Kemenesaljai Digitális Könyvtár
2020.09.24. 14:43

Az ismeretlen klasszikus

Berzsenyi-tanulmányok

Reciti konferenciakötetek · 1

Sorozatszerkesztő
Török Zsuzsa

Az ismeretlen klasszikus

Berzsenyi-tanulmányok

Szerkesztette
Fórizs Gergely és Vaderna Gábor

reciti
Budapest
2018

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

A borító a következő kép felhasználásával készült:
Jacob Schorn: Berzsenyi Dániel miniatűr arcképe, 1812
papír, gouache, 840 × 740 mm, j.b.k. J. Schorn pinxit
MTA Művészeti Gyűjtemény ltsz. 55
Fotó: Szelényi Károly

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630-953X
ISBN 978-615-5478-50-5

Kiadja a Reciti,
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

A szerkesztők előszava 7

Imre László
Előszó 11

Ferenczi Attila
Berzsenyi és az új Horatius 17

Hász-Fehér Katalin
Berzsenyi 1808-as kötetkompozíciója és a magyar költészeti hagyomány 31

Onder Csaba
Sárkány a sziklaüregben
Berzsenyi Dániel és a magyar nyelvújítás 57

Tóth Orsolya
Felejtés és emlékezet
Berzsenyi Dániel és Bárány Boldizsár 97

Fórizs Gergely
Költészet a tükör(ben)
Vörösmarty Berzsenyi-emlékverse 121

S. Varga Pál
Berzsenyi – Arany – Horác
A klasszikus örökség nosztrifikálásának útjai
a romantika előtt és után 141

Vaderna Gábor
Falusi rendtartás és a csinosodás magyar változata
Berzsenyi Dániel egy kései prózatöredéke 157

Labádi Gergely
Az olvasó gép
Berzsenyi Dániel versei távolról 181

Névmutató 203

A kötet szerzői 213

A szerkesztők előszava

Kerényi Károly 1940-ben kiadott tanulmányában Erdélyi János csaknem száz évvel korábbi szavait idézi: „Minden tétova nélkül meg kell vallanunk, hogy Berzsenyit nem ismerjük." Kerényi jórészt még mindig érvényesnek vélte ezt a kijelentést, hiszen így fogalmazott: „Berzsenyi ma is költői fejlődésében ismeretlenül, életének vezéreszméjét tekintve idegenül áll [az irodalomtörténetben]".[1] Hogyan kell értenünk mindezt, és vajon van-e bármilyen jelen idejű relevanciája ezeknek a megállapításoknak? Ha végigtekintünk a magyar irodalomtörténet-írás elmúlt nyolcvan évén, akkor láthatjuk, hogy a Berzsenyi-irodalom kifejezetten bőségesre duzzadt. Találhatunk itt írói esszéket, kismonográfia-értékű tanulmányokat, tanulmánykötetet és összesen nyolc monografikus összegzést.[2] (Összehasonlításul: ugyanebben az időszakban Petőfiről hat monográfia született.) Ugyanakkor lendületet kapott az életmű feltárása is. Merényi Oszkár *editio minor*-jellegű első kritikaikiadás-sorozatát (1936–1942) a második világháború után évtizedenkénti rendszerességgel megjelenő, szövegükben folyton javított egykötetes népszerű életműkiadások[3] egészítették ki, miközben 1979-ben a versek megjelenésével elkezdődött a modern szövegközlési elvű *editio maior* kritikai sorozat is, melynek teljessé tételét

1 Kerényi Károly, *Az ismeretlen Berzsenyi,* Magyar éjszakák II (Budapest–Debrecen–Pécs: A debreceni Ady-társaság kiadványa, 1940), 3.

2 Itt csak a Berzsenyi-monográfiák és monotematikus tanulmánykötetek szerzőit említve: Merényi Oszkár (1938, 1966); Németh László (1938); Vargha Balázs (1959); Horváth János (1960); Orosz László (1976); Csetri Lajos (1986); Bécsy Ágnes (1985, 2001); Fórizs Gergely (2009).

3 A sajtó alá rendezők: Merényi Oszkár (1956, 1968, 1978); Mayer Erika (1961); Orosz László (1985, 1994, 1999, 2004). A versek ebben az időszakban legalább tucatnyi népszerű kiadást értek meg.

csak a szerkesztő halála akadályozta meg. Jelenleg pedig már az újrakezdett kritikai kiadás sorozata áll befejezés előtt.[4]

Értelmezési kísérletekben tehát biztosan nincs hiány, miért mondhatjuk mégis, ráadásul paradoxnak tűnő módon egy Berzsenyi-tanulmánykötet címében, hogy Berzsenyi az „ismeretlen klasszikus"? Végigtekintve a sokféle szempontból, eltérő elméleti háttérrel megszületett elemzéseken, alapvetően azért érvényes az oximoron, mert mindegyik értelmezői kísérletről elmondható, hogy fő vállalkozásának egy, az életmű feldolgozása kapcsán érzékelt és meghatározónak bizonyult elidegenítő mozzanat kiiktatását tartotta. Ez az idegenség- vagy ismeretlenség-érzet triviális módon származhatott az életrajz vagy az életpálya adatainak hiányosságaiból; jelenthette ezen túl az össze nem illés élményét az életmű különböző részei között; illetve lehetett a kanonikus szempontok alapján szétszabdalt Berzsenyi-kép idegenségének megállapítása, melyet a szerző saját aspektusának érvényesítése haladhatna meg. Miközben Berzsenyi a kezdet kezdetétől nemzeti klasszikusnak számított, ezt a megjelölést rendre csak valamilyen megkötéssel nyerte el: így mindig két Berzsenyi volt, s ezek közül az egyik kétségtelen, a másik kétséges teljesítményt nyújtott. Volt az ódaíró és az episztolaíró; a versíró és a tanulmányíró; a klasszikus és a romantikus poéta; a kisszerű (ember) és a nagyszerű (költő); a provinciális „niklai remete" és a világirodalmi „magyar Horatius". Az ábrázolás összképe pedig – ennek megfelelően – felemásra sikerült, a megismerhető és elismerhető vonások mellett ott maradt a nyugtalanító, a sémának megfelelővé, ismertté nem olvasható elem.

Jelen kötet címével egyrészt felvállalja a kanonikus-szelektív irodalomtörténet-írás eme hagyományát, másrészt éppen e rámutatással meg is kívánja haladni azt. A tanulmányírókat immár (egy kontextuális fordulat szellemében) kevésbé a kiválogatás, mint a beillesztés művelete érdekli. A tanulmányok tehát a Berzsenyi-életmű illeszkedési pontjainak kijelölését végzik el, ily módon küzdve meg újra az ismeretlenség jelenségével. A beillesztési kontextusokat a magyar költészet-, kritika-, és eszmetörténet nyújtja, s ezen belül olyan problémák kerülnek előtérbe, mint Horatius mai olvasatainak tanulságai Berzsenyi költészetére nézvést, Berzsenyi és a korabeli költészet, Berzsenyi és a nyelvújítás kapcsolata, Berzsenyi hatása kortársaira és közvetlen utókorára, Berzsenyi képzetei a csinosodásról, valamint Berzsenyi olvashatósága digitális eszközök segítségével.

4 BERZSENYI Dániel, *Költői művei,* kiad. MERÉNYI Oszkár, Berzsenyi Dániel összes művei I (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979); BERZSENYI Dániel, *Prózai munkái,* kiad. FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2011); BERZSENYI Dániel, *Levelezése,* kiad. FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2014).

Az ismeretlen klasszikus bemutatásához egy ismerős, mégis ismeretlen arcképet választottunk: Jacob Schorn miniatűrjét. Berzsenyi először 1810 márciusi pesti útja alkalmával készíttetett portrét magáról, a formálódó kötete elé szánt metszethez. Johann Tobias Kaergling német származású festőnek ült, ám a létrejött ábrázolással nem igazán volt elégedett. Kazinczy Ferenc igen csodálkozott a költő testalkatán, mikor meglátta a képet,[5] s Berzsenyi már 1810. november 23-án kelt levelében jelzi: „Portraitem nagyon hibás ha engem igen kövérnek mutat. Vállom és mellem ugyan platói, de kövér éppen nem vagyok. Mind Szemerét mind a' képirót az én béllelt téli mentém csalta meg. Add, kérlek, ezen hamis copiámat Kisasszonykádnak játszani. Küldök én Néked másikat, melly meg fogja mutatni, hogy a' Te barátod eggy egész araszszal vastagabb mellben mint hasban."[6] Az 1810-es kép sajnos lappang (talán megvan, csak senki nem ismeri fel a kövér alakban a költőt), s csupán az 1812-ben Bécsben készült két ábrázolás egyike maradt fenn. Berzsenyi 1812. június 12-én számolt be Kazinczynak bécsi útjáról, itt írt egy-két szót a készülő metszetről,[7] majd augusztus 15-én árult el további részleteket:

> A' metszett kép, ugy vélem, alkalmasint van találva, mert mutatván azt gyermekeimnek és egyebeknek, mind meg ismertek benne, pedig a' dolmánt egészen befedém, hogy el ne arulna. Két festővel vetetém képemet, hogy a' kettő közűl a' jobbat valaszthassam. Schornt Blaschke javallá, Manzadort mások. Ennek 30 fl. annak 25 fl. VCz. fizettem. Schorn Selmeczi fi és jeles ifju ember, ki nékem néhány attestatumokat mutatott, mellyek szerínt az Academiától több ízben is festői pállyabért nyert. Blaschket Te dicséréd nékem és egyéberánt is tudva volt előttem elsősége. Dicsekedett hogy Téged ismér 's igen tisztelt általam. A' metszés 100 fl. VCz. minden nyomtatás nélkűl. A' kép miniatűr 's ugy vélem jobb mint a' Pesti, én legalább szeretem csak azért is minthogy egy martialis óda néz ki belőle 's kérlek Te se ijedj-meg a' borzas bajszú Magyartól, se a' czifra dolmánt és philosophusi köpönyeget igen sokáig ne kaczagd, mert tudod hogy én magyar vagyok egész a' gyengeségig 's tudod az illy contrastoktól melly nehéz szabadúlni.[8]

5 Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Ér-Semlyén, 1810. szeptember 24., in Berzsenyi, *Levelezése,* 66. lev., 157–158.

6 Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Mikla, 1810. november 23., in uo., 70. lev., 166–167, 167.

7 Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1812. június 12., in uo., 112. lev., 271–274, 272–273.

8 Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1812. augusztus 15., in uo., 119. lev., 283–285, 283–284.

És valóban a Johann Blaschke által készített metszet került az 1813-as kötet elé, s ez vált az utókor számára Berzsenyi klasszikus képévé, illetve számos további ábrázolás alapjává. Pedig a metszethez mintául szolgált, Jacob Schorn által festett miniatűr is fennmaradt az Akadémián.[9] Tudomásunk szerint ez az egyetlen jelenleg is fellelhető festmény, mely ülés után készült a költőről.

* * *

A kötet legújszerűbb metodológiát alkalmazó értelmezési javaslatát Labádi Gergely kollégánk és barátunk fogalmazta meg. Arra tett kísérletet, hogy számítógép segítségével generált elektronikus szövegkorpuszon végzett mérésekből vonjon le irodalomtörténeti tanulságokat. A „géppel mért szöveg" problémája nemcsak technikai értelemben hordozza magában új kérdések és válaszok sokaságát, hanem egy új típusú, kollaboratív tudományszervezés felé mutat, végső soron tehát a saját módszertanra is kiterjeszti a kontextuális szemléletet. A tanulmányszöveg utolsó jegyzete – melyet ide helyeztünk át –, e szemléletet fejezi ki, a szerzőtől megszokott szerény természetességgel: „Mivel e tanulmány helyzetfelmérés és kísérlet – így kezdtem –, örömmel veszek minden módszertani, tartalmi észrevételt, kiegészítést, kritikát mind publikus, mind privát csatornákon keresztül." A fiatalon elhunyt irodalomtörténész szavai immár minket köteleznek. Gergő emlékének tartozunk azzal, hogy kutatásait folytatjuk, javaslatait újra és újra átgondoljuk, hogy nyitott, mindig segítőkész lényét sohasem feledjük.

Fórizs Gergely, Vaderna Gábor

9 Itt köszönjük meg Bicskei Évának, az MTA Művészeti Gyűjteménye vezetőjének segítségét.

Imre László

Előszó

A 2016. novemberi *Az ismeretlen klasszikus: Tudományos ülésszak Berzsenyi életművéről* című konferencia megnyitója még az „ismeretlen" nagy költő hipotéziséből indulhatott ki, sőt érveket sorolt fel arra vonatkozóan, hogy ezt az ismeretlenséget többféleképpen érthetjük. Horváth János nem annyira ismeretlennek, s pláne megismerhetetlennek vagy kiismerhetetlennek vélte Berzsenyit, inkább valamiféle magyar tétlenség és erőtlenség megtestesítőjét érezte meg benne:

> a kevéstanultságú, de őstehetségű, erős, de zárkózott életmódú, nemesre sóvárgó, de magát sóvárgásakor csalódottnak, szebb törekvéseit már csírájukban céltalannak érző magyar inertiát, idő előtti rezignációt, melynek lírai visszahatásait, minthogy rejtve maradnak, oly kevesen, idegenek pedig éppen nem tudják megsejteni és méltányolni. Valami speciális magyar hipochondria ez.[1]

Berzsenyi Dániel költészetének ezzel a majdnem bezáruló, szinte megközelíthetetlen természetével szöges ellentétben látszik lenni a tény, hogy milyen sokszor és milyen nagyságok, méghozzá egymástól elég távol eső nagyságok (például Füst Milán és Németh László) érezték újra és újra időszerűnek felfedezését egészen a legközvetlenebb jelenig, amikor időszerűsége akár deprimáló is lehet, ha azon töprengünk el, hogy mennyire hiányzik a mai magyar politikai közéletből, s pláne közbeszédből még mindig a jámborság és középszer (úgy mint jóindulat

1 Horváth János, „Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből: Berzsenyi Dániel", in Horváth János, *Tanulmányok,* kiad. Gönczy Monika, I:167–180 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997), 176.

és higgadtság), vagy: értékcentrikus hagyományőrzésre volna szükség nemzeti vágta vagy sámándobok helyett. (Úgy látszik, nem pusztán a patológia, a kórbonctan évszázados igazsága: a holtak tanítják az élőket.)

Másfelől az is igaz, hogy – miközben Berzsenyi gondolatai akár leegyszerűsítve is újraélednek – költőiségében van valami rejtélyes, valami nehezen megnevezhető. (Érteni remélem, s egyet is értek azzal, ahogy Mezei Márta „energiás" szavait dicsérte,[2] de tudom-e értelmezni ezt?) Egy bizonyos: minden szava töprengésre késztet. Ha ő a magyar nemességről szól, az ma magát a nemzetet jelenti. Ahogy Füst Milán mondja: „mi bámulhatjuk e tüneményt, s mivoltát mégsem vagyunk képesek pontosan körvonalazni, talán mert alig körvonalazható."[3] Sőt: talán leginkább azért ismeretlen, amiért ismerős: hogy bizonyos József Attila-versek közelségét érezzük, ha a Semmit, a halált idézi, amikor a *Barátimhoz*ban „üres vadonban hal ki nyögése", ahogy a vadnyom eltűnik hirtelen az erdőben József Attilánál.

Aligha véletlen, hogy az 1930-as években Martin Heideggert az elsők között olvasó és ismertető Barta János szinte egzisztencialista világélményt olvas ki belőle:

> lebegés elmúlt vagy múló teltség és jelen, vagy sejtett üresség határán. Megbúvás nélkül beállítva a végtelen metafizikai térbe a képzelet még egy pillanatra összehúzza a szemhatárt, színessé álmodja az Én őserét, hogy a józan ébredés pillanata elfújja ezt a könnyű fátylat, amely mögött az egyetlen igazi válóság, a sivár végtelenségében rettenetes Nagy Örök dermesztő bizonyossága dereng.[4]

Költőnk titkát Füst Milán pedig abban látta, hogy hangja olyan ősi erejű, „mint senkié irodalmunkban. Berzsenyi ódonabb, mint kortársai, nyelve is nehézkesebb, sőt olvasni nem egyszer oly érzést kelt, mintha valamely régi évszázadbeli bosszús magyar hangját hallanók hol dörögni, hol dohogni."[5] Olyan csoda ez valóban, ami nem irracionális, mégis borzongató.

A konferencián elhangzott előadások, illetve a most kötetbe gyűjtött tanulmányok erősen korlátozzák, vagy legalábbis differenciálják az „ismeretlen Ber-

2 MEZEI Márta, „Berzsenyi Dániel (1776–1836)", in *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig,* szerk. PÁNDI Pál, A magyar irodalom története III, 300–324 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 323.

3 FÜST Milán, „Berzsenyi", in *Esszépanoráma 1900–1944,* kiad. KENYERES Zoltán, Magyar remekírók, II:756–772 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 764. (Először: *Nyugat,* 1920.)

4 BARTA János, „Berzsenyi", in BARTA János, *Klasszikusok nyomában: Esztétikai és irodalmi tanulmányok,* 404–416 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976), 414. (Először: *Válasz,* 1936.)

5 FÜST, „Berzsenyi", 757.

zsenyi" koncepcióját, hiszen nagymértékben segítik elő tények és összefüggések feltárását. A kötet ontológiai és kronológiai sorrendet is sugalmazó felépítésében az élre került Ferenczi Attila írása: *Berzsenyi és az új Horatius*. A 19. századi Horatius-értelmezéssel szemben, mely az életmű egységességét, sőt egyszerűségét hangsúlyozta, újabban parodikus, sőt pamfletjellegét is szóba hozzák. Ennek szellemében szerzőnk *A' Magyarokhoz* horatiusi indításaiban sokféle inspirációt vesz számításba, bár kiemeli Pindarosz prófétai, kinyilatkoztató retorikáját. A hanyatlást, a gyengülést a természet rendjével összhangban állónak beállító, a biológia tényeit a kultúrák életfolyamataiban is felismerő világkép olyan organikus szemléletben gyökerezik, mely Berzsenyinél akár a romantika közelségét is mutathatja. (Erre maga Ferenczi nem utal, holott e párhuzam messzire vezethetne.)

A leginkább rendíthetetlennek látszó érvek sem cáfolhatatlanok a filológiában: Hász-Fehér Katalin idézi azokat – Merényi Oszkárt, Szajbély Mihályt –, akik Berzsenyi Rájnis-ismeretét (egyebek mellett) azzal is bizonyítottnak vélik, hogy Berzsenyi vipera-képe Rájnis ódájából eredeztethető. Ez a tény ugyanakkor cáfolhatja is Berzsenyi Rájnis-ismeretét, hiszen éppen a kép közeli hasonlóságát akár elkerülni is akarhatta Berzsenyi. E korban ugyanis az utánzás, követés mellett ösztönző lehet már a különbözni akarás szándéka is. Egyébként Hász-Fehér kitűnő tanulmánya *(Berzsenyi 1808-as kötetkompozíciója és a magyar költészeti hagyomány)* több ponton korrigálja, illetve kiegészíti azt a „felület"-et, amelyet a kérdést távolról ismerők akár megoldottnak is vélhetnek. Berzsenyi és a magyar költészeti hagyomány viszonyára, illetve az 1808-as kötetkompozícióra vonatkozó ismereteket Hász-Fehér széles körű olvasottság révén és precíz okfejtéssel bővíti.

Figyelmet érdemlő vállalkozás Onder Csabáé is: *Sárkány a sziklaüregben: Berzsenyi Dániel és a magyar nyelvújítás*. Tézise: az *Antirecensio* formálisan ugyan Kölcsey kritikájára reagál, de „olvasásának elsődleges kontextusát valójában a *Mondolat* és az arra adott *Felelet* által kijelölt tér jelenti". Azaz: az ortológusok és neológusok vitájának helyére a dunaiak és a tiszaiak nyelvhasználatának rivalizálása kerül. A bizonyításban Onder óriási anyagot mozgat, főképpen a Berzsenyi által oly jól ismert auktorokból merítve érveket.

Tóth Orsolya *Felejtés és emlékezet: Berzsenyi Dániel és Bárány Boldizsár* című írása azért is érdekes, mert eléggé elhanyagolt témát választ. (Bárány Katonához és Berzsenyihez fűződő kapcsolata révén nevezetes.) Tóth Orsolya a soproni diákévektől számítottan keres választ arra, hogy Bárány Boldizsár verseire (s talán egészében szemléletére) milyen hatást gyakorolt Berzsenyi. Bárány tanácsért, „szakvélemény"-ért fordul Berzsenyihez, amire olyan választ ír a költő,

amely roppant tanulságos esztétikai, kritikai felfogására vonatkozóan. Ezúttal is az nyer bizonyítást ezáltal, hogy a művészi magaslatok megértéséhez elengedhetetlen az alacsonyabb vonulatok értelmezése.

Fórizs Gergely Vörösmarty Berzsenyi-emlékverse kapcsán tárgyal fejlődéstörténeti kulcskérdéseket: *Költészet a tükör(ben): Vörösmarty Berzsenyi-emlékverse*. Nemcsak azt mutatja ki, hogy Vörösmarty milyen, Berzsenyivel közös költészeteszményre vonatkozó elemeket emel ki, hanem ezen kapcsolódás újplatonista forrásait is dokumentálja. Mindez azonban önmagán túlmutatva annak újragondolására sarkall, hogy „az 1830-as években a magyar lírában gyökeres szemléletváltás ment volna végbe, teljes szakítás a korábbi, imitációs alapú klaszszicista antikizáló hagyománnyal, s nyitás a romantika eredetiség- s individuum központú, nemzeti tartalmú költészete felé." A hagyománytörés helyett a hagyományfolytonosság mellett érvelve Fórizs Gergely okfejtése stílustörténeti újdonságokkal szolgál.

A szintetizáló érvényű tanulmányok egyike S. Varga Pálé: *Berzsenyi–Arany–Horác: A klasszikus örökség nosztrifikálásának útjai a romantika előtt és után*. Eszerint Berzsenyi nem lép ki a klasszikus episztémé keretei közül, ugyanakkor tájainak reális jelenvalósága az antik toposzok révén többletjelentéssel telítődik. (Azaz: antik apparátusa nosztrifikálódik.) Arany – ezzel szemben – „az antik hagyományt az idegen és saját megkülönböztetésén alapuló romantikus történetiség elvén keresztül szemlélte, amely a keresztény, illetve a népi kultúrát tekinti a költészet saját, élő közegének." Ugyanakkor közös Berzsenyiben és Aranyban, hogy a klasszikus költészet (Horatius) mindkettőjük számára példa, egyesek szerint a „belső forma", mások szerint a „tagolt formateljesség" normájának jegyében.

Az elvi általánosítást és fejlődéstörténeti trendeket elemző írásoknál nem kevésbé érdekes az eddig ismeretlen Berzsenyi-szöveget bemutató, értelmező filológusi eredmény: Vaderna Gábor: *Falusi rendtartás és a csinosodás magyar változata: Berzsenyi Dániel egy kései prózatöredéke*. A 2016 szeptemberében felfedezett kézirattöredék a nyugati urbanitás és ősi, vidéki magyar hagyományok között választásra kényszerülő kortársi eszmélkedés változataival szembesíti Berzsenyi szövegét. Különösen inspiratív a Tessedikkel és Berzeviczyvel, valamint a negyvenes évek börtönügyi vitájával való összevetés.

A kötet utolsó tanulmánya: Labádi Gergely: *Az olvasó gép: Berzsenyi Dániel versei távolról*. A kötetben elfoglalt hely mintha azt is mutatná: módszertanában, remélhető perspektívájában ez a dolgozat az, amely lehetséges távlatokat nyit irodalomtörténeti kérdések digitális megoldásai felé. Mint ahogy szerzőnk is rámutat: az általa produkált statisztikus vizsgálatok komoly eredményeket

nem hozhattak, hiszen a szavak tematikai csoportosítása (gyakoriságuk szerint), a magán- és mássalhangzók arányára, a szóhosszúságra vonatkozó „számolások" nem viszik előbbre Berzsenyi lényegi megismerésének, megértésének ügyét. Éppen ezért tekinthető becsesnek Labádi Gergely munkája, aki vállalta a kezdeményezés, a példateremtő módszertani újdonságok kockázatát, hogy eljövendő lehetőségekre irányítsa figyelmünket.

Egészében: a kötet szerkesztőit és szerzőit dicséri a tanulmányok tudományos megalapozottsága, s egyszersmind „friss" gondolkodásmódja. Akármennyire is hagyományosnak mondható filológiai, kapcsolattörténeti, műfaji, nyelvi stb. kérdések nyomába erednek, kristálytiszta logikával mutatják be a tudományos előzményeket, tüntető ügybuzgalom nélküli komolysággal, ugyanakkor fiatalos kíváncsisággal működnek. Mintha a nagy elődök (Szauder József, Csetri Lajos, Fried István) igényességét ötvöznék nemzedékük szellemességével, mozgékonyságával. Vitamodoruk nemcsak korrekt és élvezetes, hanem jó értelemben szerény és következetes: tárgyukat mély vonzalommal, empátiával boncolgatják, de elfogultság és túlértékelés nélkül. Nemcsak tehetségük kétségbevonhatatlan, hanem tudományetikai önpozícionálásuk is.

Ferenczi Attila

Berzsenyi és az új Horatius*

Berzsenyi Dániel költészete evidens módon kötődik Horatiuséhoz, így a Berzsenyi-irodalomnak is az egyik legrégebbi témája a két költő viszonyának értelmezése. Ezek a magyarázatok szinte mindig a két szöveg egyikének szemszögéből figyelik a másikat. Így vagy Berzsenyi költészete lesz a horatiusi életmű „utóélete" *(Fortleben, Nachleben),* vagy Horatius Berzsenyi „mintája", „előképe". Az efféle vizsgálatoknak nagy veszélye, hogy a két irodalmi hagyomány összevetése közben, ami általában konkrét művek összehasonlításán keresztül történik, a vizsgált téma szempontjából távolabbi költői világ jelentését rendre rögzítettnek tekintjük. A nézőpontból a kép bizonyos torzulása következik. Az értelmezés tárgyát képező „főszerző" szövege árnyalt lesz és rétegzetten bonyolult, hiszen éppen ez indokolhatja a tanulmány megszületését, míg a másik, a minta- vagy az utóéletszöveg jelentése látszólag egyszerűen megragadható. Más szóval: ha valaki a 19. század felől tekint a római költészetre, és az antik költészeten keresztül az újkori mű előzményét akarja felmutatni, gyakran abba a hibába esik, hogy az ókori mű jelentését evidensnek, homogénnek és rögzítettnek látja/láttatja.[1]

* A tanulmány az NKFIH K 124232 számú pályázatának támogatásával készült.

1 Csak egyetlen példa a jelenségre: Bécsy Ágnes Berzsenyi *Horácz* című versét hasonlítja össze Horatius Thaliarcushoz címzett I.9. carmenjével: „Berzsenyi verse – szemben Horatiusével – nem egy térben és időben konkretizálható, elképzelhető helyzetből szól." Bécsy Ágnes, „Horác", in Bécsy Ágnes, *„Halljuk, miket mondd a lekötött kalóz...": Berzsenyi-versek elemzése, értelmezése,* Műelemzések kiskönyvtára, 30–50 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1985), 37. Értelmezése talán azon alapul, hogy a horatiusi versnek konkrét megszólítottja van, szemben a magyar költemény megnevezetlenül maradó megszólítottjával. Ha azonban megfontoljuk, hogy a Thaliarcus beszélő név (az ünnepi öröm vezére), és hogy erősen kérdéses a személy történeti valósága, a horatiusi versben megjelenő helyzetet és az időt is sokkal inkább szimbólumként értékeljük, mint konkrét valóságnak. Thaliarcus szimbolikus értelmezéséről lásd R. G. M. Nisbet and M.

Elméletileg persze mindannyian tisztában vagyunk azzal, hogy egyetlen költői szövegnek sem rögzített a jelentése, és különösen nem az ókori szövegeké, hanem olvasatuk korról korra változik. Ennek bemutatása a klasszika-filológia legfontosabb feladata. Ez az egyszerűsítés különösen olyan esetekben jelenthet komoly problémát, mint amilyen például Horatiusé, akinek az értelmezése alapvetően átalakult a 20. század végére. A 19. század második felében a Mommsen- és a Wilamowitz-iskola klasszicizáló, egységesítő, politikailag végletesen elkötelezett olvasatai – különösen a belőle sarjadó mérvadó kommentárnak a „Kiessling-Heinzének" köszönhetően – szinte 100 éven át meghatározták, és nyilvánvaló módon valamilyen formában ma is meghatározzák Horatius-értésünket.[2]

A kép átalakulásának átfogó jellemzése messzire vezetne, és keveset adna hozzá a konkrét probléma vizsgálatához, így helyette egyetlen olyan elemet szeretnék kiragadni, amelynek jelentősége van az itt következő okfejtés szempontjából is. A 19. századi Horatius-értelmezések egyik legfontosabb eleme volt az egységesség axiomatikus esztétikai fontossága, amelyet igyekeztek következetesen felmutatni az egyes művek magyarázatában. Nem csoda, ha ez a korszak általános klasszicitás-képében is fontos szerepet játszó követelmény Horatius esetében különös hangsúlyt kapott, hiszen éppen Horatiustól származik az ebben a tárgyban talán legtöbbet idézett tételmondat: „Denique sit quidvis simplex dumtaxat et unum."[3] Lehet szó bármiről, csak egyszerű és egységes legyen! Az *Ars poetica*ban találták meg az esztétikai alapelv legtömörebb mottóját, hát különösen is érvényesnek tartották igazságát éppen arra a szerzőre, akitől származik. Azután a 20. század második felében komoly kétségek merültek fel, vajon olvashatjuk-e az *Ars poetica*ban megfogalmazott szabályrendszert Horatius saját esztétikai ítéleteként.[4] Manapság sokan a művel kapcsolatban paródiáról és pamfletről beszélnek, a szerző szerintük távol áll attól, hogy saját nézeteinek adjon itt hangot, sokkal inkább nevetségessé

HUBBARD, *A Commentary on Horace: Odes: Book 1* (Oxford: Oxford University Press, 1970), 116–119.

2 Adolf Kiessling Kommentárját (Q. HORATIUS Flaccus, erklärt von A. KIESSLING), melynek kötetei 1886 és 1889 között jelentek meg Berlinben, a 20. század elején átdolgozta Robert HEINZE, az átdolgozott kommentárok szintén Berlinben jelentek meg 1901 és 1906 között. Ennek a kommentárnak a jelentőségét a 20. századi Horatius-értelmezésekben nehéz lenne túlértékelni. A „nagy német iskola" Horatius-képének egyik legjellemzőbb megfogalmazása: Theodor MOMMSEN, „Rede zur Feier der Geburtstage König Friedrichs II. und Kaiser Wilhelms II. (1899) [Die ersten sechs Gedichte des dritten Buches der Lieder des Horaz]", in Theodor MOMMSEN, *Reden und Aufsätze,* 1:168–184 (Berlin: Weidmann, 1905).

3 *Ars Poetica* 23.

4 A kérdés összefoglalását magyarul lásd FERENCZI Attila, „Az újraolvasott klasszikus: Horatius Ars poeticája", *Helikon* 61, 3. sz. (2015): 297–308.

teszi azokat, akik efféle ósdi közhelyekkel házalnak befolyásos pártfogóiknál.[5] Az mindenesetre kétségtelennek tűnik a mai filológus olvasónak, hogy maga Horatius saját műveiben nemigen követte azokat a poétikai elveket, amelyeket az *Ars poetica*ban megfogalmazott. A klasszicitás-fogalom radikális revíziója természetesen nem korlátozódik Horatius életművére. A mai klasszika-filológia értelmezői érdeklődését az Augustus-kori irodalom nem egységes, sőt szabálytalan, ellentmondásos, töredezett és következetlen, de mindenképpen heterogén természete vonzza jobban, mint a szabályosság és az egységesség.

A 19. századi klasszicitás-fogalom és vele az egységesség kultuszának történeti kontextusba kerülésével egyszerre új szempontjai lettek Berzsenyi és Horatius közös értelmezésének is. Berzsenyi ugyanis a nagy német ókortudomány, az *Altertumswissenschaft* felvirágzása előtt olvasta Horatiust. Most, amikor ennek az iskolának a szemléleti hatására nagyobb távolságból vagyunk képesek rátekinteni, ismét érdemes megvizsgálni Berzsenyi Horatiusát. A kérdés tehát az, mi, mai értelmezők mit látunk a magunk megváltozott Horatius-képével, ha együtt olvassuk a két költő szövegeit. A téma nyilvánvalóan alaposabb, hosszabb újraolvasást tesz szükségessé, itt – nem utolsósorban éppen ennek ösztönzésére – csak egyetlen példát szeretnék bemutatni, hogy illusztráljam a feladat fontosságát. Nem ismeretlen vagy kevéssé ismert műre szeretném a figyelmet felhívni, hanem az életmű egyik legismertebb darabját szeretném a megváltozott horatiusiság tanulságait érvényesítve újraolvasni.

A végső változatát 1813-ra elnyerő *A' Magyarokhoz* című óda azon kevés darabok között van az életműben, melynek több változatát is ismerjük. Az első kidolgozást Kis János küldte el Kazinczy Ferencnek 1803-ban (ennek a szövege nemrégiben került elő), a második kidolgozás része volt az 1808-ban Kazinczy részére eljuttatott kéziratos kötetnek, a harmadik megjelent 1813-ban Berzsenyi kötetében. A szöveg a második változatban Horatiustól származó mottóval is rendelkezett: „Delicta maiorum immeritus lues / Romane! – – –".[6] Sőt, Kazinczy utóbb többször is ennek alapján, azaz a mottóval nevezi meg a költeményt – Berzsenyinek írván arról,[7] vagy Kis Jánosnak szóló levelében pedig ezt panaszol-

5 A paródiaolvasat legfontosabb képviselője: Bernard FRISCHER, *Shifting Paradigms: New Approaches to Horace's Ars Poetica* (Atlanta: Scholars' Press, 1991).

6 A vers szöveghagyományozásához lásd VADERNA Gábor, „A bárdköltészet lehetőségei: Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei", *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 6. sz. (2015): 721–768. Kimondottan a versről: 741–761.

7 Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1808. december 23., in BERZSENYI Dániel, *Levelezése,* kiad. FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 12. lev., 20–29 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2014), 26.

ja: „A' delicta majorum is sokkal csekélyebb, mint a' millyet vártam, Horátznak ideájit szorosabban követhette, s' alkalmaztathatta volna a' Magyarokra."[8] Az a körülmény, hogy a művet nem önálló címmel, hanem a mintául szolgáló antik darab megnevezésével jelölik meg, világosan jelzi, hogy szorosabb kapcsolódás van az ókori olvasmány és a friss szöveg között, semhogy egyszerűen inspirációról vagy motívumok átvételéről beszélhetnénk. Az adaptáció, átírás, travesztia fogalmai juthatnak inkább eszünkbe róla. A költemény ebből a szempontból is két korszak határán született, a hűség, és a történeti hitelesség mindenható szempontja még nem állította szembe a fordítást az ókori hagyomány közvetítésének más formáival. Berzsenyinek inkább a 18. század gyakorlata, Kleist *Amphitruó*ja, vagy Goethe *Iphigeniá*ja adhatott buzdítást efféle szabad és adaptáló, (Polgár Anikó terminológiájával) domesztikáló megszólaltatásra.[9] A romantikus utódoknak problémát jelentett a szöveg szerintük túlzott közelsége Horatiushoz, így vagy a vers értékeit vonták kétségbe, ahogyan például Erdélyi János tette, aki szerint ez az egyébként „remek és csudált óda, szinte csak himvarrás Horácéról", vagy Horatius hatását próbálta bagatellizálni, mint Gyulai, aki szerint az „óda egészében magyar: tartalomban, képekben, formában. Horatiusnak csupán panaszos a hangja. Berzsenyi ódájában egyesül a legmélyebb fájdalom, a legnagyobb lelkesültség, a leglesújtóbb kétségbeesés hangja."[10]

A latin cím vagy mottó, a *Delicta maiorum* Horatius egyik költeményére utal az ódák harmadik könyvének elejéről, amelyet a korszak kiadási gyakorlata az *ad Romanos* címmel látott el.[11] A költemény és Horatius viszonyát elemezték is már, és valószínűleg szinte kimeríthetetlenül lehetne tovább elemezni, ezért csak egyetlen példát szeretnék hozni a szövegből, főként azért, hogy azoknak

8 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1808. november 12., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése,* kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt., 1372. lev., 6:120–124 (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 122.

9 POLGÁR Anikó, *Catullus noster* (Pozsony, Kalligram Kiadó, 2003), 48–64. Nyilván az sem véletlen, hogy a domesztikációs fordítási eljárás egyik legtöbbet idézett és valóban legkülönösebb példája éppen Kazinczytól származik. A költő így fordítja Catullus „Vivamus mea Lesbia..." kezdetű 5. carmenjét: „Üss' a' kő dudogó Napádat, édes / Erzsim!"

10 ERDÉLYI János, „Berzsenyi Dániel összes művei", in ERDÉLYI János, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek,* kiad. T. ERDÉLYI Ilona, A magyar irodalomtörténetírás forrásai 14, 129–149 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 137; GYULAI Pál egyetemi előadásai után, *Berzsenyi Dániel költői és aesthetikai művei,* kiad. REISINGER Rezső (Budapest, 1885), 37. Nehéz megmondani, mire gondolhatott Gyulai, amikor szembeállította Horatius panaszos hangját Berzsenyiével, de nem szabad elfelejteni, hogy Gyulai egyetemi előadásainak szövegei mások lejegyzésében jelentek meg nyomtatásban.

11 A Berzsenyi által használt Horatius-kiadások kérdéséről lásd MERÉNYI Oszkár, „Berzsenyi Dániel »néma« évei", in MERÉNYI Oszkár, *Újabb Berzsenyi-tanulmányok,* 25–47 (Budapest, 1971), 25–27.

az értelmezőknek az álláspontját vitassam, akik az eredetiség értékbűvöletében megfelelő távolságban szeretnék látni ezt a nemzeti tudatunk szempontjából kitüntetett szöveget római mintáitól.

Horatius verse az istenek elhanyagolt templomépületeiben látja a kor erkölcsi hanyatlásának bizonyítékát.

Delicta maiorum immeritus lues,
Romane, donec templa refeceris
Aedesque labentes deorum et
foeda nigro simulacra fumo.[12]

Őseid vétkeiért fogsz ártatlanul bűnhődni, Római, míg az istenek düledező templomait helyre nem állítod, és velük együtt a füsttől elfeketült istenszobrokat.

Berzsenyi változtatott ezen. A két szöveg együttes olvasásából válik világossá, hogy a 19. századi költemény tartózkodik attól, hogy a vallásról mint az erkölcsösség fokmérőjéről beszéljen.[13] Megőrizte viszont az alapstruktúrát, és a szöveg azzal a gondolattal kezdődik, hogy a korszak bűneit szent épületeinek siralmas állapota mutatja. Csak Berzsenyi a templom helyett a történelem megszentelt épületeiről, Budáról, a budai palotáról beszél. A cseréhez azonban szintén Horatiust használja forrásul.

undok vípera fajzatok
Dúlják fel e' várt, melly sok ádáz
Ostromokat mosolyogva nézett.

Nem ronthatott el tégedet egykoron
A' vad Tatár Chán' Xerxesi tábora
s' világot-ostromló Töröknek
Napkeletet leverő hatalma:

Nem fojthatott meg Zápolya' öldöklő
Századja 's titkos gyilkosaid' keze:
A' szent rokonvérbe feresztő
Visszavonás' tüze közt megálltál.[14]

12 *Carm.* III.6.1–4.

13 Váczy János, *Berzsenyi Dániel életrajza* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1895), 162.

14 A vonatkozó szakaszokat Berzsenyi 1803 és 1808 között alaposan átírta. Itt a végső, 1813-as kidol-

Itt történetesen az Epódoszokból idéz Berzsenyi.

quam neque finitimi valuerunt perdere Marsi
minacis aut Etrusca Porsenae manus,
aemula nec virtus Capuae nec Spartacus acer
novisque rebus infidelis Allobrox
nec fera caerulea domuit Germania pube
parentibusque abominatus Hannibal:
inpia perdemus devoti sanguinis aetas.[15]

amit nem tudtak tönkretenni sem a szomszéd marszuszok, sem a fenyegető Porsenna etruszk csapatai, sem Capua vetélkedő virtusa, sem a kegyetlen Spartacus, vagy a szokatlan helyzetekben hitszegő allobrox, sem a vad Germánia kék fiai, sem apáink szitkainak tárgya, Hannibál, tönkre tesszük azt mi, az átkozott vérű nemzedék!

De nem a horatiusi minták forrásjegyzékét szeretném tovább gyarapítani! Ha a horatiusi hatás kérdését vizsgáljuk, úgy gondolom, sokkal fontosabb egy-egy képi motívum, metafora vagy akár retorikai megoldás vándorlásánál – amilyet például az idézett szövegrészben is láthatunk – a szövegalakító alapvető erők, a nyelvet létrehozó meghatározó technika, azaz a költői beszéd logikájának a megfigyelése. Berzsenyi *A' Magyarokhoz* címzett óda esetében nem retorikai csecsebecséket kölcsönzött ókori mesterétől, hanem a költői beszéd alapvető struktúráját. Ha azonban ezt vizsgáljuk, nem beszélhetünk már általánosságban horatiusi hagyományról. Horatius életművének műfajai ugyanis éppen a költői beszéd belső logikájának tekintetében alapvetően különböznek egymástól. Más beszédmóddal találkozunk a szatírák, a levelek vagy az epódoszok világában, de gyakran az egyes műfaji csoportok önmagukon belül is nagyon változatosak. Akkora eltérések léteznek az ódák *(carmina)* csoporton belül vagy például az epódoszok egyes darabjai között, hogy semmiképpen sem használhatjuk a műfajmegjelölést a dikciós modell meghatározásaként, hanem pontosabban meg kell jelölnünk vizsgálatunk tárgyát. Az ódák harmadik könyvének első hat darabját összekapcsolja a metrum, a téma és a hangvétel. A 88 költeményből álló első három könyvben ez az egyetlen példa arra, hogy hat egyforma metrumban

gozást idéztük. A szöveghez: VADERNA, „A bárdköltészet lehetőségei", 744. A változások értelmezéséhez: 752–754.

15 *Epod.* 16.3–9.

álló költemény követi egymást.[16] A formai megfontolásokon túl összekapcsolja őket a hangvétel, a stílus hasonlósága: mind a hat költemény a római nép történelmi helyzetéről szóló emelkedett hangvételű, vallási képzetekkel átszőtt óda, a műfaj modern értelmében véve. Ebben a hat versben nem találjuk meg a konkrét személyek egyébként szokásos megszólítását, ha van egyáltalán megszólítás, csak annyi: *Romane*, római! Berzsenyi tehát ennek a cikluson belüli ciklusnak a záródarabját alkotja újra a maga és kora fogalmai szerint.

Horatiusnak ezeket a verseit, tudomásunk szerint, csak a 19. század harmincas éveitől kezdve nevezték római ódáknak, és kezdtek róluk egységként beszélni, ami csak a filológia lassúságát bizonyítja, összetartozásuk a költői forma és a nyelv iránt fogékony olvasónak korábban is nyilvánvaló lehetett. Mind a hat szöveg politikai témára alkalmazza a pindaroszi kardalköltészet stílusát és költői modelljét. Hogy abból a sokféle hagyományból, amelyet mind Horatiusnak nevezünk, a pindaroszinak kitüntetett szerepe van Berzsenyi számára is, kitűnik már a *Horatiushoz* című vers indításából is: „Róma' felséges szavu Pindarussa".[17] Berzsenyi tehát Horatiuson keresztül tudatosan nyúlt vissza Pindaroszig.[18]

Pindarosz tisztelete az ókorban szinte végig töretlen volt, de korántsem mindig tűnt követendőnek költői példája. A hellénisztikus, római korban például kevés követőre akadt. A római költészet Horatiust megelőző generációja inkább a divatos alexandriai szerzőket látta vonzónak, Kallimakhosztól Theokritoszig. Horatius esztétikai választása nem következett a korszellemből. Pindarosz – mi úgy mondanánk – prófétai, kinyilatkoztató, mindenképpen a vallási szövegek retorikáját idéző nyelvet alkalmazott a megrendelő személyéhez kötődő konkrét, közösségi élményekre, legtöbbször valamelyik összgörög szent játékon elért győzelem ünneplésére.[19] A vallásosnak és a nagyon is konkrétnak ez a vegyülése

16 Az irodalomtörténeti hagyománynak megfelelően az ódák első három könyvéről egyetlen egységként beszélek, mint amelyek egyszerre láttak napvilágot i. e. 23-ban, még ha ennek a hagyománynak vannak is manapság kritikusai, akik kétségbe vonják az egyidejű közlésre vonatkozó hagyományt. G. O. Hutchinson, „The Publication and Individuality of Horace's »Odes« Books 1–3", *Classical Quarterly* 52 (2002): 517–537.

17 Berzsenyi Dániel, *Költői művei,* kiad. Merényi Oszkár, Berzsenyi Dániel összes művei I (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 54.

18 Pindarosz és Berzsenyi viszonyának részletesebb vizsgálata még várat magára. Ha lehettek a költőnek közvetlen olvasmányélményei, akkor azokat valószínűleg Christian Gottlob Heyne Pindarosz-kiadásából szerezhette, amely a korszakban igen népszerű volt, és nagy példányszámban jelent meg, ezért viszonylag könnyebben hozzá lehetett férni. Ebben a görög szöveg magyarázatai mellett szerepelt latin nyelvű fordításuk is. Pindari, *Carmina ex interpretatione latina emendatiore,* curavit Christian Gottlob Heyne (Göttingen–Gotha: Johann Christian Dieterich, 1774). (Több kiadásban is megjelent.)

19 Pindarosz nyelvének és a szakrális szövegeknek a viszonya nem evidens, hiszen nem nagyon maradtak ránk a görögség efféle szövegei, vagy csak késői közvetítéssel. Elsősorban nem görög szövegélmé-

nehezen követhető, rendkívül ihletett bonyolultságot eredményezett. Pindarosz nehéz voltát nem szükséges bizonyítani, legfeljebb illusztrálni. Költészetének fennkölt homálya határozta meg egész későbbi recepcióját, az ókortól egészen máig. A Pindarosz-kritika uralkodó műfaja az exegézis, az epinikionokat, a győzelmi ódákat egy olyan hatalmas kommentárirodalmon keresztül tudjuk csak megközelíteni, amelynek célja, hogy megvilágítsa a költemény szavait, kifejezéseit, mítoszait, struktúráját, és legfőképpen pedig a szöveg egységét. A nehézség egyik oka Pindarosz mellérendelő szerkesztése. Költői nyelve megnevez dolgokat, állításokat fogalmaz meg róluk, kijelent, sőt kinyilatkoztat – természetesen egy erősen metaforikus nyelvet használva. Nehézségét az okozza, hogy az egymás után következő, látszólag szeparált állítások közötti logikai rendet a befogadónak kell megteremtenie vagy rekonstruálnia. Ha a szövegből kihagyjuk a logikai, időbeli, térbeli viszonyokra utaló nyelvi elemeket, azt tehát, ami a parataxis helyett alá- és fölérendelt struktúrát hozna létre, a helyükön hiány marad. Ez a hiány néha csak kis döccenő, a folyamatosság apró deficitje, máskor azonban nehezen belátható szakadék. Ez Pindarosz nyelvének legszembetűnőbb tulajdonsága. Csak egyetlen, valószínűleg jól ismert példát hozok, az 1. olympiai óda elejéről:

> Legbecsesebb dolog a víz,
> Ám a vak éj lobogó tüzeként
> Kiragyog a palotának
> Dús kincsei közzül a sárig arany.
> Édes szívem, ezért ha te
> Dallani vágysz küzdelmeket,
> Ne kutass a nagy aetheri űrben
> Oly csillag után, mely a nap sugaránál
> Ragyogóbb lehet és melegebb
> S lantod ne kívánjon Olympia versenyinél derekabbat![20]

nyei alapján a mai olvasónak mégis az a benyomása, hogy az epinikionok eszköztára ezekre vezethető vissza. Ezt erősíti meg a néprajzi párhuzamok kutatása is: Rosalind THOMAS, „Pindar's »difficulty« and the performance of epinician poetry: Some suggestions from ethnography", in *Reading the Victory Ode,* ed. Peter AGÓCS, Christopher CARREY, and Richard RAWLES, 224–248 (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

20 *Pindaros,* magyarul tolmácsolta CSENGERY János, Görög és római remekírók (Budapest: Globus Nyomda, 1929), 40–41. Pindarosznak ez a nevezetes kardala korán visszhangra talált a magyar költészetben. Teleki Ferenc használta fel elemeit *A' víz becse* című költeményében, mely Dessewffy Józsefet a *Bor és víz* című válaszköltemény megírására ösztönözte. Lásd erről VADERNA Gábor, „Döbrentei Gábor akadémiai emlékbeszéde gróf Teleki Ferenc felett", *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 248–260, 259–260.

Horatius római ódáinak költői arculatát az határozza meg, hogy bennük a költő ezt a nyelvet, azaz a kardalköltészet szakralitást imitáló nyelvezetét alkalmazza a politika, a római történelem, vagy Berzsenyihez közelítve mondhatjuk úgy is: a nemzet harcainak megfogalmazására. Ez teremti meg az emelkedett történeti, filozófiai távlatosságot, amely Horatius római ódáit jellemzi. A Horatius előtti politikai költészet ennél sokkal konkrétabb konfliktusokat, közösségi választásokat fogalmazott meg, világos tanácsot adva a hallgatóságnak arra nézvést, hogy mit tegyenek vagy ne tegyenek. Horatius ezzel szemben (mint közismert) így kezdi a római ódák gyűjteményét:

Odi profanum vulgus et arceo
favete linguis; carmina non prius
Audita Musarum sacerdos
Virginibus puerisque canto.[21]

Irtózom a beavatást nem ismerők tömegétől, és távol tartom magamat tőle, nyelvetek néma hallgatása segítsen nekem, olyan éneket énekelek a múzsák papjaként ifjaknak, szüzeknek, melyet még korábban senki sem hallott.

Nem minden kor fogékony erre a nyelvre, megvannak alkalmazhatóságának az előfeltételei. Berzsenyi kora például különös érzékenységet mutatott iránta, itthon és külföldön egyaránt, mert lehetővé tette számára, hogy a prófétai emelkedettség nyelvét alkalmazza a nemzet sorskérdéseinek megfogalmazására. A német nyelvű irodalomban a leghíresebb példái talán Hölderlin költeményei, a *Germania* és a *Der Rhein*.

A költői látásmód mellérendelő logikájának sokféle következménye van Berzsenyi szövegében is. Csak egyetlen példa álljon itt, az egyébként antik epikus eredetű híres tölgy-hasonlat![22]

Nézd a' kevély tölgy, mellyet az éjszaki
Szélvész le nem dönt, benne termő
Férgek erős gyökerit megőrlik,

'S egy gyenge széltől földre teríttetik![23]

21 *Carm.* III.1.1–4

22 A leghíresebb példa: Lucanus, *Bellum civile,* I.134–143.

23 Ismét az utolsó kidolgozást idéztük: Vaderna, „A bárdköltészet lehetőségei", 744.

Kimaradnak a logikai és időbeli viszonyokat megnevező kötőelemek: nézd meg a kevély tölgyet, melyet egyébként az északi szélvész sem tud kidönteni, de ha erős gyökereit férgek támadják meg, akkor (vagy azután) egy gyönge szellő is a földre teríti. Mivel azonban kimaradnak a kötőelemek: csak annyit olvasunk: az a tölgy, amelyet az északi vihar nem dönt ki, földre terül a gyenge széltől. De természetesen nem csak efféle retorikai apróságokban jelentkezik a beszédnek ez a logikája. Érvényes ez gondolati tartalmára nézve is.

Horatius verse, a 6. római óda, a bűn, a történelem és a közösségi felelősség kérdésében legalább háromféle megközelítést kínál olvasóinak. Rögtön a fentebb már idézett első strófában találjuk közülük az elsőt. Az égő szentély képe nehezen félreérthető utalás a nemrégiben lezárult polgárháborúra. A gondolat maga jól illeszkedik a hagyományos római vallásos világképbe. Valami egyszeri, megengedhetetlen esemény történt, amely megzavarta az istenek és emberek természetes rendjét, és most valamit tennie kell a közösségnek, azaz „expiátióra" van szükség, hogy ez a rend – a *pax deorum* – ismét helyreálljon. Ez a nyitó strófa jár a legközelebb a hivatalos augustusi propaganda sokszor ismételt szólamaihoz. Ezt az „expiatiót" szolgálja majd a *ludi saeculares* megrendezése, amelyre szintén Horatius ír kardalt hivatalos felkérésre, a *Carmen saecularé*t (Százados ének), és Augustus önéletírásában szintén a propagandának ezt a motívumát erősíti, amikor számtalan, korábban rossz állapotban lévő római templom felújításával dicsekszik.[24]

A vers középső részén azonban a következőt olvassuk:

> fecunda culpae saecula nuptias
> primum inquinavere et genus et domos.[25]
>
> a bűnökkel termékeny század először a házasságot és a nemesi házakat, családokat szennyezte be.

Majd ezután – persze a szokásos mellérendelő temporalitással – beszéli el a költő, hogyan haladt előre a szexuális erkölcsök romlása: először csak a lakomán, a férje borát iszogatva kezd ki a háziasszony az ifjú vendégekkel, majd a folyamat végén a férj maga kínálgatja gazdag ismerőseinek felesége szerelmét pénzért. Itt nem egyszeri eseményről van szó, hanem folyamatról, az egyre nyomasztóbbá váló züllés folyamatáról. Nem háborúról, hanem a hálószobák csatáiról (hogy a római

24 *Res Gestae Divi Augusti*, 19–24.
25 Uo., 17–18.

szerelmi elégia kedvelt képzetét idézzük). A szexuális erkölcsök züllésének és a bevezető strófában megidézett polgárháborúnak a viszonya definiálatlan marad. A Horatius-versnek ezt a magánerkölcsökre vonatkozó gondolatát a ránk maradt legelső változatban még Berzsenyi is beillesztette a saját szövegébe, és csak később hagyta ki.

Horatius versének utolsó strófájában következik azonban az igazi fordulat.

> Damnosa quid non inminuit dies?
> Aetas parentum, peior avis, tulit
> nos nequiores, mox daturos
> progeniem vitiosiorem.[26]

> Mi létezhetne, amit nem kicsinyít, zsugorít össze a pusztító idő? Apáink nagyatyáinkénál silányabb százada szült minket hitványabbaknak, hogy még magunknál is romlottabb utódokat hagyjunk majd magunk után.

Itt már nem az augustusi propaganda világában mozgunk. Ha a gondolatot önmagában vizsgáljuk, először csak profetikusan emelkedett kinyilatkoztató fogalmazása ragadja meg a figyelmünket. Retorikailag megfelelő vég ez a költeménynek és vele együtt az egész római ódák ciklusának is, Horatius az elmúlás kényszerének hangsúlyozásával a történelem és az emberi élet legáltalánosabb törvényszerűségét kapcsolja itt össze egyetlen képbe. Ha azonban visszaemlékszünk a nyitóstrófa („delicta maiorum immeritus lues") kijelentésére, világossá válik a szöveg elejének és végének gondolati ellentéte, és ezen keresztül megmutatkozik a horatiusi politikai költészet egyik jellemző vonása is. A nyitómondat azt állította, hogy őseink bűnösebbek voltak nálunk, és az ő vétkeikért lakolunk mi, utódok.[27] A „damnosa quid non imminuit dies?" kérdése pedig az egész folyamatot egy másik, az antikvitásban szintén általánosan elterjedt történelemszemlélet, a biologikus, organikus gondolat rendszerébe helyezi át: nem is az erkölcsi állapot következménye a hanyatlás, hanem pusztán a természet rendje.[28] Ami egyszer megszületett, létrejött, annak előbb vagy

26 Uo., 45–48.

27 Berzsenyi ebben nem követte római elődjét, nála nem az ősök bűnei miatt szenvednek az utódok, hanem az utódok méltatlan volta miatt enyészik el az ősök öröksége. Horatius a polgárháborút átélt generáció élményét fogalmazza meg, amit Berzsenyi nem adaptálhatott egyszerűen a magyarországi viszonyokra.

28 Havas László, „Cicero organikus államfelfogása consuli beszédeiben", *Antik Tanulmányok* 36 (1992): 67–77.

utóbb el kell pusztulnia, az erőt és a virágzást a gyengeség és a hervadás váltja a dolgok természeti rendje szerint. Azok a generációk, amelyek a sorvadás korában látták meg a napvilágot, nem kerülhetik el, hogy a szakadatlan hanyatlás élményével kelljen szembesülniük. Három jól ismert történelemmagyarázatot helyez itt tehát egymás mellé Horatius: az ősök bűnét az utódoknak kell helyrehozniuk (római vallásos képzet), folyamatos hanyatlás (hésziodoszi, mitológiai képzet), illetve az organikus, biológiai modellként elgondolt növekedés, virágzás és sorvadás periodikus történelemmagyarázatai egymás mellé helyezve jelennek meg a költeményben.[29]

Berzsenyinél szintén azt látjuk, hogy a költemény vége más történetfilozófiát kínál, mint az eleje, de nála Horatius egyetlen strófájából kettő lesz. Az elsőben az egyértelmű hanyatlás helyett inkább a szerencse forgandóságának alávetett történelem gondolata fogalmazódik meg, míg a legutolsó strófa talán ismét közelebb kerül a latin vers biológiai szemléletéhez. Ez a váltás általában zavarta az értelmezőket, de furcsa módon nem hivatkoztak vele kapcsolatban az antik modellre, talán azért, mert nem látták a filozófiai egységnek ugyanezt a hiányát a klasszikus szerzőben.[30] Már Döbrentei azt írta a költeményről: „Berzsenyi ezen ódáját, a' magyar királyi birodalom minden vallásu iskolája költélyi osztályában minden ifjoncczal betéve kell megtanultatni, de a két végsorzat elhagyásával." Széchenyi feleségéhez írt ajánló soraiban a befejezést szerencsétlennek tartja, és a cenzúrát hibáztatja érte. Horváth János 1960-ban logikai hibának nevezi.[31] Jellemzőnek tarthatjuk az ellentmondás utóélete szempontjából Bíró Ferenc értelmezését is, aki bonyolult okfejtéssel próbálta bizonyítani, hogy az ellentmondás csak látszólagos, valójában egység van a versben, és az utolsó strófa a magyarság sorsát az egész emberiség összefüggései közé kívánja elhelyezni. Hanyatlik a világ és benne a magyarság sorsa is.[32]

29 Hasonló párhuzamok, ellentétek kísérik végig a római ódák egész gyűjteményét. A mellérendelői szerkesztés ezen a szinten az egymással versengő világértelmezések szimultán megszólaltatását jelenti. Lásd erről Michèle LOWRIE, *Horace's Narrative Odes* (Oxford, Oxford University Press, 1997), 224–265.

30 Az egyetlen kivétel Csetri Lajos, aki észreveszi a gondolati fordulat horatiusi eredetét: CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok* (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 66–67.

31 BERZSENYI Dániel, *Összes művei: Költelem 's folyóbeszéd,* Közre bocsátá meghagyása szerint DÖBRENTEI Gábor (Buda: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1842), 1:245; Széchenyi naplóbejegyzése 1829. március 10-ről, in Gróf SZÉCHENYI István, *Naplói: Harmadik kötet (1826–1830),* kiad. Dr. VISZOTA Gyula, Magyarország újabbkori történetének forrásai (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1932), 300; HORVÁTH János, *Berzsenyi és íróbarátai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 108. Idézi őket: BERZSENYI, *Költői művei,* 655–659.

32 BÍRÓ Ferenc, *A nemzethalál árnya a XVIII. századvég és a XIX. századelő magyar irodalmában,* Thienemann-előadások 7 (Pécs: Pro Pannonia Irodalmi Alapítvány, 2012), 209–212. Az ókoros számára

Ha azonban *A' Magyarokhoz* szövegét a horatiusi-pindaroszi hagyomány felől, pontosabban a mai Horatius-képünk felől olvassuk, a történetfilozófiai pluralitást nem problémaként, hanem az antik örökség részeként fogjuk látni. Horatius poétikai újításának egyik legfontosabb eleme volt a variáló párhuzamosság és a töredezett, folyamatossági hiányokkal operáló beszédmód alkalmazása, mely beszédmód végig jellemzi a római ódák gyűjteményét. Ez a sajátosság nem tűnt el Berzsenyinél sem, de természetesen jelentése megváltozik. Horatius szövegében az egymással versengő és egymást logikai értelemben kölcsönösen kizáró magyarázatok szimultán megjelenítése talán enyhébb kontrasztot eredményez. Minden történetmagyarázat ugyanarra az egységre vonatkozik, Rómára mint a *caput mundi*ra. A világ és Róma – legalábbis politikai értelemben – számukra evidens módon egyenlő. Mindegy, hogy a prófécia a világot említi általában vagy speciálisan a rómaiak jogi-politikai rendszerét, a kijelentés hatóköre ugyanaz. Egész más a helyzet a 19. században egy magyar nyelvű költeményben. A nemzeti-állami keret és a történelmi univerzalizmus mélyebb ellentétet mutat, mint a római gondolkodás egymás mellé sorolt alternatívái. Ha a nemzet sorsa polgárainak jó erkölcsén és helyes gondolkodásán múlik, az ő körükben kell és érdemes is tenni azért, hogy a helyes gondolatok, majd belőlük a tettek megszülessenek. Ez a meggyőződés beszél Berzsenyi ódájának nagyobbik részéből, és ezzel a meggyőződéssel fordul szembe az utolsó két strófa zárlata. Ha a történelem univerzális szabályrendszernek engedelmeskedik, amely nem tesz különbséget jó erkölcsű és helytelenül gondolkodó népek között, ha a szerencse kerekének feltartóztathatatlan forgása vagy az enyészet általános törvényszerűsége határozza meg az államalakulatok sorsát, az egész folyamat értelmezéskerete nem a nemzetállam, hanem az univerzális emberiség. Berzsenyi szemléleti pluralizmusa saját olvasóközönsége szemében bántóbb és mélyebb lehetett, mint Horatiusé a maga korában. A reformkor költői is gyakran több lehetőséget fogalmaznak majd meg a nemzet jövőjével kapcsolatban: vagy eredményre vezetnek a nemzetet megtartani és felvirágoztatni igyekvők erőfeszítései, vagy nem; vagy meghallgatja az Úr a magyarok imáit, és megbocsát nekik korábbi bűneikért, vagy nem. De Berzsenyi alternatívákba foglalt kérdése nyitottabb és talán mélyebb ennél,

egyértelműnek tűnik a Berzsenyi által felsorolt birodalmak és nagyhatalmak nevéből, hogy itt sokkal inkább a világhatalom áttevődésének *(translatio imperii)* eszméjéről van szó. Az egyik régió elveszíti a hatalmát, a másik pedig megerősödik. Mindez persze nem ad választ arra a kérdésre, mi indítja be a változásokat. Az utolsó két strófa értelmezésével kapcsolatos álláspontok legfrissebb összefoglalását lásd: Vaderna Gábor, *A költészet születése: A magyarországi bárdköltészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 445–449.

ott van mögötte az antikvitás történetfilozófiája és költői gyakorlata.[33] Egy gondolkodó két korszak határán.

33 Ha a szövegnek ezt a nagy és híres ideológiai „problémáját" Berzsenyi antikizálása részének vagy következményének tekintjük, akár más, kevésbé evidens feszültségeket és párhuzamosságokat is felfedezhetünk a szövegben. Van belőlük bőven. BÍRÓ Ferenc is megjegyzi (*A nemzethalál árnya...*, 207): „zökkenő másutt is van a versben." A leghosszabban kifejtett, domináns történelemképtől eltérő szemléletet fejez ki már akár a költemény második strófája is: „Nyoltz századoknak vérzivatarja közt / Rongált Budának tornyai állanak, / Ámbár ezerszer vak tüzedben / Véreidet, magadat tiportad." (VADERNA, „A bárdköltészet lehetőségei", 743.) Hiszen itt nem az idealizált múlt szembeállítását látjuk az értékeit vesztő jelennel, hanem sokkal bonyolultabb képet erről a viszonyról. Nem szorítkozik tehát a horatiusi mellérendelői alternatívákban fogalmazó poétikai logika meghonosítása kizárólag a végstrófák jól látható ellentmondására.

Hász-Fehér Katalin

Berzsenyi 1808-as kötetkompozíciója és a magyar költészeti hagyomány

1. Az 1808 előtti korszak irodalomtörténeti konstrukciói

Megbízható források hiányában hatalmasra sikerült felduzzasztanunk Berzsenyi eszme- és műfajtörténeti hátterét. Költészetéhez vagy annak valamelyik szakaszához a fiziko-teológiától kezdve a platonizmusig és a korszak materializmusának szerteágazó irányzatáig, a társadalom- és kultúraszemléletek legkülönfélébb változatáig, a kortárs német filozófiáig, a barokk, a klasszicista és romantikus műfaji rendszer és poétika sokféle ágáig – pusztán a hasonlóság alapján – heterogén anyagot rendelt hozzá az irodalomtudomány. Nem különült el eközben egymástól, hogy mely ismeretekkel és poétikával rendelkezhetett ténylegesen az ún. „ős-Berzsenyi", és mely útvonalakon juthatott el kazinczyánus vagy posztkazinczyánus szakaszához. Azt sem lehetett felmérni, hogy Berzsenyi valóban átfordult-e, s ha igen, hol, hogyan, milyen mértékben vált Kazinczy-követővé. Az eddigi kutatásokból tudható, hogy Kazinczy útmutatásait, tanácsait Berzsenyi részlegesen fogadta el, de nem magyarázható, hogy miért tudott egyes javaslatokat asszimilálni, s másokat miért nem. Miért fogadta el csupán néhány tájszó cseréjét, és miért utasította el a többit? Miért hagyott ki Kazinczy javaslatára a kompozícióból bizonyos szövegeket, és miért tartott benn más, ugyancsak gyengének ítélt darabokat? Poétikai tudatosság, koncepció eredménye volt ez, a bizonytalanságé, vagy egyedi döntések sorozata esetleges összképpel a végpontján?

A válaszokat Berzsenyi első alkotói periódusának újraolvasása, tájékozódásának feltérképezése, lehetséges olvasmányainak áttekintése, költői alkatából a főbb vonások megrajzolása valószínűsítheti, ehhez azonban célszerű körülírni, hogy mit értünk „korai" szakasz fogalmán. A Berzsenyi-recepcióban körvo-

nalazódott egyfajta időfelosztás, mely határvonalat húz az 1803 előtti és utáni időszak, Berzsenyi felfedeztetése, illetve első verskísérletei és a későbbi évek közé, amikor – immár Kis János és Kazinczy által felavatva – költeményeinek nagyobb részét alkotta. Így létrejött egy „korai" és „még korábbi", vagyis 1803 előtti időszak konstrukciója. Keveredik ezzel az életrajz-elvű szakaszolás is, mely hetyei (1795–1799), sömjéni (1799–1804), első niklai (1804–1808), illetve második niklai korszakot különböztet meg.[1] A „nagyon korai" („hetyei") időszakhoz mindössze három vers köthető biztosan, mégis nagy energiákat emésztett fel némely más, a későbbi képbe bele nem illő Berzsenyi-vers 1803 előttre utalása.

Hogy mely verseket küldte meg Kis János Kazinczynak, az az újabb időkben, Fórizs Gergelynek és Vaderna Gábornak köszönhetően, akik a pannonhalmi könyvtárban megtalálták a levélmellékletet, szerencsésen tisztázódott.[2] Nyelvi és képi síkját tekintve fontos e három eredeti változat, azonban a jelen tanulmány szempontjából Berzsenyi költészetének első szakaszát célszerűbb 1808-ig, vagyis a megszerkesztett őskötetig kiterjeszteni, amikor Berzsenyi Kazinczy befolyása nélkül alkothatott, pontosabban amikor az új behatások még nem cserélték le első olvasmányélményeit, kötődéseit, saját szövegeihez való viszonyát. E szakasz értelmezése többnyire 1813-tól visszafelé, illetve 1803 és 1813 közötti, átmeneti időszakként történt. A szövegek ennek következtében vagy az „előzmény", vagy a „változat" státusát kapták, melyek végleges formájukat Kazinczy hatásának köszönhetően 1813-ra (más esetben 1816-ra, vagyis a második Berzsenyi-kötet megjelenésére) nyerték el.

A megkomponált összövegeket Merényi Oszkár 1938-ban rövid bevezetővel és minimális szövegkritikai jegyzetanyaggal rendezte sajtó alá, 1976-ban pedig, ugyancsak rövid, mellékletként beillesztett tanulmány kíséretében hasonmás kiadását jelentette meg Berzsenyi gyűjteményének.[3] Tanulmányaiban Merényi három területen, Berzsenyi tájnyelviségének felmérésében, a versek rendjének jelentésében és az eredeti, illetve későbbi szövegváltozatok összevetésében jelölte ki az 1808-as kézirat jelentőségét, anélkül, hogy bármelyiket részletesebben kifejtette volna. Ráadásul markáns különbség észlelhető 1938-as, illetve 1976-os szemlélete között. Korai kiadásában Merényi Berzsenyi dunántúli nyelvhaszná-

1 MERÉNYI Oszkár, „Berzsenyi Dániel 1808-i versgyűjteménye", [Bevezető tanulmány] (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), in BERZSENYI Dániel, *Versei: Születésének 200. évfordulójára,* [Hasonmás kiadás], kiad. MERÉNYI Oszkár (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 7–10.

2 VADERNA Gábor, „A bárdköltészet lehetőségei: Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei", *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 6. sz. (2015): 721–768.

3 BERZSENYI Dániel, *Verseinek kiadatlan összövegei,* kiad. MERÉNYI Oszkár (Budapest: MTA Irodalomtörténeti Bizottsága, 1938). BERZSENYI, *Versei*...

latát, verseinek beszélt nyelvi jellegét tágabb értelemben, egész költészetszemléletében megmutatkozó, metrikai, sőt poétikai szempontból is meghatározó sajátosságnak tekintette. „Ő tehát ugyanolyan élénk érintkezésben maradt az élő magyar nyelvvel – írja –, akárcsak Arany. Nem csoda, ha az életet a papirosnak nem akarta feláldozni."[4] Ugyanez a sajátosság 1976-ban már kazinczyánus szempontból értékelődik, és a „provincializmus" kifejezés alatt degradálódik. Merényi itt már Berzsenyi bölcs döntéseként, „okos nagyvonalúságaként" értékeli, hogy engedett Kazinczynak, és „mint a nyelvújításban, itt is a haladás álláspontjára helyezkedett".[5] Azok a tulajdonságok tehát, melyek az 1808 előtti Berzsenyi költészetének lényegi vonásait tették volna megragadhatóvá, néhány évtized alatt jócskán alulértékelődtek Merényi szemléletében. Ugyanez a helyzet a versrend tekintetében. A Berzsenyi-féle kompozíció fő jellemzőjének Merényi 1938-ban is, 1976-ban is a változatosságra való törekvést látta mind tematikus, mind hangnemi vagy formai szempontból, de míg első tanulmányában észlelte a sorrenden belül a szövegek kisebb csoportjainak meglétét, az egész kötetet átfogó keretversek szerepét, illetve az aranymetszetben található vers *(„Muzsához")*[6] szemantikai jelentőségét, 1976-ban már inkább csak felező kompozícióról beszél, és az összetartozó szövegek felsorolása ellenére is erősebb egységet lát a teljes gyűjteményben: szerinte költészetét Berzsenyi a „nagy eszméknek és nagy érzéseknek szenteli".[7]

Az 1938-as versközlések rossz minőségéről bárki meggyőződhet, aki szúrópróba-szerűen összevet néhány sort a kéziratból és a kötetből. A számos hibát már Csetri Lajos, az akadémiai kritikai kiadás lektora is észlelte. „Sajnos, ez a szövegkiadás nem minősíthető szöveghűnek" – írja később Csetri a maga Berzsenyi-könyvében, s azt is elmondja, hogy főképpen az ő ösztönzésére volt hajlandó Merényi a kritikai kiadáshoz újra elővenni a kéziratot, és javítani a hibákat. Ennek köszönhetően lettek – írja Csetri – az akadémiai kritikai kiadás jegyzetanyagában közölt új változatok „csaknem hibátlanok".[8] A kritikai kiadás azonban széttagoltan, az egyes versek variánsaként hozza az ősszövegeket, így hiába pontos a közlés, az 1808-as gyűjtemény innen nem illeszthető össze. Joggal állapítható meg tehát, hogy Berzsenyi őskompozíciójának egyetlen hiteles közlése mai napig a hasonmás kiadás kéziratos anyaga.

4 Berzsenyi, *Verseinek kiadatlan ősszövegei,* VI.
5 Merényi, „Berzsenyi Dániel 1808-i versgyűjteménye", 12.
6 A kézirat szerint helyes változatban: *A' Múzsához.*
7 Merényi, „Berzsenyi Dániel 1808-i versgyűjteménye", 16.
8 Csetri Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 12.

Mindebből kifolyólag értékelhette úgy Csetri Lajos 1986-ban, Berzsenyi-könyvének előszavában, hogy az 1808-as kézirat „összefüggő vizsgálata eddig még senkit sem érdekelt igazán".[9] Könyvének első részében széles körű poétika- és eszmetörténeti elemzését adja e korai szövegeknek, de éppen a nagyobb összefüggések kedvéért mellőzi a mikrofilológiai vizsgálatot, ide értve a Berzsenyi-szövegek és a kortárs irodalmi kontextus kapcsolódási pontjait, illetve a kötetkompozíció kérdését is. Célja bevallottan annak felderítése, hogy milyen volt „»maga a költő«, mielőtt Kazinczy táborán keresztül az irodalmi élet a maga képéhez hasonította".[10] Ehhez azonban véleményünk szerint szorosan hozzátartozik Berzsenyinek a kortárs hazai költői hagyományhoz való, 1808 előtti viszonyulása is.

Csetri Lajossal és Orosz Lászlóval[11] ellentétben nem gondoljuk ugyan, hogy az 1808 előtti költő lett volna „az igazi Berzsenyi", mint ahogyan azt a fejlődéselvet sem osztjuk, mely többé-kevésbé uralja a recepciótörténetet, s melyet a kései Merényi-tanulmányok is közvetítenek, hogy az ősszöveg szerzője szükségszerűen kezdetlegesebb fokon állna, mint a Kazinczy körében alkotó, vagy akár a Kölcsey-kritika után esztétikai stúdiumokba merülő Berzsenyi. Kétségtelen azonban, hogy más-más jellegű tájékozódásról tanúskodnak szövegei e három időszakban. A kérdésünk az, hogy milyen különbségek körvonalazódnak ezen időhatárok között, mely sajátosságok tűnnek el, illetve melyek bizonyulnak állandónak vagy visszatérőnek Berzsenyi alkotásmódjában, költészetszemléletében. Ehhez mindenekelőtt azt szükséges feltárni, hogy milyen irodalmi tudás-, illetve élményanyag tükröződik Berzsenyi 1808-as verseiben, és milyen olvasatai lehetségesek e költeményeknek, amennyiben a kompozíciós sajátosságokat is figyelembe vesszük.

A Berzsenyi-olvasmányokra vonatkozó kutatás és irodalom egyfelől igen szegényes, másfelől túlzottan bőséges, ráadásul egyoldalú is oly módon, hogy felülértékelődtek benne a latin, görög és német anyagra vonatkozó adatok. Ehhez részben Matthisson-, Schiller-, Horatius-, Platón- és Plutarkhosz-utalásaival maga Berzsenyi ad támpontot, részben az utókor alakította így, amikor elenyészőnek és jelentéktelennek vette a magyar irodalmi párhuzamokat. A kérdés filológiai oldala is gyenge alapozású, tekintve, hogy Merényi Oszkár összefoglalá-

9 Uo., 7.

10 Uo., 13.

11 Orosz László úgy fogalmaz, hogy Berzsenyi 1813-as kötetének elrendezése és szövegváltozata nem azonos eredeti szándékával, „inkább Kazinczy tekintélyének engedő megalkuvás lehetett ez részéről". OROSZ László, „Berzsenyi verseinek kiadásáról", *Irodalomtörténeti Közlemények* 101, 3–4. sz. (1997): 418–419.

sai kevés segítséget nyújtanak a tájékozódáshoz. A Berzsenyi könyvtáráról szóló 1936-os, rövid cikkében Merényi például csupán azokat a tételeket sorolja fel cím szerint, melyeket „fel kellett dolgoznia a költőre tett hatás szempontjából". A belátása szerint összeválogatott és felsorolt tételek mellett azonban egy fiktív listát is közöl arról, hogy szerinte mi *lehetett* még meg az egykori Berzsenyi-könyvtárban, s e vélt könyvek között első helyen Matthisson áll, mert Merényi szerint ő volt „a költő első mélyebb ihletője"; őt követi Horatius, aki Merényi fogalmazásában Berzsenyi ifjúságának „második Vezetője"; ott kellett, hogy legyen Kazinczy, „ifjúkora nagy bálványa"; majd Virág Benedek következik, aki iránt „igazi, mély szeretetet érzett". Merényi – miután Kazinczy is ezt állította –, elismerte ugyan Kis János hatását Berzsenyire, de jelzi, hogy igen távol álltak egymástól, ugyanis Kis János esetében szerinte aligha lehet valódi művészetről beszélni. Vele szemben Plutarkhoszt ismét nagyon fontosnak tartja, akárcsak Schillert, hiszen Berzsenyi „telítve volt schilleri eszmékkel". Végül Platón neve merül fel, akinek művei, vélekedése szerint, inkább másodkézből jutottak el Berzsenyihez.[12] A tényleges könyvjegyzék mellé tehát Merényi még jó néhány művet beiktat a sorba, amivel nem is az önkényes kiegészítés a legfőbb gond, hanem a kanonikus sorrend, mely Berzsenyi-értelmezéseit hosszú időn át uralta.

Nem tudható továbbá a cikk alapján, hogy a felsorolt könyvek mikor kerülhettek Berzsenyi birtokába, noha a megjelenési adatokból kikövetkeztethető lenne legalább annyi, hogy mely korszakában olvashatta Berzsenyi e műveket. Az 1808 előtt megjelenő művek között ott található Horatius 1770-es, Gottschling-féle kiadása német jegyzetekkel, emellett Johann Christoph Gottsched 1748-as datálású kötete *(Grundlegung einer Deutschen Sprachkunst)*, Platón négykötetes német kiadása 1804-ből, Christian Heinrich Schmid költészetelmélete 1769-ből. Schillertől csak ennél későbbi kiadás van itt. A magyar irodalomból, illetve a magyarra fordított művekből benne van a jegyzékben Kazinczy Gessner-fordítása 1788-ból, Faludi *Téli éjtszakái* 1787-ből, Montaigne *Gondolatjai* Nagy Tótth József fordításában 1803-ból, Aranka György *Elme Játékjai* 1806-ból, *Horatius Poetikája* Virág Benedek fordításában 1801-ből, az Illyés Péter-féle *Uj imádságos könyv* 1792-ből, Metastasiótól *A pásztorkirály* Csokonai fordításában 1806-ból, Montesquieu *Elmélkedései* névtelen magyar fordítótól 1808-ból.[13]

Berzsenyi olvasmányaira egy másik könyvjegyzék is derít némi fényt – a Soproni Líceum Magyar Társaságának kölcsönző könyvében Sólyom Jenő tanulmánya szerint Berzsenyi neve mellett 1796-ban a következő művek állnak: „Révai

12 Merényi Oszkár, „Berzsenyi Dániel könyvtára", *Protestáns Szemle* 45, 5. sz. (1936): 221–225.
13 Uo.

Holmié. Etelka. Révai Versei. Trója veszed. Ovid. változati. Horváth Ádám Téli Éjtszakái. Indusok böltselkedése. Kodrus. Révai Szüleménnyei. Zakariás Levelei. Kassandra. I. Mindenes Gyűjtemény. Szerelem gyermeke. Gezner Idilliumi. Ember Gyülölés és meg bánás. Magyar Játék Szin II."[14]

Tovább bizonytalanítja még a kevés ismeretet is, hogy nem tudjuk, Berzsenyinek volt-e már Sopronban is saját könyvkészlete, ellenben Payr Sándor 1932-es tanulmányából úgy értesülünk, hogy a család rendelkezett kisebb gyűjteménynyel, hiszen a nagyapa, Berzsenyi Mihály olvasó ember volt, a mestergerendán tartotta könyvtárát. Berzsenyi barátja, Káldy Pál táblabíró, akivel hetente látogatták egymást (s akihez Berzsenyi verset is írt), szintén gyűjtötte a könyveket.[15]

2. Olvasott-e Berzsenyi magyar költészetet?

E bizonytalan adatok mellett a versszövegek szolgálhatnak hitelesebb forrásul arra nézve, hogy Berzsenyi milyen olvasottsággal rendelkezhetett 1808 előtt. Gálos Rezső 1936-ban,[16] Horváth János pedig 1960-ban[17] térképezte fel Berzsenyi szövegkötődéseit, illetve magyar irodalmi kapcsolatait, ez a szemlélet azonban legfeljebb egy-egy verselemzés szintjén érvényesült, lényegi módon nem befolyásolta a teljes Berzsenyi-értelmezést. Merényi Oszkár 1979-ben, a kritikai kiadás összeállítása során azután helyre is állította a régi egyensúlyt, amikor a szövegmagyarázatokba beépíti ugyan Gálos és Horváth János észrevételeit, de el is jelentékteleníti őket oly módon, hogy túlterebélyesíti a létező – gyakran pedig nem létező – Matthisson-, Schiller-, Horatius-hatásokat.[18]

Berzsenyi magyar irodalmi hátterének áttekintése során célszerű Szajbély Mihály azon felvetéséből kiindulni, hogy a fiatal Berzsenyinek a horatiusi mintán

14 SÓLYOM Jenő, „A Soproni Magyar Társaság könyvtára és Berzsenyi Dániel", *Irodalomtörténeti Közlemények* 66, 4. sz. (1962): 493–500, 498–499.

15 D. PAYR Sándor, „A lutheri szellem kincsesházából: Az Egyházasberzsenyi Berzsenyiek", in *Képes Luther-Naptár* 20 (1932): 130–136.

16 GÁLOS Rezső, „Jegyzetek Berzsenyi Dániel költeményeiről", in *Győr Szab. Kir. Város Négyévfolyamú Női Felső Kereskedelmi Iskolájának Értesítője az 1935–36. iskolai évről* (Győr, 1936), 3–19.

17 HORVÁTH János, *Berzsenyi és íróbarátai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960).

18 Például az *Esztihez* (régi címén: *Emmihez*) című vers esetében, ahol a „Golconda" kifejezés miatt rendeli a költeményhez Matthisson *Die Kinderjahre* című versét, noha a drágakő nevén kívül semmi egyéb hasonlóság nincs az idézett részletek között. A magyar szövegek közül 1798-ban Sándor István *Sokféléjének* 5. kötete is ír a „Golkondáról" (99., 100., 104. oldal), így az amúgy is kétséges Matthisson-hatás feltételezése feleslegessé válik. BERZSENYI Dániel, *Költői művei,* kiad. MERÉNYI Oszkár, Berzsenyi Dániel összes művei I (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 478–479.

túl *magyar nyelvű* verselési, prozódiai és helyesírási tudását valahonnan be kellett gyűjtenie.[19] Az időmértékes verselés nem hexameteres formáinak és magyar prozódiájának elsajátítására az 1790-es évek elején-közepén három forrása lehetett: Baróti Szabó Dávid, Rájnis József és Révai Miklós munkái. Mint láttuk, ezek közül az idézett listákon csak Révai Miklós *Elegyes versei* szerepelnek.[20] Ugyanakkor Merényi Oszkár 1939-ben,[21] majd Szajbély Mihály 1979-ben Rájnis József ismeretét is biztosra veszi, annál inkább, mert Berzsenyi maga hivatkozik rá Kazinczynak.[22] Mindketten párhuzamokat látnak Berzsenyi *A' Magyarokhoz* című ódája és Rájnis *A' Magyarokhoz* című költeménye között. A híres vipera-kép az ő 1790-es, külön kiadványként megjelenő versében is benne van („Haj Haj! ha fegyvert fogva kivesztenéd / A' rád süvöltő vípera-fajzatot").[23] Emellett Szajbély Mihály Berzsenyi helyesírásáról is úgy véli, hogy leginkább Rájnist követte.

Merényi 1939-ben, vagyis a Berzsenyi könyvtáráról szóló cikkéhez képest három évvel később árulta el, hogy Rájnis *Kalaúz*a szintén ott van Berzsenyi megmaradt könyvei között, s egy nagyon egyértelmű szövegpárhuzamot is kimásolt belőle, bár az idézet helyét rosszul adta meg. Rájnisnak ugyanis nincs „Az őszről" című költeménye, ahogyan Merényi megnevezi, van ellenben egy

19 Szajbély Mihály, „Berzsenyi Dániel *A Magyarokhoz* című ódájának változatai és eszmei-poétikai előzményei", *Irodalomtörténeti Közlemények* 83, 4. sz. (1979): 371–386.

20 Az említett kötetek: Baróti Szabó Dávid, *Új mértékre vett külömb' verseknek három könyvei, mellyeket szerzett Esztergam megyebéli pap, Erdélyi, Baróthi Szabó Dávid mostan a' kassai fő iskolákban az ékesen szollásnak királyi professora* (Kassa: Landerer Mihály, 1777); Rájnis József, *A' Magyar Helikonra vezérlő Kalaúz, Az az: A' Magyar vers-szerzésnek Példai, és Régulái* (Pozsony: Landerer Mihály, 1781); Révai Miklóstól „alagyáit" éppúgy érdemes itt említeni, mint „elegyes verseit": Révai Miklós, *A magyar Alagyáknak I. könyvek,* (Nagykároly: Károlyi Nyomda, 1778); Révai Miklós, *Elegyes versei, és néhány apróbb köttetlen írásai, Függelékül hozzájok adatnak másoknak is hozzá íratott darabjaik, végre néhány régiségek is* (Pozsony: Loewe Antal, 1787). Válogatás a prozódiai vitából: *Magyar verstani szöveggyűjtemény I: Hagyományőrzés és hagyományteremtés a versújítás korában,* szerk. Kecskés András és Vilcsek Béla (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999). A mértékes magyar verselés történetéhez lásd még Négyesy László, *A mértékes magyar verselés története: A klasszikai és nyugat-európai versformák irodalmunkban* (Budapest: Kisfaludy Társaság, 1892); Orosz László, *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei,* Irodalomtörténeti füzetek 97 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980).

21 Merényi Oszkár, „Berzsenyi Dániel Poétikájának forrásairól és kapcsolatairól", *Irodalomtörténet* 28, 5–6. sz. (1939): 131–137, 132.

22 „[É]n, Rajnis' Kalauzán kívül, sem Aesthetikat, sem Poetikát soha nem olvastam". Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Sopron, 1820. december 13., in Berzsenyi Dániel, *Levelezése,* kiad. Fórizs Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 276. lev., 532–534 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2014), 533.

23 Szajbély Mihály idézett tanulmányában az eredeti kiadványt (Bécs, 1790), mi itt a Császár Elemér által kiadott antológiát használjuk: *Deákos költők,* Kisfaludy-Társaság nemzeti könyvtára (Budapest: Franklin-társulat, 1914), 48–51.

VI. sorszámú verse, melynek címe: *Álkéus' rendi-szerént – Egy igaz Magyar ruhába öltözött Leánynak képéről, a' mellyet egy kép-író a' Poétának ajándékba adott.* Ennek két utolsó sora Berzsenyinél nem egy, hanem két költeményben is visszaköszön: „Hervadnak a' lankadt virágok, / És szomorú telelésre dőlnek".[24] Az első sor *Az Ősz* [*A közelítő tél*], a második a *Horatz* című verséből ismerős. Merényi csak az utóbbit észleli, bár érdekes módon később, az általa szerkesztett kritikai kiadásból még ez az egyetlen párhuzam is eltűnik, a *Horátz* című vers jegyzeteiben még csak nem is említi Rájnis nevét.[25]

Rájnis neve még egy Berzsenyi-szöveghellyel kapcsolatba hozható. *Kalaúz*ának XI. részében azt mutatja meg, mennyivel szebben hangzanának Gyöngyösi István versei, ha időmértékes formában, például disztichonokban írta volna őket. Részleteket ír át többek között Gyöngyösi *Palinodia Tristis Hungariae*[26] című verséből, melyet a következő szöveggel vezet fel:

> egy kis darabotskát közlök édes Hazámmal, a' mellyben a' kesergő Nimfa, a' régi időket a' mostaniakkal egybe-vetvén, így panaszolkodik:
>
> Másod Róma valék az időben, 's másod Aténás,
> Vóltak bőlts fiaim, vólt diadalmas erőm.
> Vólt nemes erköltsű népem: sokasága ijesztő,
> Teste kemény, győző fegyvere, szíve igaz.[27]

A' Magyarokhoz című ódában Berzsenyinél elsősorban a mondatépítkezés ismerhető fel a fenti idézetből: „Más néppel ontott bajnoki vért Hazánk / Atlássa Árpád a Duna partjain / Oh más Magyarral verte viszsza / Nagy Hunyadink Mahomet hatalmát."

A klasszikus triász másik tagja, Baróti Szabó Dávid *Egy le-dőltt dió-fához* című versének és Berzsenyi *A' Magyarokhoz* című ódájának kapcsolata az iro-

24 RÁJNIS, *A' Magyar Helikonra...*, 12.

25 BERZSENYI, *Költői...*, 338–341.

26 Gyöngyösi munkájának teljes címe: GYÖNGYÖSI István, *Palinodia Tristis Hungariae: Az-az: A' maga gyámoltalanságán kesergő és abban a' kárdos Griffnek szárnya alá folyamodó Nympha, A' mellyel Magyar-Ország' mostani állapotját példázá, és azt a' Méltóságos Gróf Esterházi Pal Urnak, azon Magyar Ország' Palatinussának, Kunok' és Jászok Birájának, N. Sopron, Pest, Pilis és 'Sólt Vármegyéknek Fö Ispánjának, A' Felséges Leopold Tsászár, és Koronás Király Urunk ő' Felsége Titkos Tanátsának, Komornyikjának, és Magyar Országnak Helytartójának, 's a' t. mint Kegyelmes Urának alázatosan ajánlja Nemes Gömör Vármegyének a' most itt lévö Ország Gyülésére küldetett egyik Követe...* ([Buda]: [Landerer], 1775).

27 RÁJNIS József, *A' Magyar Helikonra vezérlő Kalaúzhoz tartozó meg-szerzés*, in RÁJNIS, *A' Magyar Helikonra...*, 54.

dalomtörténetben régóta ismert, hivatkozik rá már Döbrentei is elhíresült Berzsenyi-kiadásában, később Merényi és Csetri is.[28] A féregrágta fa allegóriája mellett a vipera-kép származhat nemcsak Rájnistól, hanem Baróti költeményéből is: „Átkozott vendég! Viperák' szülötti!..." – írja Baróti is az utolsó versszak első sorában. Kérdés ugyanakkor, hogy Berzsenyi honnan olvasta Baróti költeményét. Tudjuk, hogy a vers 1790-ben jelent meg először a Magyar Museum második kötetének első negyedében,[29] másodszor pedig Baróti Szabó 1802-es kötetében.[30] A Magyar Museum mellett szólna az érv, hogy Baróti Szabó verseiből más párhuzam nem mutatható ki Berzsenyinél, a Magyar Museum füzeteiben közölt szövegekkel ellenben más rokonság is látszik. A folyóirat első kötetének első füzetében ott van Ányos Páltól *Az Isteni gondviselés* című költemény, melynek néhány sora és képe a *Fohászkodás*sal rokon. A teremtett világot például az Úr Ányosnál is, Berzsenyinél is a „semmiségből hozta fényességre". Berzsenyinél a láthatatlan férgek az Úr „remekelt csudáji", Ányos pedig így figyelmezteti az embert: „El-hiheted, tsudát tapodsz meg láboddal! / Teremts egy olly férget, ki éllyen, 's érezzen [...] / Ha nints annyi erőd! imádd Teremtőjét, / Imádd olly tsudának, mint te vagy, szerzőjét". Berzsenyinél az Isten létét bizonyítja a „szélvészek bús harca", az „égi láng' villáma, harmatcsepp, virágszál". Ányosnál ugyanezek a motívumok kerülnek elő a versben, bár hosszabban fűzi a képeket: „Nézz egy virágokkal bé-festett mezőre"; 'S ki húllattya harmat' ezüstös tseppjeit; „Látsz amott egy terhes felleget meszszéről [...] / Előre bocsáttya süvöltő szeleit / 'S úgy közelget, szórván pusztító tüzeit".[31]

A Museum első kötetének második negyedében Kazinczy *Bóldog boldoskodás* című verséből a második sor tűnik még ismerősnek, *Az Ősz* (utóbb: *A' közelítő tél*) utolsó versszakából: „Fut az idő, 's nem sokára / Leg-szebb korom majd el-múl".[32] Berzsenyinél: „Itt hágy 's viszsza se tér majd gyönyörü korom."[33]

28 Itt a harmadik kiadásra hivatkozunk: Berzsenyi Dániel, *Összes művei: Költelem 's folyóbeszéd,* Közre bocsátá meghagyása szerint Döbrentei Gábor (Buda: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1842), 1:239, 244–245. Lásd még Berzsenyi, *Költői...,* 269; Csetri, *Nem sokaság...,* 55.

29 *Magyar Museum* II. kötet, I. negyed, 15–16. Modern kiadása: *Első folyóirataink: Magyar Museum: I. Szöveg,* kiad. Debreczeni Attila, Csokonai Könyvtár: Források 11 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 262.

30 Baróti Szabó Dávid, *Meg-jobbított, 's bővített költeményes munkáji, Második kötet* (Komárom: Özvegy Weinmüller Klára, 1802), 121–122.

31 Batsányi János, „Ányos Pálról", *Magyar Museum* I. kötet, I. negyed, 62–72. Modern kiadása: *Első folyóirataink: Magyar Museum: I,* 48–54.

32 *Magyar Museum* Első kötet, II. negyed, 78–79. Modern kiadása: *Első folyóirataink: Magyar Museum: I,* 59.

33 Berzsenyi, *Költői...,* 74.

Gvadányi Józsefet maga Berzsenyi néven is nevezi *A' Magyarokhoz* című költeményében („Fessen le hiv Gvadányi tolla").[34] Pálóczi Horváth Ádám *Hunniás*ából is idézhetők példák, ugyancsak az említett költeménnyel kapcsolatban, különösen a látomásként megjelenő Nagy Lajos szózatából: „Ah! nyomorúlt Haza! Igy sohalyt magában" – írja Pálóczi, míg Berzsenyinél így olvassuk: „Nem látod a' boszszús Egeknek / Ostorait nyomorult Hazádon!"[35] A *Hunniás*ban is ott a viperakép („A hálá-adatlan viperák magzatja"), és az „elfajul" kifejezés is hasonló módon fordul elő, mint Berzsenyinél: „Körül nézi magát árva Hazánk Attya, / Mint bán jó Annyával sok el-fajúlt fattya?"[36] A feltételezés jogosultságát igazolja, hogy Berzsenyi később, a *Pálóczi Horváth Ádámhoz* írott versében szintén a *Hunniás*t helyezi középpontba: „Músa! Te Horvatot hajdan szárnyadra emelted, / Ammikoron Hunyadit Lantján hirdette 's az Árpád / Vére ditsőségét magyarúl harsogta közöttünk."[37]

A felvilágosodás első generációjához fűződő kapcsolat dokumentuma az *Orczy' árnyékához* verscím is. Későbbi, 1809-es szövegről van szó: eredetileg Kazinczynak írta, aki nem fogadta el a verset, ezért Berzsenyi megváltoztatta a címet, és a szöveget is az új címzetthez igazította. Sólyom Jenő tanulmányából tudjuk, hogy Berzsenyi ismerte a Révai Miklós által 1787-ben kiadott Orczy-kötetet, akárcsak az 1789-ben megjelent Orczy–Barcsay-gyűjteményt,[38] mindkettőt a soproni líceum könyvtárából kölcsönözte.[39] Tőlük is vehette a „tündér szerencse" szókapcsolatot (bár ez számos költőnél fellelhető a korszakban). Barcsaynál: „Nagy ringyó volt mindég a' Tündér Szerentse";[40] Orczynál: „Így hagyol e

34 Uo., 9; 266–267.

35 A későbbi változatot lásd BERZSENYI Dániel' *Versei,* kiad. HELMECZI Mihály (Pest: Trattner, 1813), 58–60; BERZSENYI Dániel, *Versek: Teljes, gondozott szövegek, 1816,* kiad. ONDER Csaba, Matúra Klasszikusok (Budapest: Raabe Klett Kiadó, 1999), 70–72.

36 HORVÁTH Ádám, *Hunniás, vagy Magyar Hunyadi, az az Ama' híres Magyar Vezér Hunyadi János' életének egygy része, mellyet a' Virgílius' Éneisse' formájába öntve, négy sorú Magyar Strófákkal le-írt...* (Győr: Streibig József, 1787). Az idézetek a 171. és 172. oldalról származnak.

37 Lásd BERZSENYI, *Költői...,* 49–50; 433–435; BERZSENYI, *Versei...,* 34. sz. vers. (A verseket Kazinczy számozta be a kéziraton. Mivel nem mindegyik kiadását tervezte, nem mindegyiknek adott számot. Ezekben az esetekben a korábbi számra utalunk.)

38 [ORCZY Lőrinc], *Költeményes Holmi egy Nagyságos Elmétől,* A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a' nagyságos Szerzőnek különös engedelmével közre botsátotta RÉVAI Miklós (Pozsony: Loewe Antal, 1787); [ORCZY Lőrinc és BARCSAY Ábrahám], *Két Nagyságos Elmének Költeményes Szüleményei,* A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a nagyságos Szerzőknek egyező akaratjokból közre botsátotta RÉVAI Miklós (Pozsony: Loewe Antal, 1789).

39 SÓLYOM, „A Soproni..."

40 „Táborból irt levél jó barátnak", in ORCZY–BARCSAY, *Két Nagyságos...,* 134.

minket tündér szerentsére?" – „Ne higyen az ember tündér szerentsének".[41] Az 1809-es költemény címe azonban nem a két Orczy-kötetre, hanem *A Besenyei György Társasága* című, 1777-es antológiára asszociál, melynek harmadik darabja Bessenyei György költeménye: *B. Gy. a' B.[áró] O.[rczy] árnyékának, mely körülte lebeg, és a' melytül súgároltatik.*[42]

Külön kell említeni Gyöngyösi István és Berzsenyi kapcsolatát. Bár Gyöngyösi a felvilágosodás szerzőinek munkásságára erőteljes hatással volt, egyes Berzsenyi-szövegek esetében Kőrizs Imrének a közvetlen kapcsolódást is meggyőző módon sikerült kimutatnia. Gyöngyösi *Murányi Vénus*ában az Első Könyv 28–42. szakasza lényegében egy 15 versszakos betoldás, kesergés a magyarok romlásán. E tizenöt versszak összevetése Berzsenyi magyarokhoz szóló ódájával egyértelmű és nagy mennyiségű, mintegy ötven szövegegyezést mutat, olyan kulcspozícióban lévő fordulatokat, mint „veszni-tértt kis Hazánk", „Oh! a Regiektől el-fajóltt Nemzetség!"; „Lásd az erős Tölgy-fát" stb.[43]

Kőrizs más Berzsenyi-versekben is egyezéseket mutat Gyöngyösivel. A *Kemény János* egyik sora: „Már a Bóréásnak zúgtanak szelei"[44] a *Horatz* sorával rokon, mely az ősszövegben így áll: „Zúg már a' Boreas a' Kemenes fölött".[45] Ugyanez a Gyöngyösi-rész a rá következő néhány strófával együtt pedig egyértelmű egyezéseket mutat *Az Ősz* [*A közelítő tél*] című verssel, a sokat emlegetett „negatív festés" technikáját is beleértve, amit Berzsenyi Gyöngyösitől tanulhatott el.[46]

Mihályi Patrícia nem sokkal később újabb Gyöngyösi-párhuzamra talált: a *Magyarország* című költeményt és Gyöngyösi *Palinodiáját*[47] veti össze, itt is kétségtelen szövegkapcsolatokat mutatva ki a két munkában. Már maga a verskezdet is egyértelmű hatásról árulkodik:[48] „A' mint szőke vize le-foly a' Duná-

41 „Az isteni gondviselésnek könyörög", in Orczy, *Költeményes...*, 24; „Változó a' szerentse", in uo., 28.

42 Bessenyei György [et al.], *A Besenyei György Társasága* (Bécs: [s. n.], 1777), 13–14.

43 Kőrizs Imre, „Berzsenyi Dániel *Kesergés* című versének keletkezéstörténetéhez: Gyöngyösi hatása Berzsenyi költészetére", *Irodalomtörténeti Közlemények* 98, 2. sz. (1994): 215–227, 219. Kőrizs szerint Berzsenyi a Dugonics által gondozott, 1796-os Gyöngyösi-kiadást használhatta.

44 Gyöngyösi István, *Porából meg-élemedett Phoenix avagy a' néhai Gyerő-monostori Kemény János [...] emlékezete*, in Gyöngyösi Istvánnak *Költeményes Maradványi*, Mellyeket egybe-szedett, és, a' leg-régibb nyomtatványok és Kéz-írások szerént, hibáiból ki-mentett Dugonics András királyi oktató, Másadik darab, (Pozsony–Pest: Füskúti Landerer Mihály, 1796), 538.

45 Berzsenyi, *Versei...*, 18. sz.

46 Kőrizs, „Berzsenyi Dániel *Kesergés...*", 220.

47 Gyöngyösi, *Palinodia Tristis Hungariae...*

48 A feladatot, mint azt maga is megírja, Kovács Sándor Iván adta tanítványának: „Gesztenyefalevél a niklai kertből – Gyöngyösi és Berzsenyi szőke Duná-ja", *Irodalomismeret* 11, 1. sz. (2000): 45–49., és Mihályi Patrícia, „Egy Berzsenyi-költemény lehetséges kontextusa", uo., 49–51. A „szőke Duna"

nak" – olvasható Gyöngyösinél, Berzsenyinél pedig: „Itt hol szőke vizét a Duna rengeti", s ezután még tíznél több motivikus vagy lexikális egyezést gyűjt össze a cikk írója.

A századfordulón kibontakozó vitában Zrínyi és Gyöngyösi különbségéről, elsőbbségéről, melynek során Kazinczy (és a Berzsenyi-recenziót író Kölcsey), mint ismeretes, Ráday Gedeonhoz csatlakozva Zrínyi értékeit becsüli többre Gyöngyösinél, Berzsenyi egyértelműen és határozottan Gyöngyösi mellett foglal állást, szembefordulva Kazinczy véleményével:

> Egy olly hadakozó és szerentsétlen népnél, mint a' Magyar volt, a' Poesis nem divatban, de leg kissebb figyelemben sem lehetett; még is Gyöngyösi idejében a' Németeknek sem volt jobb Poetájok, mint Gyöngyösi. Hogy pedig, a' Rec. allítása szerínt, Zrinyi, ám bár Gyöngyösinél rosszabb verselő és tsupa követő, még is jobb Poeta mint Gyöngyösi, ki jobb verselő és originalis, az én előttem ismét világos ellenmondás.[49]

A felvilágosodás második generációjából Virág Benedeknek több verse a Magyar Museumba és Kazinczy Ferenc folyóiratába, az Orpheusba is bekerült, így azokat Berzsenyi ismerhette, mielőtt Virág *Poétai Munkáji* 1799-ben, a Festetics György által támogatott és Téti Takáts József által szerkesztett Magyar Minerva sorozatban megjelentek volna.[50] Az *Egy hajóhoz* című vers például, mely Horatius 14. ódájának magyarított változata (Carm. 1, 14), két régebbi formában is olvasható: a Magyar Museumban[51] Virág rímes felező tizenkettesekben dolgozott, míg az Orpheusban, ahol Kazinczy szövegével együtt jelent meg átültetése, időmértékes, aszklepiadészi formában, *Eggy Hajóra* címmel publikálta azt.[52]

Kovács Sándor Iványnak még ugyanezen évben megjelent újabb tanulmánya szerint toposzként élt a 16–19. század költészetében: „S merre zúgnak habjai Tiszának, Dunának", *Új Forrás* 32, 7. sz. (2000): 88–102.

49 Berzsenyi Dániel, *Antirecensio Kölcsey' Recensiójára*, in Berzsenyi Dániel, *Prózai munkái,* kiad. Fórizs Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 29–60 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2011), 35.

50 Virág Benedek, *Poétai Munkáji,* Magyar Minerva 3 (Pest: Trattner Mátyás, 1799). A kötet kritikai kiadása: Virág Benedek, *Poétai munkáji,* kiad. Porkoláb Tibor, Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század 12 (Budapest: Universitas Kiadó, 2011).

51 *Magyar Museum* II. kötet, I. negyed, 14. Modern kiadása: *Első folyóirataink: Magyar Museum: I,* 261.

52 *Orpheus,* Oroszlán-hava (1790), 246–249. Modern kiadása: *Első folyóirataink: Orpheus,* kiad. Debreczeni Attila, Csokonai Könyvtár: Források 7 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 241. A költemény saját fordítását maga Kazinczy is kétszer közölte az 1790-es évek elején: a Magyar Museumban, *Eggy hajóra, Horátius' XIV. Ódája szerint* címmel (*Első folyóirataink: Magyar Museum: I,* 119), majd az Orpheus 1790. Oroszlán-havának füzetében (*Első folyóirataink: Orpheus,* 240).

Berzsenyi *A' Camena* (későbbi címén: *Osztályrészem*)[53] című verséhez azonban nem e két változat, hanem nyelvi és tartalmi szempontból is az az új fordítás áll közel az 1799-es kötetből, *Egy hajóhoz* címmel: „Sok szélvészid után tégedet, oh Hajó! / A' tenger közepén járni fel és alá / Látlak"; „A tündér szigetek' szirteit esmered; / Parthoz tartsd magadat, mint lehet."[54]

Ugyaninnen származik egy szövegpárhuzam *A' Magyarokhoz* című kesergéssel: „Nintsen az ég alatt / Állandó dolog: a' Nap hamar elborúl:" (Virág: *Egy hajóhoz*)[55] – „De jaj! tsak igy jár minden az ég alatt!" (Berzsenyi: *A' Magyarokhoz*).[56]

Porkoláb Tibor fedezi fel a rokonságot Virág Benedek *Baróti Szabó Dávidhoz* írott versének[57] és Berzsenyi *Az Ulmai ütközet* című költeményének egyik szöveghelye között. Virág egyik sora így hangzik: „ollyan az éneked, / Mint a' dagadt felhő' nyögése", Berzsenyi idézett versében pedig ez a sor olvasható: „mint dagadt felhők' morajja".[58]

Az örömhez cím mind Virágnál, mind Berzsenyinél előfordul, s az első versszakokban szintén feltűnő a rokonság: „Hová repültél nyájas Öröm? hová / Rejtetted víg képedet illy hamar? / A' tengereknek bújdokálsz-e / Mélly fenekén? te Egek' leánya!" (Virág)[59] – „Édes Öröm! oh Tündérek' / Mosolygó szűz Leánya! / Katsingatsz, s ha hozzád érek, / Eltünsz lelkem Bálványa!" (Berzsenyi)[60]

Az 1799-es Virág-kötet nyitó verse, *A' Múzsákhoz* sorai Berzsenyinél a *Virág Benedekhez* címzett költeményben köszönnek vissza. Virágnál ez olvasható: „Hová ragadtok? melly ligetek 's setét / Ernyőkbe visztek?"[61] – Berzsenyi pedig a következő sorokkal indít: „Eván! merre, hova ragadsz? / Melly szentelt ligetek' boltjai fednek el?"[62]

A felsoroltakon túl Kőrizs Imre és Porkoláb Tibor számos további egyezést, allúziót említ – ide tartoznak a Festetics családhoz szóló ódák, episztolák is –, jelen esetben azonban, a teljesség igénye nélkül, ennyi is elég annak igazo-

53 Berzsenyi, *Versei...*, 56. sz. vers.
54 Virág, *Poétai Munkáji...* [1799], 23–24.
55 Uo.
56 Berzsenyi, *Versei...*, 13. sz. vers.
57 „Baróti Szabó Dávidhoz, mikor 1791. eszt. T. N. Szabolts Vármegye' Öröm-ünnepére örvendező Verset énekelne", in Virág, *Poétai Munkáji...* [1799], 40–41. A vers megjelent előbb: „Baróti Szabó Dávid társunkhoz", *Magyar Museum* II. kötet, II. negyed, 139–141. Modern kiadása: *Első folyóirataink: Magyar Museum: I,* 326–327. Vö. Virág, *Poétai Munkáji...* [2011], 176.
58 Berzsenyi, *Versei...*, a 31. sz. vers után, számozás nélkül.
59 Virág, *Poétai Munkáji...* [1799], 55. Vö. Virág, *Poétai Munkáji...* [2011], 191.
60 Berzsenyi, *Versei...*, a 11. sz. vers után, számozás nélkül.
61 Virág, *Poétai Munkáji...* [1799], 7–8. Vö. Virág, *Poétai Munkáji...* [2011], 132.
62 Berzsenyi, *Versei...*, 6. sz. vers.

lására, hogy Berzsenyi igen figyelmesen olvasta, tanulmányozta Virág Benedek költeményeit és kötetét. A magunk részéről még egyetlen, bár inkább szerkezeti rokonságra utalnánk. Virág kötetében a 78 versből a 76. helyen, a zárlatversek között áll a *Szent* című, fohászszerű költemény, melynek első versszaka így hangzik: „Miképp' magasztal tégedet, isteni / Erő, ditsősség' annya! kis énekem? / Nagyságodat reszketve nézi / A' legerősb, 's ragyogóbb magasság."[63] Nyelvi szempontból nem vethető össze Berzsenyi *Fohászkodás*ával, de a himnikus hang és a kötetbeli helyzet mégis megengedi a feltételezést, hogy amikor Berzsenyi a kéziratos gyűjtemény utolsó előtti helyére illeszti be a *Fohászkodás* című versét, akkor Virág Benedek mintája ösztönözhette erre. Annál inkább, ha tudjuk, hogy Virágnál is ez az egyetlen vallásos költemény, bár a kritikai kiadás jegyzeteiben Porkoláb Tibor óvatos javaslatot tett arra, hogy a verset haza-allegóriaként is olvasni lehetne.[64]

Péteri Takáts József verseskötete,[65] mely szintén a Magyar Minerva-sorozatban jelent meg 1796-ban, Virágéhoz hasonló intenzitással épül be Berzsenyi verseibe – erre Horváth János és Merényi Oszkár is felfigyel.[66] Péteri Takáts könyvének szerkezete más, mint Virágé – ő külön, címmel ellátott alfejezetekbe osztja be munkáit. A kötet első felében, rímes felező tizenkettesekben, „Elegyes versek" fejezetcím alatt állnak azok a tanköltemények, episztolák, alkalmi darabok, parabolák, szentencia- és piktúraversek, melyek Virágnál a kompozíció későbbi szakaszában következnek, természetesen hexameteres alakban. Könyvének körülbelül a felétől (a 111. oldaltól) Takátsnál „Énekek" cím alatt találhatók a kisebb költemények, többnyire rímes formában, néhány időmértékes darabbal, végül az *Ágnes* című elbeszélő költemény és az *Erköltsi 's más velős mondások* című kétsorosai, bölcs szentenciái zárják a sort.

A Merényi és Horváth János által említett tartalmi, eszmei és szövegkapcsolatokon kívül utalunk még az „Énekek" között *A' paraszt* című versre a földműves monológjával,[67] melynek egyik versszaka így hangzik: „Ha én a' Nap' támadtával / Bé járom kis földemet, / 'S a kegyes Ég áldásával / Fedve látom mívemet..." Berzsenyi *A' Camena* [*Osztályrészem*] című versének negyedik versszaka idézhető párhuzamként: „Van kies szőlőm, van arany kalaszszal / Biztató földem, szeretet

63 VIRÁG, *Poétai Munkáji...* [1799], 162.

64 „Ugyanakkor figyelmet érdemel, hogy a Virág–Kazinczy-levelezésben a »Szent« többnyire a »Haza« helyettesítőjeként, illetve *epitheton*jaként tűnik fel." VIRÁG, *Poétai Munkáji...* [2011], 289.

65 PÉTERI TAKÁTS József, *Költeményes munkáji* (Bécs: Bille Károly, 1796).

66 HORVÁTH, *Berzsenyi...*, 274; MERÉNYI Oszkár, *Berzsenyi Dániel,* Irodalomtörténeti könyvtár 19 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 148. Lásd még BERZSENYI, *Költői...*, 321–325.

67 PÉTERI TAKÁTS, *Költeményes munkáji,* 151–152.

szabadság / Lakja hajlékom, kegy[es] Istenimtől / Kérjek e többet?"[68] A hasonlóság még érzékelhetőbbé válik, ha Péteri Takáts versének további strófáit olvasva a hazatérő földműves hajlékának leírását is tekintetbe vesszük.

Távolabbi, inkább csak a vers gondolatmenetét, képi világát érintő a rokonság Takátsnak *A' hervadt rózsa*[69] című költeménye és Berzsenyinek a *Dudi* (későbbi címén: *Lilihez*)[70] című verse között. Más vélemények szerint Berzsenyi verse Kisfaludy Sándor *Himfy*jének, illetve Csokonai *Lillá*jának hatását tükrözi.[71] A rózsa mint az ifjúság és a múló idő, illetve a külső és belső, erkölcsi szépség összefüggésének metaforája azonban ugyanúgy működik Takátsnál, mint Berzsenyinél. Ugyanez a gondolatmenet, hasonló képi világgal és rímes négysoros formával Takátsnak még egy versében megjelenik, *Az ártatlan ifjúság* címmel.[72]

Egy-egy szókapcsolat, fordulat, kép erejéig találunk még egyezést Takátsnál *A' Holdhoz* („Fa! képe vagy életemnek")[73] és Berzsenyinél a *Levéltöredék Barátnémhoz* című versben („Életem' képe ez..."),[74] Berzsenyinek *A' Jámborság és Középszer* című, 1809-es verse ha szöveg szerint nem is, de a címe alapján szintén utalhat Takáts kötetére: az „Énekek" között, a sorozat elején egymást követően olvasható nála *A' közép-szerűség* című Horatius-fordítás szapphói versszakokban, majd *A' nagy szívű Jámbor* rímes strófákban.[75]

Takáts verseinek eszmeisége, költészetének gondolati és képi motívumai tűnnek fel Berzsenyinek a *Peteri Takács Józsefhez* (későbbi címén: *Téti Takáts Józsefhez*) címzett költeményében, melynek utolsó versszakában, mint arra Merényi Oszkár is utal, ars poetica-szerű költői hitvallás olvasható: „Akki a' Szeppel köti öszve a' Jót, / Oh Takacs! az bölts, az igaz Poeta".[76]

Kisfaludy Sándor és Berzsenyi Dániel kapcsolatának áttekintése során egyetértünk Merényi Oszkárral, hogy Berzsenyi viszonyulása Kisfaludy iránt az évek során változhatott, s ezt nagyban befolyásolhatta a *Boldog szerelem* ciklus megjelenése, mely Berzsenyi erkölcsi és esztétikai érzékét a jelek szerint erősen sérthette, de hatással lehetett rá Kazinczy német és magyar nyelvű bírálata, illetve a *Mondolat* megjelenése is.[77] Ugyanakkor nem lehet figyelmen

68 Berzsenyi, *Versei...*, 56. sz.
69 Péteri Takáts, *Költeményes munkáji*, 126.
70 Berzsenyi, *Versei...*, 41. sz.; Berzsenyi, *Költői...*, 17, 306–310.
71 Gálos, „Jegyzetek...", 14; Horváth, *Berzsenyi...*, 47.
72 Péteri Takáts, *Költeményes munkáji*, 157–158.
73 Uo., 180.
74 Berzsenyi, *Versei...*, 25. sz.
75 Péteri Takáts, *Költeményes munkáji*, 119–121.
76 Berzsenyi, *Versei...*, a 8. sz. utáni számozatlan vers; Berzsenyi, *Költői...*, 324.
77 Berzsenyi, *Költői...*, 429–430.

kívül hagyni Gálos Rezső és Horváth János nézetét, miszerint az 1801-ben megjelenő *Kesergő szerelmet*[78] Berzsenyi egyrészt jól ismerte, másrészt szövegszerű átvételek több költeményben is kimutathatók nála.[79] Hogy Kisfaludy első ciklusáról más véleménnyel volt, mint későbbi műveiről, azt a hozzá írott költemény is igazolja, bár ennek egyik forrását és mintáját Merényi Oszkár Matthissonnál, az *An Agathon* című költeményben lelte fel.[80] A Matthisson-párhuzam a vers zárlatában valóban ott van, azonban a verskezdet inkább Kisfaludy-motívumokra játszik rá, például a *Kesergő szerelem* 90. dalára, mely így indul: „Hallottam én szép szavának / Ezüst hangját zengeni; / Philoméla panaszának / Hangja nem oly isteni."

A *Kesergő szerelem* Berzsenyi néhány más versébe is beépül. A 33. dal ismétlődő mondatszerkezetei: „Minden tárgyban Őtet látom, / Minden hangban Őt hallom [...] Éjjel, nappal Őt ohajtom, / Őt szomjúzom, éhezem; / Ébren, alva Őt sohajtom, – / Mindenben Őt érezem..." Berzsenyinél az *Emmi* (későbbi változatban: *Nelli*) című költeményben ismerhetők fel: „Éjjelimen őtet látják / Beteg álmaim, / Nappal ő nevét kiáltják / Sohajtásaim..."[81] Kisfaludy-hatást mutat ki Merényi Oszkár az 1813-as kötetből végül kihagyott *Natzámhoz* című versben,[82] itt a *Kesergő szerelem* 13. és 19. énekéből fedezhető fel néhány sor. A további példáktól eltekintve még egy fontos párhuzamot emelünk ki Berzsenyi egyetlen regéjével, *A' Remetével* kapcsolatban. A Kölcsey-recenziót követő vitából is kiderül, hogy Berzsenyi Matthisson *Milesisches Märchen*jét vette mintául, s onnan ered maga a cselekményváz is. Berzsenyi tiltakozik ellene, hogy szövegét románcként vagy regeként olvassák. Néhány belső motívum azonban, különösen Lóri és Sándor neve Kisfaludy 1807-es kötetére *(Regék a' Magyar elő-időből)* asszociálnak. Itt a *Somló* című rege hősnőjét Lórának, a *Tátika* hősét pedig (Rezy) Sándornak hívják.

78 [KISFALUDY Sándor,] *Himfy' szerelmei: A kesergő szerelem* (Buda: A Királyi Universitás betűivel, 1801).

79 A *Mulandóság* című Berzsenyi-verset említik: GÁLOS, „Jegyzetek...", 12; HORVÁTH, *Berzsenyi...*, 43.

80 BERZSENYI, *Költői...*, 430–431.

81 BERZSENYI, *Versei...*, 55. sz.

82 Uo., 52. sz.

3. Berzsenyi szerelmi ciklusa?

Kisfaludy mellett az említett versek közül egyikkel-másikkal, így éppen az *Emmi (Nelli)* cíművel kapcsolatban Merényi Oszkár Csokonai nevét is említi.[83] Berzsenyi más költeményeiben is gyaníthatók Csokonai-áthallások: *Az első szerelemérzés* például Berzsenyi *Az esdeklő Szerelem* című darabjával rokon. A szövegösszefüggések azonban nem csupán egy újabb intertextuális irányultság szempontjából lehetnek lényegesek: a Lilla- és Himfy-ciklussal való összevetés inkább Berzsenyi szerelmi költészetének eltérő olvasataira nyújt lehetőséget.

Berzsenyi 1813-as, kinyomtatott kötetének szerelmes verseiben nagyrészt eltűntek az eredeti nevek, megváltozott a sorrend, az 1808-as állapothoz képest több költemény kimaradt, és helyenként maguk a szövegek is módosultak. Tény azonban, hogy a női nevek, vagyis a szerelmes versek címzettjei, szereplői az 1808-as kompozícióban sem egységesek. Három költemény szól Dudinak (egy udvarló, egy siratós- és egy emlékező vers);[84] négy költemény hősnője Emmi, ebből kettő udvarlóvers, kettő a boldogtalan, illetve hűtlen szerelemről szól;[85] van két Ilonka-vers, mindkettő udvarló költemény,[86] két Natza-vers, mindkettő epekedő, udvarló, szerelemféltő.[87] Egy-egy vers szól Lilihez, Bartsihoz, Mitzihez, Lizihez és Cloéhoz[88] – az első kettő udvarlóvers, a többi a hűtlen szerelem témájában keletkezett. Van végül egy sor vers, melyben nincs megnevezett női szereplő, s valamennyi a megvetett, boldogtalan szerelemről szól.[89] A sokféle női név referenciális olvasatra késztette Merényi Oszkárt, és a „Dudi" név mögött Perlaky Juditot vélte felfedezni.[90] Ezen első szerelem fázisait véli felfedezni az *Egy szilaj Leánykához* és *Az epedő Fillis* című versben (kezdeti szakasz); *Az esdeklő Szerelem* és *A' tsermelyhez* című köl-

83 Berzsenyi, *Költői...*, 468–469.

84 [48] 41. *Dudi* („Dudi! remek kellemeddel..."); [61] 49. *Dudi emlékezete* („Sírásra vonult képemnek..."); [74] 61. *Az első szerelem* („Szivem 'senge szerelmeit...")

85 [42] 35. *A' Tavasz*; [46] 39. *Emmihez* („Szép szép az élet Emmi..."); [62] 50. *Emmihez* („Alkonyidő homály..."); [67] 55. *Emmi* („'S hát a szerelem szent lángja...")

86 [45] 38. *Ilonkamhoz* („Más tárogasson..."); [4. után, számozatlan] *Az én Kegyesem*

87 [49] 42. *Vénushoz* („Oh szerelmek szép tündére..."); [64] 52. *Natzámhoz* („Beteg szívem tőrbe esett...")

88 [43] 36. *Lilihez* („Jer Lili nézd langyos szellők..."); [57. után, számozatlan] *Bartsimhoz* („Bartsim! repül az élet..."); [58. után, számozatlan] *Az Fő, és Sziv* („Mit! s hat azert epesszem..."); [63] 51. *Egy hivtelenhez* („Melly zöld Tempe..."); [65] 53. *Cloe* („Mint egy árva madár...")

89 [44] 37. *Bacchushoz*; [47] 40. *Amathunt*; [51] 43. *A' tsermelyhez*; [54] 46. *Az elválás reménye*; [56] [–] *Egy Lanykához*; [60] 48. *Az epedő Fillis* („Még most telljes..."); [66] 54. *Féltés* („A' bézárt Danaét..."); [69] 57. *Az esdeklő szerelem* („Im a' nap le ereszkedik..."); [72] 59. *Butsuzás* („Elszakadsz tőlem szeretet Barátném...")

90 Merényi, „Berzsenyi Dániel 1808-i versgyűjteménye", 8; Berzsenyi, *Költői...*, 242–253.

teményben (szerelmi vágy, „ostrom"); a *Lilihez*, *Dudi*, *Az Estve*, *Az Esthajnalhoz* című darabokban (a szerelmi élmény érzelmi tetőpontja); a *Szerelmes Bánkódás* című dalban (a vég közeledte), míg végül *Az elválás reménnye* és a *Dudi emlékezete* az elfogadás és emlékezés költeménye. E ciklust időben is behatárolja, Berzsenyi házassága előtti időszakra, vagyis 1799 előttre teszi.

Egy ilyen értelmezés következetes érvényesítésével a többi név alatt is valós, bár az életrajzból nem azonosítható címzettet kellene és lehetne keresni. Azonban éppen Merényi az, aki filológiai, lélektani, költői műhelybeli okokra hivatkozva végül elutasítja ez utóbbi lehetőséget, és két, legfeljebb három valós élményre korlátozza a női nevek sugallta történeteket. A Perlaky Judithoz fűződő érzelmeket szerinte az életrajzi szempontból felderíthetetlen Emmi-szerelem követi, s a költemények tartalma alapján talán az Ilonka-szerelem lehet még valós hátterű, 1804 táján.[91] A versekben szereplő női nevek Merényi véleménye szerint a referenciális személyt védelmező fedőnevek lehetnek.

Még ha el is fogadjuk e pusztán feltevésen alapuló, többnyire csak tartalmi, illetve kontextuális mozzanatokból kirakott elgondolást, a fikción belül akkor is többszereplős történet rajzolódik ki. Olyan lírai hős áll előttünk, aki sorozatosan a szerelmet keresi, ám sorsa végül minden esetben a csalódás és a magány. Ebben az esetben újra- és újrainduló, de végül mindig azonos módon záruló kistörténetek hoznak létre egy nagyobb narratívát, melyben a magány és az érzelmi veszteség állapota tűnik csak állandónak. Ilyen szempontból – a többféle női szereplő ellenére – a Himfy-féle *Kesergő szerelem*mel rokonítható, pontosabban annak multiplikálásaként olvasható, ciklusszerű kötetrészt kapunk, mely felfogható akár egyfajta érzelmi önéletrajznak, naplószerű történetsornak is.

Merényi elgondolásának és referenciális-lélektani olvasatának azonban a kötetfikción belül ellentmond, hogy a gyűjteményben nem kerülnek egymás mellé az azonos női szereplőkhöz szóló költemények, vagyis ezek csak tartalmilag, nem pedig kompozicionálisan alkotnak kiscsoportokat. Berzsenyi sorrendjében így következnek egymás után a hősnők nevei: Emmi, Lili, Ilonka, Ilonka, Emmi, Dudi, Natza, Bartsi, Mitzi, Dudi, Emmi, Lizi, Natza, Cloe, Emmi, Dudi – köztük a névtelen megszólítottakat tartalmazó versekkel. A beosztás a költemények egyedi jellegét, nem pedig narratív sorát sugallná. A női nevektől eltekintve és csak a megjelenített vershelyzetre figyelve mégis összeáll egyfajta történet: kilenc vers reménykedő, udvarló jellegű, a boldogság ígéretét tartalmazó, idilli helyzetre épül. E sort megszakítja a Káldi Pálnak címzett költemény a barátságról és az ifjúság múlásáról, majd következik tizenöt darab a boldogtalan szerelem

91 BERZSENYI, *Költői...*, 249.

témájával. Így, a kötetrend mentén olvasva a verseket inkább Csokonai Lilla-ciklusának mintája feltételezhető a háttérben. A változatos formák alkalmazása is Csokonai ciklusával rokonítja Berzsenyi koncepcióját.

Végül létezik harmadik lehetőség a szerelmi költemények csoportjának értelmezésére. Idézett tanulmányában Sólyom Jenő is feltünteti, hogy Berzsenyi 1796-ban kikölcsönözte a Soproni Líceum könyvtárából Kazinczy Ferenc Gessner-fordításait.[92] Miután a szerelmi témájú versek egész motívumanyaga, fiktív világa, nyelvi közege feltűnő hasonlóságot mutat a Gessner-idillek magyar változatával, nem zárható ki, hogy Berzsenyi a versek sorrendjében is ezt a fragmentumszerűen építkező, jelenetező, egy-egy szereplőt vagy szereplőpárost előtérbe emelő technikát alkalmazta a kötetében, a Gessner-idilleknek lényegében a verses változatát hozva létre.

4. Néhány következtetés

A fentiekben nem tettünk mást, mint összegyűjtöttünk egy példatárat Berzsenyi verseinek magyar irodalmi kötődéseiből. A lista természetesen nem teljes, de néhány következtetésre így is alkalmat ad. Elsőként az tűnik fel, hogy Berzsenyi alapos és kiterjedt ismeretekkel rendelkezett a korabeli magyar irodalomból. Az is látszik, hogy rendkívül figyelmesen olvasott. Olyan szófordulatok, képek kerültek át verseibe, melyek lassú, tanulmányozó, elmélkedő, a legapróbb részletekre is kiterjedő befogadásról tanúskodnak.

Ez a fajta olvasás a pályatársakhoz írt versekben is megmutatkozik. Berzsenyi az 1808-as gyűjteményben verset szentel Kazinczynak (kettőt),[93] Virág Benedeknek, Péteri Takáts Józsefnek, Horatiusnak (kettőt), Kis Jánosnak (kettőt), Kisfaludynak, Görög Demeternek, Horváth Ádámnak (kettőt).[94] Többségük nyoma ott van a verseiben, vagyis olvasmányai és költői portréi részben egybeesnek. A hozzájuk vagy róluk írott költeményekben azonban 1808 előtt nem a Bessenyeinél, Orczynál, Barcsaynál, Ányosnál vagy éppen Virág Benedeknél

92 [Salomon Gessner], *Geszner' Idylliumi,* ford. Kazinczy Ferenc (Kassa: Füskúti Landerer Mihály, 1788). Kritikai kiadása: Kazinczy Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek,* kiad. Bodrogi Ferenc Máté és Borbély Szilárd, Kazinczy Ferenc művei (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 35–113.

93 Az 1808-as kötet élén álló, nyitó versen túl az 58. darab is részben hozzá, illetve róla szól, *Kazintzÿ és Kis* címmel.

94 Horváth Ádám alakja a neki szóló versen túl megjelenik a 69. vers után számozatlanul következő, *Keszthely* című költeményben is.

megismert episztolahagyományt folytatja, hanem költői habitusukat lényegi vonásaikban megragadó alkotói portrékat készít, néha cento-szerű technikával, mint a *Virág Benedekhez* címzett versben. E portrék Kazinczy *Tövisek és Virágai*nak epigrammáira hasonlítanak, s nem kizárt, hogy Kazinczy Berzsenyi kéziratos kötetéből nyerte ötletét az epigrammasorozat alkotói jellemzéseihez. A *Kazintzÿ Ferentz*hez szóló nyitó versben (későbbi címén: *Ajánlás*ban) például éppen Berzsenyi fogalmazza meg azt a Herkules-képet – igaz, hogy csak a második változatban, 1809 márciusában –, amely azután a *Tövisek és Virágok* kezdő darabjaként Kazinczy Herkules-önmetaforájában is megjelenik: „Póládban Péán ringata tégedet, / Már ott tapodtál sok buta undokot..."[95]

Berzsenyi átvételei gondos és alapos olvasása ellenére ugyanakkor szórtak és szelektívek is. Horatiuson és Matthissonon kívül a magyar szerzőktől – amikor nem portrét ír – általában csak néhány közös szöveghely vagy részlet található. Úgy tűnik, hogy Berzsenyi a párhuzamok, átvételek ellenére *nem intertextuális költő*, vagyis nem törekszik látható, felfedhető dialógusra a beidézett szövegekkel és szerzőkkel. Még akkor is, amikor név szerint említ valakit, inkább csak tematizálja a kapcsolatot, de nem szólaltatja meg a nevezettet. *Az Estve* című versében így idézi meg Platónt: „Hol a' szív önként meg nyilik / A' gyönyörü érzésre / 'S Plátó' karján emelkedik / Égi lelkesedésre."[96] Hasonló módon hivatkozik, mint fentebb idéztük, Gvadányira is.

Az átvett szöveghelyeket Berzsenyi önálló, eredeti gondolati és tartalmi környezetbe olvasztja, ezért nehéz eldönteni, hogy tudatos, szándékos, az értelmezés során figyelembe veendő átvételről (idézetről, megidézésről), vagy inkább szövegemlékről, esetleg olyan elsajátított költői nyelvről van szó, melynek a felhasználás pillanatában törlődik, lényegtelenné válik a forrása. Az a feltételezésünk, hogy

95 Berzsenyi 1809. március 12-én írja Kazinczynak, hogy változtatott a hozzá szóló *Ajánlás*on, két új versszakot illesztett be. Ezekben olvashatók a Héraklészre vonatkozó sorok. Amikor Kazinczy 1810. november 3-án először írt Berzsenyinek a *Tövisek és Virágok* tervéről, akkor többek között éppen a *Herculeshez* című epigrammáját küldte meg neki. Lásd Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1810. november 3., in BERZSENYI, *Levelezése,* 69. lev., 163–166. Igaz, hogy Berzsenyin kívül, ugyanebben az időszakban Vay Ábrahám is megfogalmazza Kazinczynak írt levelében az epigramma egyik gondolatát, úgyhogy Kazinczy szövege végül kettejük mondatainak ötvözésével jött létre: „Temérdek ezt mondották azt mondották van Leveledbe barátom. – A' hős Hercules, midőn más czélt nem lelt futásának, az ólnak szemetjeivel undokitá emelő vállait; 's mindenhol javallák tettét; de én fél-Isten nem vagyok – a' világért se nyúlok tehát a' szeméthez." Vay Ábrahám Kazinczy Ferencnek, Vadász, 1810. május 21., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése,* kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt., 1755. lev., 7:467–468 (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 467.

96 BERZSENYI, *Versei...,* 45. sz.; BERZSENYI, *Költői...,* 310–315.

Berzsenyi verseinek ismeret- és élményanyaga megállapodott, belsőleg kiérlelt világszemléletből, nem pedig szövegek hatására keletkező reakciókból ered, s ehhez a tartalomhoz gyűjtötte be olvasmányaiból a kifejezéshez szükséges nyelvet.

Az átvételek szelektív jellege Berzsenyi erős, ösztönös kritikai érzékével lehet még magyarázható. Feltehetően az ragadta meg figyelmét és az maradt meg emlékezetében, ami ízléséhez hozzá tudott igazodni. Portréit is azokhoz írta, akiket valamilyen tekintetben rokonnak érzett saját költői vagy világszemléletével, s talán ez az oka annak, hogy Rájnishoz, Baróti Szabó Dávidhoz vagy Csokonaihoz nem írt verset még akkor sem, ha néhány sorukat megjegyezte és felhasználta.

Mindebből eredően Vaderna Gáborral ellentétben nem tartom ellentmondásosnak, sem pedig a kultuszépítés gesztusának Kis János kései emlékezését, miszerint Berzsenyin a személyes találkozásukkor sem a lángelme, sem a tudomány nem látszott,[97] és hogy az elolvasott könyveket Berzsenyi, „ha egyszer saját módja szerint hasznokat vette, félre veté, vagy néha el is hasogatá".[98] A hangsúlyt itt a „saját módja szerént" kitételre helyezve, Kis János emlékezései éppen következtetéseinket igazolják. A Berzsenyi-versek új kritikai kiadásának egyik nagy kihívása éppen az lehet, hogy a konkrét szöveghelyek feltárásán túl kidolgozza a filológiai módszereket az átvételek kezelésére, értelmezésére, és feltérképezze Berzsenyinek a magyar irodalomhoz fűződő viszonyát. E kapcsolatok mellőzése késztethette ugyanis Szauder Józsefet, hogy kiváló, mindkét költő alkatára fényt vető tanulmányában, Berzsenyi és Virág összehasonlító elemzésében kizárólag a különbségekre figyeljen fel. Virág szerinte

> derűsen tudta hirdetni a polgári életvitelt, az újabb, modernebb, urbánusabb életérzést. Ami Berzsenyiben a lélek megrendülésének nagy költészetét ébresztette fel, az Virágot egy oly polgárosító eszmény jó költészetére ihlette, melyet csak ő tudott vállalni. Berzsenyi héroszainak füstös-vakító vízióihoz képest Virág csak az érdemet szerző katonák tetteit látta. [...] Virág, a pap még vallásos verset is józanabbul írt, mint Berzsenyi, a világi ember.[99]

97 Vö. Vaderna, „A bárdköltészet...", 721. A hivatkozott emlékezés: Kis János Superintendens, *Emlékezései életéből: Első közlemény: Nevendékségét, professzorságát és predikátorságát tárgyazó emlékezések* (Sopron: Özvegy Kulcsárné, 1845), 197.

98 Kis János Superintendens, *Emlékezései életéből: Második közlemény: Irói pályáját tárgyazó emlékezések* (Sopron: Özvegy Kulcsárné, 1846), 111–113.

99 Szauder József, „Ihletek, múzsák Virág és Berzsenyi között", in Szauder József, *Az Estve és Az Álom: Felvilágosodás és klasszicizmus,* 270–296 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970), 273.

Ebből vezette le azután Merényi Oszkár a kritikai kiadás jegyzetanyagában, hogy kettejük kapcsolata mindössze „néhány elszórt kifejezés, nem jelentős kép, fordulat: ennyire redukálható az összefüggés [...]. Berzsenyinek költői vezetője, mestere nem Virág, hanem Horatius volt."[100]

5. Az „Őskötet" szerkezete

Berzsenyi 1808-as, első kötetkompozícióját az irodalomtörténet-írás egyöntetűen úgy jellemzi, hogy az a horatiusi variabilitás-elv jegyében született. Merényi Oszkár a kritikai kiadásban úgy fogalmaz, hogy „Berzsenyi előtt Horatius versei sorrendjének változatossága volt a mintakép", emellett pedig Kisfaludy Sándor 1807-es kötetét, a *Himfy' szerelmei*t tekinti befolyásoló tényezőnek – bár nem fejti ki, hogy miért.[101] Csetri Lajos hasonlóképpen vélekedik: Berzsenyi szerinte is ragaszkodott a „variabilitáselvhez", a „változatosság gyönyörködtető igényének" kielégítéséhez, melyet „a latin mestertől tanult".[102] Martinkó András szerint ellenben még ennyi koncepció sem látható az ősanyagban, csak valami „nehezen kivehető s eléggé következetlen, szubjektív értelmezésű műfaji, tematikai és hangulati" összeállítás érzékelhető benne.[103]

A szövegkapcsolatok közelebbi vizsgálata és Berzsenyi verseinek a kortárs szerzőkkel történő összevetése azonban arra utal, hogy az olvasott, tanulmányozott szerzők közül Virág Benedek 1799-es kötete volt a mintája. Az az eljárás, hogy egy versgyűjtemény egy Múzsához vagy Költészethez szóló, ars poetica-szerű darabbal indul, majd utána felváltva következnek a nemzeti tematikájú, a személyhez szóló ódák és a privátszférába tartozó dalok, a korszakban tiszta formában csak Virág Benedeknél valósul meg. Baróti Szabó Dávid 1777-es és Rájnis József 1781-es kötetében[104] a beosztás a követett antik strófaképletek és metrumok szerint történik. Baróti Szabónak még az 1802-es, háromkötetes *Vers-koszorú*jában is hasonló elrendezés látható: előbb a „Virgilius rendi szerént" íródott hexameterek, majd az „Alagyák és némelly lantosok" következnek, ezután a vegyes tartalmú epigrammák, személyhez szóló ódák, végül a negyedik „könyvben" a „Külömb' féle mérté-

100 BERZSENYI, *Költői...*, 420–421.

101 Uo., 197.

102 CSETRI, *Nem sokaság...*, 19.

103 MARTINKÓ András, „Berzsenyi időszerűsége egy időszerűtlen költeménye tükrében", *Irodalomtörténeti Közlemények* 81, 1. sz. (1977): 1–22, 2.

104 BARÓTI SZABÓ, *Új mértékre vett...*; RÁJNIS, *A' Magyar Helikonra...*

kű Lantos versek" zárják a sort. Révai Miklós 1787-es *Elegyes versei*nek[105] kiadásában az első helyet az „alagyák" három könyve foglalja el, ezt követik „Révai Miklós Énekei" „A Magyar Szépeknek" ajánlva, főként szerelmi témájú rímes dalokkal. Téti Takáts József 1796-os gyűjteményében is,[106] mint láttuk, más az elrendezés.

Kizárólag tehát Virág Benedeknél jelenik meg az a kötetrend, mely Berzsenyi fő mintájául szolgálhatott. A Virág-kötet rendjének Porkoláb Tibor terjedelmes és kiváló tanulmányt szentelt,[107] ezért itt annak csak lényeges vonásait összegezzük, illetve egészítjük ki néhány észrevétellel. A versek sorba rendezésénél ugyanis Virág, úgy tűnik, a horatiusi variabilitás-elvet két másik koncepcióval vegyíti: részben a statius-i elrendezéssel, melynek kritériuma a címzettek, illetve a témák méltóságfoka. Ezen elv alapján egy kötet belső terének legelőkelőbb helye a kezdet és a zárás. Virágnál így kerül első helyre *A' Múzsákhoz* című vers, mely az eposzi fohászkodás, illetve az önarcképszerű ars poetica szerepét is betölti. Ezt követi a *Gróf Festetits György Ő Nagyságához* szóló óda, mely a korszakban szokásos „ajánlás" gyakorlatának feleltethető meg. Harmadik darabként következik a nemzeti tematikájú óda: *A' győzedelmeskedő Magyar sereghez Török háborúkor*. A továbbiakban váltakozva jönnek a dalszerű, rövidebb, és személyekhez szóló, vagy nemzeti jelentőségű eseményt tárgyaló hosszabb költemények. A kötet végén *A' Szent* című fohász, *Az Öröm* című rövid, sóhajszerű, elégikus epigramma, s végül a kötetből kifelé, a jövő felé mutatva egy intelemszerű darab áll, *Az Ifjainkhoz* címmel.

Ebbe a keretbe azonban Virág egy olyan szerkezetet is beépít, ami leginkább *A' Besenyei György Társasága* és a *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei* című,[108] Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám darabjait tartalmazó verslevelező, episztolázó struktúrára hasonlít. A személyekhez szóló versek nagy része ezt a közvetlen hangú baráti, költőtársi hangulatot tükrözi (az *Ajándék* című vers, mely Batsányinak szól; *Egy kis vígasztalás* – Batsányinak; *Baróti Szabó Dávidhoz*; *Lámia* – Kazinczynak; *Orfeushoz* – Kazinczynak; *Bátoríttás* – Batsányinak; stb.).

Van végül Virág kötetének egy rejtettebb szerkezete is. A versszövegek között nem jelöli, de a tartalomjegyzékben vízszintes vonallal két sorozatot különít el, vagyis két részre osztja a könyvét. Az első rész a *Lantomhoz* és a *Múzsához* című verssel kereteződik be, visszakapcsolódva a nyitó darabhoz. A második részben

105 Révai Miklós, *Elegyes versei*...

106 Péteri Takáts, *Költeményes munkáji*...

107 Porkoláb Tibor, „A Virág Benedek' *Poétai Munkáji* kötetrendjéről és peritextusairól", *Irodalomtörténeti Közlemények* 111, 4–5. sz. (2007): 388–417; Virág, *Poétai Munkáji*... [2011], 94–126.

108 Bessenyei [et al.], *A Besenyei György*...; Orczy– Barcsay, *Két Nagyságos Elmének*...

már nem dalok, hanem hexameteres, hosszabb költemények, episztolák, tanmesék, szatírák következnek. Innen tér vissza a kompozíció, az egész kötet végén, a kezdetekhez. A *Károly' győzedelme Oszteraknál* című költeménnyel újra egy óda következik; a hadba induló *Csehinek* címzett búcsúvers ehhez kapcsolódik, majd jönnek a már említett záródarabok. A lezárás tehát bekeretezi, egyben megismétli, majd a művészettől a világeseményekhez való odafordulással új dimenzióba is emeli korábbi témáit.

Berzsenyi 1808-as kézirata 77 verset tartalmaz. Első fele, a 41. sorszámig nagyon hasonló elrendezésű, mint Virág kötete, bár ő nemcsak váltogatja, hanem arányosítja is a különböző jellegű darabokat: a nemzeti tárgyú és a közméltóságokhoz szóló ódák közé szerkeszt be egy-egy költőtársnak szóló szöveget és két-három dalszerű költeményt.

A 42. sorszámtól kezdve a 69. sorszámig – mint korábban említettük, Kisfaludy Sándort, Csokonait és a Gessner-idilleket egyaránt megidéző, szerelmi ciklusnak, vagy kisciklusok kompozíciójának is értelmezhető sorozat következik, melyet az 50. helyen a *Káldi Pálhoz* címzett, barátságról, ifjúságról, elmúlásról szóló költeménnyel, az 52. helyen pedig *A' Magyarokhoz az 1807dik* évben című ódával pihentet meg.

A kötet zárlatában végül, akárcsak Virágnál, a keretfunkciót betöltő, illetve a gyűjtemény tartalmi motívumait újra megszólaltató darabok állnak: *Keszthely; Kazinczy és Kis; Butsuzás; Barátimhoz; Az első szerelem; Fohászkodás; A' Magyar Tudósokhoz.*

Berzsenyi olyan szempontból is megszerkeszti a kötetet, hogy az első részben többé-kevésbé azonos távolságban, ciklikusan követik egymást az ódák, a költőtársaknak szóló darabok és a dalszerű költemények. Ez utóbbiak itt kizárólag allegorikus jellegű címet viselnek: *A' Melancholia; A' Megelégedés; A' Szerelemhez; Az Örömhez; A' Magánosság; Az Ifjuság; Vigasztalás; A' Szerelem.* Ezek közé ékelődik be, ismét szabályos távokban, néhány személyes, önéletrajzi jellegű darab: *Az élet' dele; Butsuzás Kemenes-allyától; Levéltöredék Barátnémhoz.*

Berzsenyi kötetszerkezetének grafikus ábrázolása koncentrikus körökkel volna lehetséges, ahol a külső kört a nemzeti, közösségi tematikájú darabok és ódák, a következő kört a költőtársak portréi képezik, majd az allegorikus jellegű, az emberi élet alapértékeit tematizáló versek köre, végül a személyes, biografikus ihletésű költemények legbelső csoportja következik. A 42. verstől mindez megfordul, ott a külső kör a szerelmi költeményekből áll össze, ide ágyazódik be a többi, míg végül a kötet zárlata ismét helyreállítja az eredeti rendet azáltal, hogy visszakapcsolódik az indító művekhez. Az 1808-as kötet szerkezete nagyon szigorú, gondosan megtervezett, gazdag szemantikájú építmény, nyoma sincs an-

nak a követhetetlenségnek, esetlegességnek, amelyről az irodalomtörténeti hagyomány beszél.

Kazinczy újrarendezett kompozíciójának innen nézve nemcsak az a lényege, hogy három könyvre osztotta a költeményeket, az első kötetbe a neoklasszicizmus árkádiai ízlésének megfelelő darabokat, a másodikba a klasszicista ódákat sorolva be, s a harmadik könyvbe hagyva mindazt, ami megmaradt. Azzal, hogy kihagyatta Berzsenyivel a Kisfaludyról, Pálóczi Horváth Ádámról szóló portrét, a Gyöngyösi szellemében írt *Magyar Ország* című költeményt, levette a kötet élérő l az egyik Festeticshez szóló ódát, a másikat pedig, a Téti Takátshoz szóló költeménnyel együtt hátra sorolta, valójában felülírta a Berzsenyi költeményeiben megformálódó kánont és teljes szerkezetet. A kompozíció így már nem Virág Benedek, Gyöngyösi, Csokonai, Kisfaludy és a Dunántúl modelljét tükrözte, hanem Kazinczy Ferencét és Dayka Gáborét. Az is árulkodó változtatás, hogy a *Dudi emlékezete* verscímet *Fannim emlékére* cserélte, ismét új szerzőt, Kármán Józsefet és az Urániát idézve be a versvilágba.[109] Változtatásainak hátterében nemcsak neoklasszicista ízlésvilága és irodalomszemlélete, illetve saját nyelvi és irodalmi vitáinak kontextusa állt, hanem a Berzsenyiétől gyökeresen eltérő szövegértelmezési technikája is: a párhuzamokban ő nem kifejezésbeli eszközöket látott, mint Berzsenyi, hanem többletjelentést, diskurzust, polémiát hordozó *intertextusokat*.

Berzsenyi ezúttal is a maga autonóm módján cselekedett. Elfogadta Kazinczy hármas felosztását, a maga módján. Az első könyvet többé-kevésbé úgy hagyta, ahogyan Kazinczy megformálta, ide illesztette be a széphalmi barátról és családjáról szóló, illetve az ő ízlésének megfelelő verseket. A második könyvet visszaállította a Virág Benedek-féle kompozíciós elv szerint. A kihagyatott Kisfaludy- és Pálóczi Horváth-vers helyébe az *Orczy' árnyékához* címzett darab került. A harmadik könyvbe pedig újra összegyűjtötte a szerelmi tárgyú költeményeket, bár azok a sokféle névcsere, átírás és átrendezés miatt már nem sugalltak semmiféle narratív struktúrát.

109 Berzsenyi, *Költői...*, 386.

Onder Csaba

Sárkány a sziklaüregben

Berzsenyi Dániel és a magyar nyelvújítás

„Gyermekek 's pondrók' dolga a' tzivódás, a' bölts
nyugszik, mint a' sárkány a' sziklaüregben."
Berzsenyi Dániel,
Antirecensio Kölcsey' Recensiójára, 1817–1818

Előhang egy különös esethez

„Különös" – írja Berzsenyi egy megjelentetésre szánt, de végül nem publikált írásának végén –, „hogy engem, ki minden szavammal, a' Haza' és Tudományok' Szeretetét kívántam gerjeszteni, ki senkit meg nem sértettem 's mindennek hizelkedtem, mind a' két felekezet rutul meg támodott!" Az itt néven nem nevezett, de minden bizonnyal *tudvalévő* felekezetek *tudvalévő* támadásaiért végső soron önmagát okolja. „Tapasztaltam" – írja –, „hogy Solon' törvényét, melly szerint a' Nép villongásiban a' neutralitás tiltatik, még a' magyar Poétának is veszedelmes megszegni." „De" – teszi máris hozzá, egyben zárva is mondandóját – „én mindenkor azt tartottam, hogy hitünk 's meggyőződésünk ellen tselekedni – bün. 'S ha ezen principium mellett botlani találtam, ne feledjük el a' mit én magamrul mondék *ember voltam, tsak gyarlóság létem' fényes béllyege*, 's igy osztán nem feledünk el emberek lenni."[1]

Az *Antirecensio Kölcsey' Recensiójára* Berzsenyi Dániel ama reflexióinak egyike, amelyet a verseiről (az ő szempontjából: személyéről) írott kritika *(recensio)* elleni írásként *(antirecensio)* elsőként kívánt publikálni. Az írás zárlatából vett idézet azért érdemel különös figyelmet, mert az egy olyan kontextust vázol fel, amely nem csupán keretéül szolgál a történéseknek, de lényegében azok kiváltó okaként van feltüntetve. Ebből következően *nem* a Kölcsey-kritikát, hanem egy *felekezeti konf-*

1 Berzsenyi Dániel, „Antirecensio Kölcsey' Recensiójára", in Berzsenyi Dániel, *Prózai munkái,* kiad. Fórizs Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 29–60 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2011), 29.

liktust jelöl meg a megszólalás indokaként. Ez a zárlat megfelelő helyet nyújt arra is, hogy a szerző eme felekezetek közötti konfliktus kapcsán (amelybe szerinte akaratán kívül keveredett) önmaga szerepéről gondolkodva megnyilatkozzon. A színre vitt apologetikus önreflexió, amely helyzetének megértésére és újragondolására, illetve mások előtt való megértetésére és elfogadtatására irányul, egy figyelemre méltó szemléleti keretet is megteremt, amellyel a magyar literatúra közösségének belső viszályát a nemzeti közösség egészének horizontjába emelve értelmezteti.

Ugyan Kölcsey Ferenc és Berzsenyi Dániel között látszólag minden előzmény nélkül kialakult, személyeskedő jellegű, már a maga idejében (1817) elhíresült „kritika-vita" jól ismert[2] – sokak által sokszor és sokféleképpen vizsgált, hatását tekintve pedig népszerű története az irodalmi közgondolkodásnak,[3] kirobbanásában a lehetséges motivációk összjátéka mégis paradox képet mutat. Eme két kiváló, sok tekintetben „közös fronton" lévő embernek, a „felemelkedő új nemzedék elméletileg legjelentősebb" képviselőjének és „a kor legjelentősebb élő költőjének" szembekerülése kapcsán Csetri Lajos talán nem véletlenül fogalmaz lakonikusan úgy, hogy „kölcsönös félreértések kölcsönös áldozatai" voltak.[4]

A Kölcsey–Berzsenyi-*vita* történetének most egy olyan aspektusára szeretném ráirányítani a figyelmet az *Antirecensio* záró sorainak apropóján, amely eme „félreértések" okait bemutatva azt kívánja bizonyítani, hogy az előítéleteknek Berzsenyi részéről voltak mire alapozódniuk. Elsősorban azt, hogy megszólalásának pozíciója aligha függetleníthető a *nyelvkérdés* korának igen indulatos, a maga módján addig szokatlanul kiterjedt és személysértő felekezeti konfliktusától – amit közkeletűen, Toldy Ferenc irodalomtörténete nyomán „nyelvújítási harcként" nevezünk meg.[5] Vagyis első reflexióinak formálisan ugyan a Kölcsey-kritika a kiváltó oka

2 Ennek kritikai története: BERZSENYI, *Prózai munkái,* 608. skk.; KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások I: 1808–1823,* kiad. GYAPAY László, Kölcsey Ferenc minden munkái (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 385–426. Lásd még CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok* (Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1986), 337–354; CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában,* Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 254–272.

3 Akár elméleti (esztétikai, kritikatörténeti) jelentőségét, akár a biográfiai narratívák kedvelt kliséjét tekintve is. Niklán, a Berzsenyi-ház falán lévő márványtábla, amely „hazánk legnagyobb ódaköltő"-jének legfontosabb életeseményeit foglalja össze, például mindmáig olyan kiemelt eseményként említi a vitát, amely Berzsenyi egészségére is kihatással volt (közismertnek tudott költői „elhallgatásának" indokaként): „1817 – megjelenik Kölcsey kemény bírálata Berzsenyi költészetéről. Ettől kezdve egyre többet betegeskedik. 1825 – hosszas tanulmányok után megjelenik válasza Észrevételek Kölcsey recensiójára címmel."

4 CSETRI, *Nem sokaság hanem lélek,* 337; CSETRI, *Egység vagy különbözőség,* 346.

5 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebbi időktől a jelen korig: Rövid előadásban: 1864–1865* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987), 196–197.

(mint ahogyan azt a cím is jelzi), de olvasásának elsődleges kontextusát[6] valójában a *Mondolat* és az arra adott *Felelet*[7] által kijelölt tér jelenti – a maga bizonytalan diszkurzív határaival, résztvevőivel és megítélésével. Írása ezekkel teremt kapcsolatot, amikor felismerhető analógiát használva a *Mondolat* és az *Antimondolat* (ahogyan közkeletűen a *Felelet a' Mondolatra* című írást ekkoriban megnevezik) mintájára alakítja címadását *(recensio – antirecensio)*, egyértelműen jelölve a vita előképét és a lehetséges szerepeket. Ugyan Berzsenyi közismertté tett sztoikus nyugalma (és kevesek által ismert humora) valóban elillanni látszik Kölcsey kritikáját olvasván, de válasza egy rendezett és szabályozott diskurzusra való törekvés ellentmondásoktól sem mentes kísérletének tekinthető – olyan időszakban, amikor az irodalmi vita későbbi formái, mint például a kritika, éppen az intézményesülés előtti stádiumban vannak. Az *Antirecensio* műfaja nem egy addig ismeretlen új műfaj (antirecenzió), nem is egy kritika kritikája vagy ellenkritika, még ha Berzsenyi írása valóban Kölcsey írása ellen irányul is, sokkal inkább tekinthető olyan *védő-* és *szemléltető beszéd*nek, amely a *szofistaellenes platóni dialógus* szemléletét alkalmazva eredményezi a torlódó műfaji, beszédmódbeli, retorikai műveletek keverékét. Végezetül az a megszólalási kényszer, amelyet Kölcsey kritikája váltott ki Berzsenyiből, ama költői *autonómiatörekvés kudarcának* is tekinthető, amely mégsem volt képes távol tartani magát egy tisztességtelen és személysértő diskurzustól.

Egy felekezeti konfliktusról

A nyelvújítás koráról szóló újabb elbeszélések a viták *tárgyára* koncentrálva ugyan helyesen állapítják meg, hogy az alapvető nyelvi törvények tekintetében egyezés mutatkozott a vitázó felek között, mindezzel azonban azt is sugallva, mintha Kazinczy megosztó megkülönböztetése – amelyet aztán tehát reflektálatlanul vett át az irodalomtörténet-írás – hibás és felesleges lett volna, megkerülve azt a kérdést is, hogy miért és miről folyt akkor ez a vita?[8]

6 Vö. Takáts József, „Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett", *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001): 316–324.

7 [Somogyi Gedeon et al.?], *Mondolat: Sok Bővitményekkel, és egy Kiegészített Újj-Szótárral együtt: Angyalbőrbe kötve, egy Tűnet-forint* (Dicshalom [Veszprém], 1813); *Felelet a' Mondolatra néhai Bohógyi Gedeon Úrnak: „Mondolat. Sok bővitményekkel, és egy kiegészített új Szótárral eggyütt. Dicshalom (azaz Weszprém) 1813." című Pasquilusára.* (Pesten: Trattner Ján. Tam. Betűivel, 1815).

8 Vö. Szilágyi Márton és Vaderna Gábor, „Klasszikus magyar irodalom (kb. 1750-től kb. 1900-ig)", in *Magyar irodalom,* főszerk. Gintli Tibor, Akadémiai kézikönyvek, 312–637 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 313–315.

A magyar nyelv megújításáról szóló vita *szükségességét* és annak alapvető *jellegét* (vagyis élesen, de ne személysértően) megfogalmazó Kazinczy az általa megkonstruált neológus és ortológus (eredetileg *neologosz* és *palaelogosz*) fogalmaival nem feltétlenül az adott helyzet diszkurzív leírására törekedett. A megosztást a vita megindításához és lefolytatásához elengedhetetlen polaritás megteremtése tette szükségessé. Kazinczy *ellenfeleket alkotott*, az elnevezésekkel elősegítve az igazodásrendet, eleve sugallva a győztes kilétét. A vita lefolytatásához szükséges részekre szakítás, pártosodás kiprovokálása nagyon is tudatos kommunikációs aktusnak tekinthető Kazinczy részéről – azzal együtt is, hogy a pártosodás nem úgy, nem amiatt, és nem azok között jött létre, ahogyan azt eredetileg elgondolhatta.[9]

Nehéz megmondani, mely pillanatban nőtt a vita *tétje* (ki és milyen alapon *dönt*)[10] a vita *tárgya* (a magyar nyelv megújításának elvei) fölé, az azonban bizonyos, hogy ezzel a hatalmi szemponttal az érintettek is tökéletesen tisztában voltak – elég csak a Kazinczyt diktátornak tartó megjegyzésekre utalnunk.

A tétet emelte az is, hogy ezzel egy időben vagy ezzel tulajdonképpen együtt egy másik hatalmi harc is folyt, amely a grammatika és a literatúra szétválását tette véglegessé a magyar literatúra önállósodási folyamatában,[11] előkészítve az irodalom új funkcióját is az idővel nemzeti üggyé váló nyelvkérdés kapcsán, mivel a nyelv, az új hagyományközösségi identitásformálás legjelentősebb eszközeként, leginkább az irodalom által terjeszthető formában lehetett hatékony.[12]

Az irodalom és az írók felértékelődésének ekkoriban kezdődő folyamatában (és a nyilvános költői szerepet felvállaló Berzsenyi ennek egyik első haszonélvezője, aki elé kalap nélkül szalad ki kastélyából a legnagyobb dunántúli mágnás, gróf Festetics) az irodalmi nyelv művelői között szükségképpen jelenik meg a

9 Például Kisfaludy Sándor, ahogyan arról Berzsenyi Kazinczynak beszámol, nem a róla írott kritika, hanem Kazinczy pletykálkodása („a' miket ide, amoda, ennek 's amannak írkálsz") miatt sértődik meg, vö. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1817. február 27., in BERZSENYI Dániel, *Levelezése,* kiad. FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 242. lev., 486–489 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2014).

10 Vö. „[A korszak] nyelvészeti-irodalmi vitáinak hevessége is így érthető meg: nagy tétje volt ugyanis annak, ki és milyen irodalmi-nyelvi alapon *képzeli el* a magyar nyelv fejlesztését." SZILÁGYI–VADERNA, „Klasszikus magyar irodalom", 315. (Kiem. – O. Cs.)

11 MARGÓCSY István, „A Révai–Verseghy-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai", in *Klasszika és romantika között,* szerk. KULIN Ferenc és MARGÓCSY István, 26–34 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990).

12 Az állam és a hagyományközösségi szemléletmódok helyére lépő hagyományközösségi paradigmáról lásd S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005).

hatalmi harc. A magyar nyelv megújításának ügye ezért aligha függetleníthető a nyelvészet és irodalom közötti, illetve az irodalmon belüli hatalmi diskurzusoktól. Mi több, a nyelv megújításának ügyét helyesebb volna előbb hatalmi diskurzusként elgondolnunk (ahogyan az a rendi-nemesi ellenállás szempontjából folyamatosan napirenden van ezekben az évtizedekben), így csöppet sem kellene azon csodálkoznunk, hogy miért nem voltak lényeges elvi eltérések a szereplők között és hogy a neológiai vita eltért tulajdonképpeni tárgyától.

Kazinczy diskurzuskezdeményező megszólalási formái (kritikák, előszavak, epigrammák stb.), amelyekkel egyszerre kívánta provokatív módon kezdeményezni, és reményei szerint előnyére formálni a vita kimenetelét (nyelv- és stílusújító szándékairól most nem is beszélve), alapvetően azért válthatnak ki ellenérzést, mert egy senki és semmi által nem legitimált, de intézményesülő hatalom megnyilvánulásának eszközeiként értették.

Kazinczy despotikus hajlamával (ezt Berzsenyi le is írja), vagy diktátori hatalmi törekvésével (ezt pedig Kultsár István mondja) szemben az ellenállás azon formái (szubverziók) lesznek a leginkább hatásosak, amelyek kerülik a szabályokat és normákat, illetve az ellenőrzést. A társas nyilvánosság szóbeli, a levelezés félig nyilvános üzenetei (információs mémekként), a másolásos terjesztésre szánt, személysértő és gúnyolódó pamfletek, vagy éppen a paszkvillusnak az irodalom terében való aktivizálódása a nyelvkérdés hatalmi tétjével áll szoros összefüggésben. Ironikus módon azonban éppen ezek az intézményes formákat kerülő eszközök jelzik az intézményesülés meginduló folyamatát, amelyek egy intézményt támadnak. Az intézményt ez esetben maga Kazinczy Ferenc és az általa alkotott és disszeminált normák jelentik. Paradox módon ezek a jelenségek fordítják a nyelvi diskurzust egyértelműen hatalmi diskurzusba, intézményesítve magát Kazinczyt, mint Széphalmi Gőtét (ahogyan Kisfaludy Sándor nevezi).[13]

Az intézményen (azaz Széphalmon és Kazinczy Ferencen való) kívüliség eklatáns példája a *Mondolat*. A Kazinczy által lefektetett és sajátosan rosszul alkalmazott etikai szabályok (a *Tövisek és Virágok* például névtelenül jelenik meg, csak úgy, mint a Himfyről írott első kritikája) teljes elutasítását jelentő pamflet szubverzitása valóságos karaktergyilkossággal ér fel (a szöveges és képi paszkvillusban *szamár hátára ültetik* és *fiatal szűzként ábrázolják*). A magyar literatúra világában a hiteltelenítésnek ez a módja addig ismeretlen volt. Mindez váratlan

13 A paszkvillus hagyományáról lásd Varga Imre, „A nemesi verses pasquillus (Szentpáli Ferenc)", *Irodalomtörténeti Közlemények* 67 (1963): 287–302; újabban a 18. század második felének paszkvillus-irodalmáról: Nagy Ágoston, „A 18. század második felében született pasquillus-irodalom értelmezési lehetőségeiről", in *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon,* szerk. Szijártó M. István és Szűcs Zoltán Gábor, 192–222 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012).

fejlemény Kazinczy számára (orgyilkos merényletnek tartja mindezt),[14] ami sokkal inkább létező naivitásáról, semmint nem létező machiavellizmusáról tanúskodik. A kialakult hatalmi diskurzust pusztán szerzői autoritásával Kazinczy nem képes uralni, ahogyan erre, kialakult intézmények nélkül, ellenfelei sem képesek.

Egy grammatikai perről

Csetri Lajos úgy fogalmaz, hogy Berzsenyi úgymond „ráhallgatott" erre a vitára, amit leginkább úgy érthetünk, hogy odafigyelt rá, de nyilvánosan nem szólt bele, aminek aztán meg is lett a következménye.[15] Ez leginkább azért feltűnő, mert maga is jócskán meg lett szólítva. A *Mondolat* címlapképén ábrázolt, szamárháton lovagló *bajuszos* poétának (Honfi), és a *Vezérszó* neológ költőfigurájának legalább annyira, ha nem inkább Berzsenyi volt az ihletője, mintsem Kazinczy, aki a dedikáció anagrammája által feljogosítva teljesen magára vonta a paszkvillust, kisajátítva így a bántó értelmezést – hogy legyen min joggal megsértődnie. Berzsenyi hallgatása azonban csak látszólagos, ezért inkább így módosíthatnánk a „ráhallgatást": Berzsenyi egyáltalán nem kívánt kimaradni a magyar nyelv megújításáról szóló vitából – mint ahogyan nem is maradt ki. De nem nyilvánosan folytatta le a maga vitáját Kazinczyval, illetve a hallgatásának módja maga volt a válasz a vitára. Egyik legfőbb törekvése (neológiai elvei kinyilvánítása és argumentálása mellett), hogy megfelelő formát találjon és adjon a formátlanságban, és lehetőleg ne hatalmi kérdésként kezelje mindezt, amely esetleg szakításhoz vezetne.

Berzsenyi a maga nyelvújítási vitáját a „tiszaiság-dunaiság" kérdésében már igen korán, 1811-ben lefolytatja Kazinczyval, abban az évben, amikor a *Tövisek és Virágok* című epigrammakötet megjelent.[16] A vitát jókedvűen jelenti be Kölcsey későbbi barátjának és szerzőtársának, Szemere Pálnak, Kazinczy famulu-

14 „Kisfaludi és a' Kisfaludi emberei a' gyilkosok". Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1814. február 6., in BERZSENYI, *Levelezése,* 148. lev., 328–331, 329.

15 „Az ellenkezésnek csendesebb, de költőnél hatásosabb módját választotta", amikor nyelvjárási szavainak csak kis töredékét engedte feladni, illetve „igyekezett távol tartani magát a korszak irodalmi és nyelvi frontjaitól", aminek „viszont az lett a következménye, hogy mindkét oldalról megkapta a magáét". CSETRI, *Egység vagy különbözőség,* 344–345.

16 Vö. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1811. február 15., in BERZSENYI, *Levelezése,* 77. lev., 184–189. Berzsenyi neológiai nézeteiről lásd CSETRI, *Nem sokaság hanem lélek,* 314–331; RUZSICZKY Éva, „Berzsenyi és Kazinczy vitája az irodalmi nyelvről", BÁR 3, 1–4. sz. (1998): 185–190.

sának, „grammatikai hadüzenetről" beszélve, amellyel a részükről (!) tapasztalt „részrehajlás és a despotizmus" ellen kíván fellépni. A Kazinczynak nem sokkal később meg is küldött levél azonban már nem *hadüzenet*: Berzsenyi rögtön az elején kedves humorral (iróniával, évődéssel) teszi reflektálttá a vita jellegét és szabályait is. Elhagyja a háborús retorikát és helyette *grammaticusi perbe* idézi Kazinczyt. Úgymond, mivel Kazinczy kedvét leli a „féltudós barát [azaz Berzsenyi] nyers okoskodásában",[17] mindezt ő azzal „hálálja" meg, hogy pereskedni fog vele. A per jellege azonban olyan, mint a *szeretők pere,* ahogyan Berzsenyi írja, amely a megbékélést készíti elő a kibeszéléssel. A legfőbb cél az őszinteség, mivel a gondolatok elrejtése bizalmatlanságot szül, a hízelkedés, részrehajlás pedig olyan, mint az előítéletnek festett szemüvege (brillje). Hogy pörüket megkülönböztesse a pejoratív *perlekedés*től (a perpatvartól, a nemtelen, személyeskedő, hamisan vádaskodó, bosszantásból való veszekedéstől), a jó szándék, a konstruktivitás és az előítélet-mentesség mellett külön is reflektál a személyes hozzáállás (őszinteség, bizalom, egyenrangúság) szempontjaira. Berzsenyi a Kazinczyval lefolytatandó (egyébként igen kritikus, argumentációkon alapuló okfejtésen, példákon és személyes meggyőzésen alapuló) neológiai vitáját *jobb híján* tehát egy mindenki által ismert és elismert intézményesült diskurzus, vagyis a *törvényszéki pör* szemléleti keretében helyezi el. A pör nem a tudományos vita szinonimája, nem valamiféle metaforikus megnevezés, hanem a megfelelő intézményesültséget hivatott pótolni. A nyilvános tudományos vita lefolytatása nem teljesülhet maradéktalanul, mert lezárásának és eldöntésének klasszikus intézményi feltételei még nem adottak – mivel azok éppen formálódnak (mint a transzparens, legitim testületek és a hozzáférhető, rendszeres médiumok); vagy már nem elégségesek (a nyilvánosság szerkezetváltozása miatt); vagy gyanúsak és ismeretlenek (mint az új irodalmi kritika is, amely a hatalmi harc intézményi eszközeként ab ovo személyes támadásként értelmeződik).

A *Mondolat* 1813-as megjelenése azonban szinte mindent megváltoztatott: a személysértő diskurzus megjelenése nyilvánvalóvá tette az irodalmi nyelv művelői között a nyelvkérdés ürügyén folyó hatalmi harcot, egyszóval magát a pártszakadást. A *Mondolat* olyan nagy mennyiségű információs mémet generált, amelynek a feldolgozása az előítéleteket is megmozgatta, a szűk literatúrai közösség határain túl is intenzív figyelmet keltve. Berzsenyitől semmi sem állt távolabb, mint bármiféle nyilvános harcban való részvétel. Hallgatása, amint azt

17 Berzsenyi stilizált pózairól lásd Bécsy Ágnes, „Életfilozófia", in Bécsy Ágnes, *„Halljuk, miket mond a lekötött kalóz": Berzsenyi-versek elemzése, értelmezése,* Műértelmezések, 118–155 (Budapest: Korona Nova Kiadó, 1998), 124–125.

majd látni fogjuk, nagyon is tudatosan megválasztott filozófiai válasz volt az ostoba és rút dolgokra, amelybe nem akart belekeveredni, még úgy sem, hogy magát védve megszólal. Amikor viszont megszólalni kényszerül, akkor egy klaszszikus görög műfajhoz nyúl vissza, adaptálva azt a körülményekhez. Számára a két felekezetet nem az ortológusok és a neológusok, sokkal inkább a dunaiak és tiszaiak, Kisfaludy és Kazinczy jelentették, ahol a törésvonalak nem a nyelvi törvények eltérő képviseletei, hanem a felvilágosult okosság és a dilettáns bolondság között húzódtak, és a nyelvkérdés ügye nem személyek hatalmi harca, hanem a közjó egységes szolgálatának feladata volt.

Egy becsületbeli ügy

A Plutarkhoszt igen jól ismerő – elmondása alapján vele fekvő és Platónnal kelő[18] – Berzsenyi tehát Szolón *különös és váratlan (παράδοξος)* törvényét hozza magyarázatul az *Antirecensio* végén a maga különös esetére, a *Párhuzamos életrajzok* eme passzusát idézve meg:

> Szolón törvényei között van egy *különös és váratlan* cikkely, amely *megfosztja polgárjogaiktól azokat az athéniakat, akik pártviszályok idején egyik fél oldalára sem állnak.* Ezzel nyilván azt akarta elérni, hogy senki ne legyen *közönyös és érzéketlen a közügyek iránt*, ne csupán magánvagyonát akarja biztonságba helyezni, s ne örvendezzen, amiért távol maradt a zavaroktól és nem vett részt hazája szenvedéseiben. Mindenkitől megkövetelte, hogy *csatlakozzék* a jobb és igazabb ügyhöz, vegyen részt a közös veszélyben, ajánlja fel segítségét, és ne várja ki biztonságban, melyik fél lesz a győztes.[19]

18 Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1811. február 15., in BERZSENYI, *Levelezése,* 77. lev., 184–189, 189.

19 PLUTARKHOSZ, „Szolón", in PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok,* I–II. kötet, ford. MÁTHÉ Elek, jegyz., utószó HEGYI Dolores, I:155–190 (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 174. (Kiem. – O. Cs.) Vö. még BERZSENYI, *Prózai munkái,* 560–561. A vizsgált első mondat: *Bíoi Parállēloi* – Plutarch, Solon 20. 1. (Bernadotte Perrin, Ed.): „τῶν δ' ἄλλων αὐτοῦ νόμων ἴδιος μὲν μάλιστα καὶ παράδοξος ὁ κελεύων ἄτιμον εἶναι τὸν ἐν στάσει μηδετέρας μερίδος γενόμενον." PLUTARCHI CHAERONENSIS, *Vitae Parallelae Cum Singulis Aliquot: Graece et Latine* (London: Augustinus Bryanus, 1729), 194–195: „Ex aeteris ejus legibus est singularis imprimis et admiranda illa, *quae eum in seditione qui fuisset neutram partem sequutus, infamia notat*". A szöveg első, egykorú magyar fordításban: „Egyéb törvényi között igen *sajátságos és meglepő,* melly azt parancsolja, hogy az *becstelen* legyen, ki villongások' alkalmával egyik párthoz sem tartozik" PLUTARCH, *Párhuzamos életrajzok,* ford. D. SZÉKÁCS József, Hellen classicusok magyar fordításokban 3 (Pest: Eggenberger J. és fia, 1847), 150. (Kiem. – O. Cs.)

Plutarkhosz magyarázata az állampolgári kötelesség teljesítését a jogfosztás fenyegetésével kikényszerítő törvényt logikusan bővíti ugyan a részvétlenség elmarasztalásával a *közügyek (κοινόν)* felé általában, de Szolón törvénye hangsúlyosan *pártviszályok (στάσει μηδετέρας μερίδος)* idején, azaz valamely egésznek részekre, felekezetekre, pártokra *(partem)* szakadást (elválasztást, metszést)[20] előidéző vélemény- vagy akaratkülönbsége során helyezi kilátásba a polgárjogtól való megfosztást *(κελεύων ἄτιμον)* azon athéniak esetében, akik egyik fél oldalára sem állnak. A közügyekben való részvétel és a pártviszály idején való választás nem azonosítható teljesen egymással – Plutarkhosz magyarázata nem lehet pontos, amint azt Berzsenyi is megtapasztalta.

Ugyanis hiába fejezte ki elkötelezettségét nyíltan megszólalva egy *közügy* érdekében (a haza és tudományok szeretetének fontossága iránt), az ezzel kapcsolatos *felekezeti villongás (seditio)* idején tanúsított magatartása miatt mégis büntetésként értékelhető támadások érték. Magatartása saját elmondása szerint alapvetően a *személysértés mellőzésében*, azaz mások megsértésének kerülésében és inkább a túlzó elismerésekben – *hízelkedés* – nyilvánult meg. Azaz másokról csak jót mondott – vagy inkább semmit. Eme magatartása azonban (különös, paradox módon) a nyílt állásfoglalás és elköteleződés hiányaként, azaz – a *vád* saját minősítése szerint – távolságtartó neutralitásként *(neutra arma sequitur)* értelmeződött.

Valamely fél oldalára állni, azaz mindenki számára jól látható módon állást foglalni valahol *(στάσει)*, az állampolgár bármitől független kötelessége szakadás idején – a közösség érdekében. A távolmaradás, vagyis a nyilvános választás kötelességének elmulasztása vagy elmaradása, ebből következően a felelősség elhárítása, fakadjon az közönyből, érzéketlenségből vagy számításból (ahogyan azt Plutarkhosz véli), vagy személyes hitből és meggyőződésből (ahogyan azt Berzsenyi vallja), nem marad *következmény* nélkül. A polgárjogtól való megfosztás túlmutat a felekezeteken, mivel az nem valamely részből, hanem a polisz közösségének egészéből való kizárással egyenlő.

Berzsenyi nem tesz említést a büntetésről. A plutarkhoszi szöveg első magyar nyelvű fordítása a polgárjogtól való megfosztás helyett az *ἄτιμος* első jelentését adja, azt *becstelenségnek* fordítva *(infamia)*, azaz nem jogi *(juris)*, inkább morális vétket feltételezve. Berzsenyi terminológiai szóhasználata, mint a *neutralis*

20 A párt kifejezés a Czuczor–Fogarasi szótár szerint: „elválasztás, metszés, szakadás – részekre oszlatás. Valamely társadalmi egésznek része, felekezete, mely leginkább politikai dolgokban véleményvagy akaratkülönbség miatt a többitől külön vált, el szakadt." Czuczor Gergely és Fogarasi János, *A magyar nyelv szótára*, 6 köt. (Pest: Athenaeum, 1862–1874), 5:89.

átvétele, és a fordítóhoz hasonlóan használt *villongások* kifejezés, illetve védekezésének morális jellege a latin verzió használatát valószínűsítik – feltehető, hogy latinul olvasta Plutarkhosz művét (a nagyszámú kiadások miatt nem állapítható meg pontosan, hogy melyiket).

A neutralitás – lett légyen bármi oka – elsősorban nem azért veszedelmes, mivel az mindkét felekezet számára félreérthető volt, gyanakvást szült és támadáshoz vezetett, hanem leginkább amiatt, mert okot ad a *kirekesztés* lehetőségére akár jogi *(infamia juris),* akár morális *(infamia, becstelenség)* következményekkel járó ítéletként megfogalmazva.

Az *Antirecensio* végének apologetikus beszédmódjában használt (folyamatos) jelen idő nem véletlen. A történtek megítélése, azaz törvénysértés vagy csak kihágás – botlás – történt-e, még kérdéses, az ügy még lezáratlan – ahogyan ezt a folyamatot a múlt és a jelen idejű fogalmazásmód együttese érzékeltetni kívánja. A vád vitatott, ítélet még nincs, a processzus jelen szakaszában a védelem nyilvánul meg – amint azt az írás ténye mint nyilvános megszólalási szándék is mutatja.

De mi is valójában az ügy, amelyről szó van?

Ha csak az *Antirecensio* idézett utolsó bekezdését tekintjük, akkor Berzsenyi különös ügye leginkább *becsületbeli* ügy, amely alapvetően a közösség minden tagja számára elérhető közösségalkotó képesség (mint a jog és a tisztességérzet),[21] vagyis az erényes viselkedés megőrzésének problémájáról szól. Az erényes viselkedés alapja – a sztoikus Berzsenyi szerint – a morális értelemben vett bölcsesség, illetve a vétkek kerülése. A személysértés mind a plutarkhoszi-szolóni állampolgári etika, mind a sztoicizmus etikai filozófiája felől véteknek minősül. A Berzsenyi által említett „hit és meggyőződés" az erényes viselkedés fenntartására és megőrzésére irányuló elv egy olyan konfliktusban, amely közte és a felekezetek közt kialakult.

Ennek a konfliktusnak a lényege a következő: a pártviszály szükségképpen személysértésekkel jár együtt. A sztoikus morál tiltja az egyén számára a személysértést (mivel az a bölcsességgel összeférhetetlen rútság), míg az állampolgári etika a viszályból való távolmaradást bünteti megbélyegzéssel (becstelenség – kirekesztés). Berzsenyi a büntetés (vagyis az őt ért támadások) felől próbálja meg értelmezni a lehetséges vádat (a pártviszálytól való távolmaradást, azaz a neutralitást) és saját cselekedeteit (a vétkek kerülése), amelyet egy olyan konfliktus horizontján konstruál meg, amelyen az emberi és az állampolgári morál kerül ellentétbe. Itt két dologra lehetünk figyelmesek. Az egyik az, hogy Berzsenyi

21 PLATÓN, „Prótagorasz", ford. FARAGÓ László, in PLATÓN, *Összes művei,* 3 köt., 1:173–266 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984), 196–197.

a szolóni-plutarkhista állampolgári etika felől szemlélve ítéli meg önmagának mint magyar költőnek a magatartását, ezzel lényegében hasonlóvá téve a polisz és a literatúra közügyeinek – és pártviszályainak – természetét.[22] (Amint azt látni fogjuk később, a literatúra és a haza azonosítása egyáltalán nem esetleges.)

A másik pedig az apologetikus retorika, amely szinte feloldhatatlan erkölcsi konfliktust jelez a *felekezeti villongás* kapcsán a törvény által az egyénnel szemben támasztott közösségi elvárás és az egyén személyes elvrendszere között. Az erkölcsi jó definiálása itt válik problémássá. A *gyarlóság* – az önvédelem *kicsinyítő* retorikai aktusaként – ugyanis egyszerre értelmezhető mind a sztoa (a gyarlóság, mint hatalmunkban lévő dolog), mind a keresztény etika szemlélete felől (az ember gyarló – egyetlen erénye önmaga gyarlóságának felismerése). Mindenesetre az *Életphilosophia* című verséből vett idézettel (amely szakasz következetesen ellentmondások sorozatára épül)[23] kijelölt, a szolóni-plutarkhista állampolgári etikával szembekerülő morális én (szubjektum) a pártviszályban való elköteleződéssel és az ezzel együtt járó személyeskedéssel az önmagáról mint ideális bölcsről alkotott, a sztoikus értékrenden és keresztény erkölcsiségen alapuló önstilizációt rombolná le – ez tulajdonképpen a bevallott indoka a megszólalásnak, amelyet eleddig el kívánt kerülni.

Mindennek a lehetséges feloldása egy olyan megszólalási szituáció létrehozása, amelyben az önvédelem nem csupán jogosnak, de az egyénen túlmutatónak is látszik, azaz közösségi érvénnyel rendelkezik. A szolóni törvény a közösségi intézmények (templom, bíróság, közhivatal stb.) számára védelmet biztosít a személysértésektől.[24] Berzsenyi konstrukciójában a literatúra nem pusztán tiszteletet érdemlő és védelmet élvező közintézmény (mint a közösségi játékok például), hanem magával a közösséggel (haza) azonosított entitás. Eme literatúrakoncepció képviselete számára a perpatvarkodó, személyeskedő viszálykodás káros. Mint ahogyan a „minden esetben kímélést érdemlő írók"-kal szembeni bármilyen személyeskedő kritikai diskurzus is az, hiszen a literátor azonos magával a literatúrával. A szolóni törvény alapján eszerint a literatúrát (és annak képviselőjét) sehol nem szabad szidni, szidalmazása egyenesen hazaárulás, a haza elleni vétek. Az *egységes* literatúra méltó, közös képviselete teheti valóban a hazával egy szintre a hazai arisztokrácia nyilvánossága előtt a literatúrát. A személy mint li-

22 Csetri, *Nem sokaság hanem lélek*, 64–65. A felvilágosodás értékrendszerén alapuló plutarkhizmus a *Párhuzamos életrajzok* alapján fogalmazta meg állam- és embereszményét, sajátos történelemfilozófiáját és etikáját. Plutarkhosz-recepciónak a keletkező magyar nemzetfogalomra, a Bildung-eszményre és állampolgári etikára, valamint a politikusok önértésére való hatását nem lehet lebecsülni.

23 Vö. Bécsy, „Életfilozófia", 143.

24 Plutarkhosz, „Szolón", 176.

terátor *becsületbeli* ügyének védelme ezért csak így, vagy inkább egyedül így, a közösségi érdek védelmében, azzal együtt nyerhet teret, magát *a literatúrának mint nemzeti ügynek a védelmezőjeként* tüntetve fel.

Az *Antirecensio* konklúziója számos kérdést felvet Berzsenyinek a magyar nyelv megújításával kapcsolatos diskurzusban elfoglalni kívánt szerepével vagy éppen a neki tulajdonított rendeltetéssel kapcsolatban. Esete jól példázza az intézményesületlen (vagy: az intézményesülés előtti) viták szereplehetőségeinek egyikét.

A kortárs olvasók (és a recepció is) nem alaptalanul gondolta mégis úgy, hogy Berzsenyi ezzel az írásával elveszítette a mértéket. Jogosan merül fel az összetett kérdés: ha korábban úgymond mindenki támadta, miért nem reagált mindeddig, illetve mi az, ami most mégis megszólalásra készteti? Miért nem reagált még korábban és számára elfogadható módon *megfelelően* a *Mondolat*ra? Miért éppen most veszíti el *csaknem* addig hangoztatott sztoikus nyugalmát és önirónját (humorérzékét) Kölcsey recenziója miatt?

Berzsenyi princípiumai alapján – a sztoikus morál és a plutarkhista etika horizontján szemlélve – nagyon is logikus, *ahogyan* reagál. Az őt ért támadások során előbb hallgatott – ellenszenvét, véleményét ezzel tudta hatalmában tartani. És hatalmában tartja véleményének és ellenszenvének kifejezését az *Antirecensió*ban is azzal, hogy – a platóni dialógusok mintázata alapján – „kiélezett egyoldalúsággal"[25] ítéli el és bizonyítja be az ifjúság számára egy okoskodó, garázda szofista (azaz Kölcsey Ferenc) ártalmasságát. Az *Antirecensio* a *Mondolat* által jelölt rút, személysértő diskurzus felől válik értelmezhetővé, és az erényes viselkedésről szól.

Mindezek kapcsán két fő kérdésre szeretnék választ keresni. Melyek a hallgatás és a nyilvános megszólalás elvi okai és kritériumai? Melyek a szofistaellenes filozófiai diskurzus főbb elemei és hogyan kapcsolódik mindez a nyelvújítási pártoskodás ügyeihez, a *Felelet* rút támadásához? Arra a kérdésre viszont, hogy mindez mégis *miért* történik, azaz Kölcsey mivel és hogyan lépte át azt a bizonyos határt, amely miatt Berzsenyi a felekezeti konfliktusban végül megszólalni *kényszerül* – nehezebb a válasz.

25 PLATÓN, *Összes művei*, 1:1130.

A sztoikus sátor alatt

A *Mondolat* (1813) egykorú hatástörténetének jellegzetes eleme, hogy a szövegmű megjelenésének és tartalmának híre több esetben is megelőzi magát az olvasást. Berzsenyi *Mondolat*-olvasására érzékelhető módon két tényező van hatással: két előzetes olvasói vélemény, illetve egy utólagos információ a szerző személyéről. Berzsenyi esetében a várakozásteljes és előítéletes olvasást lehetővé tévő információk első médiuma Kazinczy Ferenc: tőle értesül egyáltalán a *Mondolat*ról (jó fél évvel annak megjelenése után), és arról, hogy ő maga is érintett benne;[26] Helmeczy Mihály beszámolója pedig részletes leírással is szolgál.[27] Mindkét tudósítás tartalmaz értékelő minősítéseket, illetőleg a szövegműhöz való viszonyulás *magatartásmintáját* is megadják (amelyek a későbbiekben *retorikailag* Berzsenyinél is megjelennek). Mielőtt tehát Berzsenyi olvashatná a *Mondolat*ot, előzetesen már tudja azt, hogy 1) mindez egy nem túl jó paszkvillus *(cento)* a neologizmus ellen; hogy 2) ellene is irányul (de megvédik); hogy 3) anonim szerzője már nevesítve lett, de vannak még bizonytalanságok a közreműködőket illetően (Somogyi Gedeon felbujtott gyilkos, a háttérben Kisfaludy Sándor és emberei állnak); továbbá azt is, hogy 4) okos ember az ilyen gyerkőc marhasággal (baromsággal) nem foglalkozik (tűr, nem válaszol, nyugalmát nem zavarja meg).

Az olvasás utáni beszámolója alapján ezekkel az előzetes véleményekkel szemben a *Mondolat*ot lényegében *vitaképesnek* nevezi, alkalmasnak tartja vizsgálatra (méltó a rostára), és sem a kiajánlott értékítéleteket, sem pedig a cselekvési mintát nem tartja magára nézve kötelező érvényűnek. Kinyilvánított álláspontjával Berzsenyi lényegében ellentmond Kazinczynak és Helmeczynek. Mindez olyan érzelemmentes, objektivizáló, független, tudósi stb. álláspont kíván lenne, amely nem enged a véleményvezérek és a megképződő szekértábor-logika nyomásának. Mindezt azért érdemes hangsúlyozni, mert két olyan személy véleményére reagál így, akik különben meghatározóak voltak számára:

> A Mondolatot nagy nehezen megkaptam s megolvastam. Igen helyesen ítélsz róla. De minthogy bolondságai közé sok igazságokat is kever, méltó lesz azt megrostálni, nehogy az arany a salakkal elvettessék. Ha kitanultad szerzőjét, kérlek, add tudtomra minél előbb, hogy, ha kedvem jön a feleletre, helyesebben felelhessek.[28]

26 Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1814. január 10., in BERZSENYI, *Levelezése,* 145. lev., 325–326. Majd még: Széphalom, 1814. február 6., uo., 148. lev., 328–331.

27 Helmeczy Mihály Berzsenyi Dánielnek, Pest, 1814. február 21., in uo., 149. lev., 331–334.

28 Berzsenyi Dániel Helmeczi Mihálynak, Nikla, 1814. május 15., in uo., 156. lev., 341–342, 341.

Berzsenyi szűkszavú reakciójából két – egymással összefüggő – dolog érdemel külön figyelmet: hallgatása a személyét és költészetét ért (Helmeczy szavával) paszkvillizálásról, illetve a nyilvánosan adandó felelet feltételei. A *Mondolat* ugyan félreérthetetlenül gúnyt űz belőle (nem csak parafrazeálja verseit, de cselekményesíti is alakját), ami nyilvánvalóan nem kerülte el a figyelmét, de a személyes érintettségre – amelyre Kazinczy nyomatékosan is felhívja figyelmét – külön *nem reflektál*. Fontolgatja a feleletet (hiszen meg lett szólítva), de a tényleges választ azonban *kedvétől* teszi függővé és a *szerző személyének* pontos ismeretéhez köti, hogy ennek ismeretében *helyesebben* felelhessen.

A gúny eszerint attól is függ, aki gúnyol, nem csak attól, ahogyan azt teszi. Ezért szükséges az a *feltétel,* amely a szerző személyének ismeretétől teszi függővé egyáltalán a válaszadást, azaz a nyilvános vitába való bekapcsolódást, illetve az adandó felelet hogyanját és milyenségét, azaz megfelelőségét. A később történtek ismeretében – és itt a Berzsenyi–Kisfaludy személyes kapcsolatra, illetve a Kölcseyvel folytatott vita egyik meghatározó elvi pontjára, a mű és a művész szétválasztására gondolok – szükséges hangsúlyozni, hogy Berzsenyi a *Mondolat*ot mint művet a szerző személyétől függetlenül tartja érdemesnek vizsgálatra (figyelemre), egyedül a nyilvános választ és annak hogyanját teszi függővé a szerző személyétől. Tehát nem a mű megítélésében, hanem a nyilvános megszólalásról és a nyilvános megszólalás mikéntjéről való döntésben játszik szerepet a mű szerzőjének ismerete. Berzsenyi óvatossága érthető, hiszen nyilvánosan meg lett szólítva, de nem tudja, hogy pontosan kivel áll szemben – kinek a szemébe nézve kell felelnie. Az ügy szemlátomást *nem hivatalos* (nélkülözi a létező intézményes kereteket akár a megjelenés, akár a műfaj vagy éppen a szerzőség tekintetében – mi több: a *Mondolat* éppen az ezektől való távolságtartással tüntet), ezért jellegéből (vagy éppen jellegtelenségéből) adódóan nem köteles válaszolni. Kedvére megválogathatja, hogy *kivel* és hogy *milyen* (például személyeskedő, gyerekes, azaz nem komoly, nem tudós) jellegű vitába (vagy veszekedésbe) kerüljön.

Persze a választás és a kívülállás szabadsága csupán látszólagos.

Jellemző, hogy amikor Kazinczy Ferenc leveléből arról is értesül, hogy az őt is ért inzultus oka Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor ellentéte, a *casus belli* pedig a Himfy-epigramma mellett egy recenzió, nincs teljesen tisztában a helyzettel, szolidan türelmet és tájékoztatást kér.[29] Mindez nem nélkülözi az iróniát, hiszen mint később magától az érintettől megtudja, Kisfaludy maga sem olvasta a róla szóló német nyelvű kritikát. Tehát amit Berzsenyi ekkor kezd felmérni az éppen az, hogy ennek az ügynek már van előzménye, kellően bonyolult, több szereplős, egy folya-

29 Vö. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1814. február 1., in uo., 147. lev., 327.

mat részeként lett megtámadva, mi több, akár akarja, akár nem, már részese lett ennek. Kívülállásáról vagy részvételéről már nélküle döntöttek.

Miután saját információi alapján is megállapítja a szerző kilétét, és Kisfaludy Sándort azonosítja a *Mondolat* szerzőjeként, *csalódottságának* ad hangot, és eláll a nyilvános választól. Berzsenyinek a *Mondolat* gúnyolódására adandó *bármiféle direkt, nyilvános* válasz elmaradása, hallgatása elsősorban tehát Kisfaludy Sándor személyével áll összefüggésben.

Mielőtt megpróbálnánk arra válaszolni, hogy miért, nézzük meg, hogyan, milyen kritériumok alapján válaszolt volna, milyen lett volna direkt nyilvános válasza, *ha* elkészíti. Erre a *Mondolat*ra adott *Felelet* (1815) kapcsán tett megjegyzései lehetnek az irányadóak – amelyek jó része a Kölcsey kritikára adandó felelet kapcsán köszön majd vissza.

Az *Antimondolat* (vagyis a *Felelet a Mondolatra*) olvasása után, egyazon napon két levelet is ír, az egyiket Kazinczynak, a másikat Döbrentei Gábornak.

> Láttam az Antimondolatot is. Csudálom hogy Szemere a kámpoló [csúfolódó] gyermeket vissza kámpolja. Dorgálással vagy hallgatással kellett volna ezt büntetni. A' Debreczeni poesis és Grammatica alkalmasint meg van gúnyolva, de Bohógyinak több kellett volna. Meg kellett volna ezt a' publicumnak nem csak mondani, de mutatni is, hogy Bohógyi a' sok igaz közé sok nem igazat is kavart 's következésképpen vagy bolond hogy azokat meg nem tudta válosztani, vagy gazember hogy tudva öszve keverte; meg kellett volna azt mutatni, hogy az ő Satyrája csak ollyan, mint midőn a' bolondozok a' Miatyánkhoz a' czigány imádságot keverik; meg kellett volna azt mutatni, hogy a' ki a' literatort mocskolja, vét a' Literatura ellen, vét maga ellen és az egész emberiség ellen.[30]

Elsőként említett – talán egyik legfőbb – kifogása a válasz *módja*, vagyis az alkalmazott elv, a „hasonlót a hasonlóval" alkalmatlansága. Korántsem állíthatnánk, hogy Berzsenyinek ne lett volna humorérzéke, elvárásai alapvető szemléletbeli különbségekre mutatnak. A *Mondolat* mindenképpen reflexiót igényel, de a gyermetegségre (értsd: a *Mondolat*ra mint „gyerkőcze marhaság"-ra) nem a *visszafeleselés* a helyes válasz. Az ilyesmit *büntetni* kell. Mivel Szemere mindezt nem tette meg, így az *Antimondolat* semmiben sem különbözik a *Mondolat*tól.

Berzsenyi a büntetés két fajtáját különbözteti meg: a *hallgatást* és a *dorgálást*. A hallgatással való büntetés az antiszofista dialógusokban az ostobák diskurzusképtelenségének kifejeződése: „ha viszont ostobának látom azt, aki szól, se

30 Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1815. december 3., in uo., 218. lev., 453–455, 454.

nem kérdezgetem, se nem törődöm azzal, amiről beszél. S ebből megtudod majd, kiket is tartok én bölcsnek."[31]

A dorgálás a nevelés útján történő fegyelmezés. A megbüntetendő érdemesítve van a figyelemre, törődést érdemel, de nem vitaképes partner, azaz sem a felek egyenrangúságát kifejező baráti beszélgetésre, sem vitára nem alkalmas. A „Bohógyinak több kellett volna" kifejezés a szerző dorgálását, *leckéztetését* jelenti.[32] A dorgálás (leckéztetés) módszertani elemei a *mondás* és a *mutatás*. Valamely vélemény kimondásának (sententia)[33] és bizonyító módon való előadásának (demonstratio)[34] *együttes* alkalmazása, vagyis a jónak a rossztól való elválasztása során a szerzőről vagy az állapítható meg, hogy jó szándékú *dilettáns* (bolond), vagy az, hogy (okos) *gazember*, aki tudatosan keveri a jót a rosszal azért, hogy másokat megtévesszen. Különös, hogy mennyire egyezik e tekintetben Berzsenyi és Kölcsey megközelítése e kétféle lehetőség kapcsán. A *Feleletben* az [Előbeszéd]-et író Kölcsey a jó és rossz megkülönböztetésekor hasonló relációba illeszti a *Mondolat* szerzőjét:

> A' Könyv, mint Litterátori munka, jó lehetett volna, ha az Író helyes pontból látta volna a' dolgokat, 's tudta volna, miben különbözik a' jó a' rossztól; minthogy pedig ezt tudni nem látszik, úgy azon szerencsétlen igyekezetek közzé számláltathatik, mellyek czéljoktól önn gyengeségeik miatt elmaradtak. Mert hogy ezen különbözésnek nem tudása kész akarva esett volna, annál fogva a' Könyv személysértés, pasquilus lenne, azt ezen Biográphiának Írója örömest nem hiszi, 's mindent a' mi személyes sértegetésnek tarthatnék, inkább humanissimusi tónus és ingeniositásból eredt botlásoknak tart, mellyek a' culturával ugyan ellenkeznek, de azon tollerantiát mégis belőlünk ki nem vehetik, mellyel mások tapasztalatlanságból jövő gyengeségeiknek tartozunk.[35]

31 PLATÓN, „A kisebbik Hippiasz", ford. KÁRPÁTY Csilla, in PLATÓN, *Összes művei,* 1:267–303, 284.

32 A leckéztetéssel kapcsolatban lásd ONDER Csaba, „Utánzás, követés, majmolás – Gyöngyössi János leckéztetése", *Irodalomtörténet* 94, 4. sz. (2013): 502–512.

33 A Finály Henrik-féle szótár magyarázata szerint: „**sententia**, ae, nn. [sentio] 1) *vélemény*, nézet (*határozott meggyőződésen alapuló*, vesd ö. opinio), 3) szó v. beszéd érteménye, tartalma, jelentése *stb.*: unum verbum saepe non in eadem s. ponitur; in hanc s. epistola scripta est (locutus est), ily tartalommal; *így gyakran* s. ellentétül *ehhez verba*. 4) szóval kifejezett gondolat, mondat: dum breviter de singulis ss. disputo. *Küln.* jeles mondás, acutae crebraeque ss." *Latin–magyar iskolai szótár,* szerk. FINÁLY Henrik és RÉGENI István (Kolozsvárt: Stein János, 1858), 827.

34 Ismét Finály: „**demonstratio**, onis, nn. [demonstro] sajátlag rámutatás, *megmutatás* (újjal). *Innen* 1) *megmutatás = kimutatás, bebizonyítás, pontos és kimerítő előadás, -terjesztés; t.-ben is.* 2) *dicsérő, magasztaló beszéd, dicsérő megmutatása valaki jeles tulajdonainak.*" Uo., 258.

35 *Felelet a' Mondolatra.*

Platón *A kisebbik Hippiasz* című dialógusa a szándékosan és szándékolatlanul vétkezők (jogsértők, hazudók, csalók) megítéléséről értekezik.[36] Eszerint a szerző szándékának megállapítása a szerző morális alkatának és cselekedeteinek megítélésével függ össze. Míg Kölcsey ennek megítélését (így a *Mondolat* ezzel összefüggő műfajiságának eldöntését, azaz: személyt sértegető paszkvillus vagy elmés szatíra) ironikusan tekinti (a szerencsétlen igyekezet szellemes botlásának), addig Berzsenyi szigorú rigorózussággal közönséges és olcsó blaszfémiának. Ezt az egyébként igen jellemző szemléletbeli különbséget Bécsy Ágnes az *Életphilosophia* és a *Vanitatum vanitas* összevetése kapcsán a szatirikus és az elégikus különbségeként írja le, azaz „Kölcsey gúnyos kifejezésmódjával szemben Berzsenyi [átélésmódja] »humortalanul« tragikus színezetű"[37] – amiben azért sok igazság van.

Berzsenyi levelében az idézett utolsó mondat különösen fontos, hiszen morális horizontba emelve *vétségként* jelöli meg a történteket, rámutatva azok kiterjedésére és következményeire: „a' ki a' literatort mocskolja, vét a' Literatura ellen, vét maga ellen és az egész emberiség ellen." A logikai láncolatba rendeződő összefüggések (literátor–literatúra–emberiség) alapján a literátor támadása a literatúra és az emberiség egészének támadását jelenti, miközben a vétkezés a vétkezőre is visszahat. (Ez így együtt amolyan „hármas vétség"-et ad ki.)

Figyelemre méltó, hogy ugyan a *Felelet* szerzői nevek nélkül jelenik meg, és az egyetlen aláírt név a Somogyi biográfiáját közreadó [Előbeszéd] alatt a Kölcseyé, a szerzőpárosból Berzsenyi mégis *egyedül Szemerét* nevezi meg. A szerzőségről való (Kazinczytól származó)[38] előzetes tudásának (vagy saját szemének) ellentmondó kijelentése arról árulkodik, hogy Szemerét tekinti értelmi szerzőnek, Kölcseyről pedig nem vesz tudomást. Az imént idézett misszilis levél fogalmazványa eme olvasatot még inkább megerősíti:

> De mit lát a' publicum ezen Antimondolatból? Csak azt hogy csufolni akar és nem tud, a legtudósabb tonuson írt okoskodásokat a' leggyermekesbb tréfával, a' biographiát mesével zavarja 's végre az élő embert eltemeti és bucsuztatja 's mindezen tréfának megvalósítására nevét alaírja! Melly contrast! Ez a' gyermekes tréfa a' névnek aláírása által oktalan hazugsággá vált. [...] Valóban csudálom hogy Szemere illy ügyet csak így tudott védelmezni. Azonban köszönjük meg mégis jó szándékát; a' bolondoknak elég az okosok előtt pedig nincs reá szükségünk.[39]

36 Platón, „A kisebbik Hippiasz", 274, 288–289.

37 Bécsy, „Életfilozófia", 129.

38 Vö. Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1814. június 2., in Berzsenyi, *Levelezése,* 159. lev., 343–347, 345.

39 Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1815. december 2., in uo., 217. lev., 451–453, 452.

A több közreműködőt magába foglaló tevékenység kapcsán – mint a *Mondolat* esetében is, amikor is Kisfaludyt állapítja meg szerzőként – ez az értelmi szerzőség tulajdonképpen a felelősségvállalót jelöli meg, és morális tartalmat nyer. Somogyi Gedeon vagy éppen Kölcsey Ferenc személye és szerzősége ezen a horizonton jelentéktelen – nevükkel valaki (Kisfaludy vagy éppen Szemere) csak magát fedezi. Az *Antimondolat* legfőbb morális vétke Berzsenyi szerint mégis a szerzői név aláírása, amely hitelesítő aktus a morbid tréfát hazugsággá változtatta. Az aláírt név azonban azé a Kölcsey Ferencé, akit Berzsenyi *látszólag* mégis figyelmen kívül hagy.

Figyelemre méltó, hogy ugyanezen a napon Döbrentei Gábornak írt levelében, amely a Kazinczynak írtak szinte szó szerinti ismétlése, a hármasvétségsorozatot két új elemmel bővíti, illetve differenciálja: „és hogyha mind helyeset mondott volna is, mivel azt gorombán, személysértve mondta, és a minden esetben kímélést érdemlő írókat és azáltal a literatúrát is mocskolta, tehát vétett a literatúra ellen s következésképpen hazája ellen és maga ellen is. Mindezeket igen könnyen meg lehetett volna és meg is kellett volna muttani."[40] Eme verzió lényeges különbsége az előzőhöz képest az, hogy a vétségek sorát a *személysértés* indítja el és köti össze, illetve az emberiség elleni vétség a *haza* elleni vétségre változik, a literatúra és a haza közé a „tehát [...] következésképp" fogalmazásmóddal téve egyenlőségjelet – jelentősen átalakítva ezzel a vétségek logikai láncát. (Mégpedig így: literátor–literatúra–haza.) A vétségek tehát a *haza vagy* éppen az *emberiség* távlatába kerülnek (attól függően, hogy ki a levél címzettje), és az antirecenziós retorika egyik jelentős érveként szolgálnak majd azzal, hogy mocskolt literátorként Berzsenyi nem önmagát védi elsősorban, hanem – mintegy kettős vagy hármas kötelességet teljesítve – a magyar nemzeti literatúra ügyét és a hazát is.

Szolón egy másik, „sokat dicsért" törvénye a polisz kapcsán megemlékezik a személysértésekről is:

> megtiltja, hogy bárki is rosszat mondjon az elhunytakról, mert a kegyelet azt parancsolja, hogy megszenteljük a holtak emlékét, s ne támadjuk azokat, akik már nincsenek közöttünk, de a politikai bölcsesség megkívánja, hogy ne gyűlölködjünk a halál után. *A törvény élőkről sem engedett rosszat mondani templomban, bíróság előtt, közhivatalokban, versenyjátékokon és az istenek ünnepélyein.* A bírság öt drakhma volt: hármat a megsértett személynek, kettőt a közpénztárnak kellett fizetni. Szolón tisztában volt vele, hogy az emberi természethez hozzátartozik a fegyelmezetlenség, és hogy a haragjában senki nem képes féken tartani a nyelvét. A törvényhozónak

40 Berzsenyi Dániel Döbrentei Gábornak, Nikla, 1815. december 3., in uo., 219. lev., 455–456, 455.

tehát alkalmazkodnia kell a valósághoz, és okosabb, ha eredményes büntetést szab ki kevés vétkesre, mint ha hatástalant sokakra.[41]

Plutarkhosz kommentárja a törvényhozónak a valósághoz való szükségszerű alkalmazkodásával (ti. a személysértés az ember természete miatt voltaképp elkerülhetetlen) magyarázza azt, hogy a személysértés tilalma miért korlátozódik csak bizonyos intézmények (templom, bíróság, versenyek) védelméhez. Berzsenyinél a literátor elleni személysértés azáltal válik tiltott vétséggé, hogy azt a logikai láncban a literatúrán keresztül a hazával kapcsolta össze, mint tiszteletre méltó intézménnyel, ennek védelme alá helyezve a literátort (és persze ezzel a literatúrát is). A literátor védelme (feltétlen kímélése) ily módon intézményesíti a literátor személyét is.

Problémát okoz a személysértés megállapításakor a személy és a mű szétválasztása (mely különbségtétel az *Észrevételek*ben is felbukkan). Annyi bizonyosnak látszik, hogy a személysértés vétke magára az alkotóra irányul (akár a műve apropóján is), amely vétek során a mondás *hogyanja* minősíti a mondanivalót, illetve annak megítélését. A „mocskolás" (gorombán, személyt sértve) a *beszédmódból* (stílus, retorika, műfaj egészéből) ered („úgy mondta"). Az, hogy mi számít személysértésnek, ennek megítélése már bonyolultabb. A határ az elmés szatíra és a személysértő paszkvillus között nehezen húzható meg. Leginkább a Kölcsey-féle *[Bevezető]* jelzi ennek lehetséges elméleti horizontját, miszerint mindez diszkurzív, a megértő és értelmező befogadás erőteljesen kontextualizált (előítéletek, pártállás stb.) jelensége.

Miért vét önmaga ellen is, aki a literátor ellen vét? Nem tudni, hogy ki ez az *aki*, de a levél logikája alapján (a literatúra és a haza egy), az egyén a közösség tagjaként *(zoon politikoon)* határozható meg, azaz ami rossz a közösségnek, rossz az egyénnek is – és persze fordítva. A belső viszály és megosztottság *(visszavonás)* – mint majd látni fogjuk – a hazát egyedül megrendíteni képes vétek Berzsenyi elképzelésében.

Berzsenyi látszólag naiv és mindenfajta nivellációt nélkülöző (védjünk meg minden literátort) kijelentése tehát nagyon is logikus és koherens, mivel a közösség ügye (a literatúra mint nemzeti ügy) felől közelít és egyedül a személysértést nem engedi meg: a marakodás nem ösztönöz – sem írásra, sem olvasására, sem

41 Plutarkhosz, „Szolón", 176. Korabeli fordításban: „Dicsértetik Solonnak azon törvénye is, melly szerint a' holtról roszat híresztelni tilalmas vala." Plutarch, *Párhuzamos életrajzok,* 151. Vö. ezt az élő ember eltemetésével és búcsúztatásával – amely tréfa a név aláírásával oktalan hazugsággá vált – és tegyük hozzá –, morálisan is elítélendővé. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1815. december 2., in Berzsenyi, *Levelezése,* 217. lev., 451–453, 452.

a nemzettől (a nemesi nemzet tagjaitól) jövő támogatásra.[42] A *Mondolat*ra adott feleletet végső soron azért nem tartja megfelelőnek, mert nem vehető komolyan (gyermeteg), és közönséges szatírára nem lehet hasonló közönséges szatírával felelni (mert az feleselés és veszekedés).

Kazinczy is hasonló véleményen volt jó egy évvel korábban, 1814 nyarán – éppen akkor, amikor Szemere és Kölcsey Pécelen a *Feleletet* fogalmazták –: „Szemere írni fog ellene" – ti. a *Mondolat* ellen, írja Berzsenyinek, és – „Szemerét kértem, válasza ne veszekedés legyen, hanem oktatás."[43] A nyilvános büntetésnek számító leckéztetés, kioktatás, dorgálás módszere a tételes vizsgálat. Célja a jó és rossz különválasztása. A szerző személyének és szándékainak feltárását követő büntetés megválasztásának lehetőségei (érdemtelenített hallgatás vagy érdemesített dorgálás) eme szándékokkal állnak összefüggésben.

A büntetés olyan strukturált pozíciót feltételez, ahol a jó és rossz, bölcs és nem bölcs (ez esetben infantilis) oppozíciói (kimondatlanul is tanító–tanítvány-relációt kifejező) alá-fölérendeltséget hoznak létre. A bölcsesség mint erény tanítható, ezért azt a megfelelő módszerrel át lehet adni, de számon is lehet kérni. A dorgálásnak vagy leckéztetésnek a nevelés büntető jellegű módozataként ez esetben a hiányzó bölcsesség számonkérése és a helyes erényekhez való visszavezetés a célja.

Bármit is gondolt vagy tervezett Berzsenyi a *Mondolat* kapcsán előzetesen, a szerző ismeretében elállt a nyilvános reflexiótól. Pontosabban: a nyilvánosságnak szánt reflexióvá maga a hallgatás válik. A *Mondolat*ot és annak értelmi szerzőjét Berzsenyi a *hallgatásával* büntette. Kisfaludy olyan érdemtelen személy volna tehát, aki még leckéztetésre sem méltó?

A javíthatatlan Kisfaludy

Amikor Berzsenyi egy rokona révén megtudja, hogy „Kisfaludi a' Mondolatnak szerzője", és arra a megállapításra jut, hogy „Somogyival csak magát fedezi", értékítélete így szól Kisfaludyról: „Az ily *alacsonylelkűséget* valóban nem tudtam volna Kisfaludiról feltenni. De *nincs rútabb teremtmény, mint a poéta, ha csak*

42 Hasonló dilemma merül majd fel az *Antirecensió*ról szóló tanácskozáson a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségében, nem hivatalos beszámoló alapján: „A' tűz még nagyobb legyen-e? Ugy sincs iró, 's marakodás nem ösztönöz. Ugy sem nagy számu az olvasóság, azt is elijesszük?" BERZSENYI, *Prózai munkái,* 541.

43 Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1814. június 2., in BERZSENYI, *Levelezése,* 159. lev., 343–347, 345.

poéta, s mellette nem filozófus is"[44] – és többé nem kerül szóba a *Mondolat*ra adandó *leckéztető* (a jót a rossztól elválasztva megmutató) felelet a tanító leckéztetés lehetősége sem.

Berzsenyi és Kisfaludy kapcsolatáról keveset tudunk – személyesen is ismerték egymást, nem leveleztek.[45] Berzsenyi minősítései mindenesetre a Kisfaludyhoz előzetesen kapcsolt elvárások megváltozását (sérülését) jelzik – amelyet a személy cselekedetei váltottak ki. *Róla* ugyanis nem volt feltételezhető, *tőle* nem volt elvárható, hogy bolondságokat keverjen igazságokkal, és hogy képmutató legyen – alakoskodjon, strómant alkalmazva maga helyett. Kisfaludy szerzői felelősséggel tartozna, de azt nem kívánja vállalni. Tanúsított erkölcsi magatartása ezért nem becsületes, cselekedetei visszahatnak jellemének morális megítélésére (alacsonylelkűség).

A rá vonatkoztatott általánosító minősítés („nincs rútabb teremtmény, mint a poéta, ha csak poéta, s mellette nem filozófus is") egyben morális szempontú *ítélet* is: a filozófusság hiányolása a bölcsesség, az erényes viselkedés hiányát és a józanság elvesztését jelenti. A sztoikusok a platóni négy erényt ugyan tovább cizellálják, de a bölcsesség továbbra is a legfontosabb erénynek számít.[46] Az erényes viselkedés a tudás egyik formája, ennél fogva tanulás útján elsajátítható, megszerezhető, megtanítható[47] – de el is veszíthető. A józanság elveszítése pedig olyan hagymáz, amely gonoszsághoz vezet (mint Platón *Prótagorász* és *Menón* című dialógusában). Berzsenyi meglátása szerint Kisfaludytól nem lett volna elvárható, hogy elveszítsen valamit, amivel feltehetően rendelkezett vagy rendelkeznie kellett volna.

A Kisfaludyra aggatott *rút* szó gyakran visszatérő kifejezés Berzsenyi költői és értekező szövegeiben, levelezésében egyaránt. Az egyik legismertebb helyen („Mi a' Magyar most? – rút Sybaríta váz") a rútat hétköznapi módon a szép ellentéteként akár *csúf*nak is érthetnénk. Az *Antirecensió*ban, mint láttuk, *rút támadásról* beszél, Kazinczynak írja, hogy „Az emberek veled rutabbul nem bánhattak mint velem". A kifejezés pontos fogalmi megértésére az *Észrevételek* elején lévő, Henry Home-tól származó mottó kínál lehetőséget:

44 Berzsenyi Dániel Helmeczi Mihálynak, Nikla, 1814. május 20., in uo., 157. lev., 342–343. Ezt az értékítéletet ugyanakkor Kazinczyval már *nem osztja meg*, vö. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1814. május 23. in uo., 158. lev., 343. Kisfaludy Sándornak a magyar nyelvújításban játszott szerepéről legújabban lásd Czifra Mariann, „Kisfaludy Sándor és a nyelvújítás: avagy közelítések a XIX. század elejének nyelvi mozgalmához", *Tempevölgy* 7, 4. sz. (2015. december): 82–89.

45 Berzsenyi első verseskötete és a *Mondolat* ugyanazon évben jelennek meg. Vö. Helmeczi Mihály Berzsenyi Dánielnek, Pest, 1813. augusztus 18., in Berzsenyi, *Levelezése,* 140. lev., 316–318, 317.

46 A négy erényről lásd Platón, „Prótagorasz", 208, 242.

47 Uo., 200.

A' Kritikának egész szép tárgya, barátaim, a' Mű̈v,
Nem pedig a' Mű̈vész. E' kettőt öszve zavarni
Rút lelkek szokták; de a' rútból folyhat-e szép 's jó?[48]

A Berzsenyi által megadott forrás vizsgálata azonban meglepő eredményre vezet, mivel Home-nál mindezt így, ebben a formában nem találni, csak az első mondat lelhető fel.[49] A „mottó" rút lelkei – ahogyan ezt *A' Kritika* címmel később hagyatékában megtalált hexameteres epigrammát Berzsenyi nevezi – második mondata tehát Berzsenyi saját invenciója. Azon túlmenően, hogy a mottó nem tekinthető szó szerinti idézetnek (és Berzsenyi tulajdonképpen nem is állít ilyet, még ha logikusan ez is következne), Home a *häßlich* (ugly) kifejezést (és most csak a Berzsenyi által használt német fordítást nézzük) kizárólag esztétikai értelemben használja.[50] Eme megnyugtató elbizonytalanodás után végre kimondhatjuk azt, hogy Berzsenyi a rút kifejezést soha nem esztétikai, hanem következetesen morális értelemben véve használja, ezt alkalmazva Kisfaludyra, kimondatlanul Kölcseyre – és önkritikusan talán önmagára is.

A rút, mint morális kategória a sztoikusoknál egyértelműen fellelhető: „Az okossággal egygyező dolgokat, *szépeknek*, *illendőknek*, *tisztességeseknek*, (honesta) nevezzük, és azoknak követését *virtusnak*; az ellenkezőket pedig *rútaknak*, *illetleneknek*, *tisztességteleneknek* (turpia) és azoknak követését *véteknek* hívjuk."[51] A rút itt a tisztességes ellentéte, amely az okossággal (mint elsajátítható erénnyel) áll összefüggésben. Az ezzel a jelzővel ellátott cselekvések olyan morális vétkek, amelyek nem összeegyeztethetőek az okossággal, illetlenek, tisztességtelenek, egyszóval tehát rútak.

Kisfaludy a sztoikus etika értelmében nem bírt okossággal, mivel magát mással fedezte, más neve mögé bújt, nem vállalva így egy szándékos cselekvés felelősségét. Cselekedete így rút, azaz illetlen, tisztességtelen *(turpia)*. Berzsenyi morális ítéletének még sincs végzetes következménye kapcsolatukra nézve. A Kisfaludy

48 BERZSENYI Dániel, „Észrevételek Kölcsey Recensiójára", in BERZSENYI, *Prózai munkái,* 134–165, 134.

49 Vö. BERZSENYI, *Prózai munkái,* 570; 617. „Schriften, nicht Personen zu beurtheilen ist das wahre Vorrecht der Kritik" – „Művek és nem személyek megítélése a kritika valódi kiváltsága." Heinrich HOME, *Grundsätze der Kritik,* Erste Band, Aus dem Englischen übersetzt, von Joh. Nikolaus MEINHARD (Frankfurt und Leipzig, 1775), 16.

50 Vö. Schönheit és Häßlichkeit, vö. uo.

51 SÁRVÁRI Pál, *Moralis Philosophia, mellybenn az Erköltsi Tselekedeteknek A' Józan Okosság Szerént Való Főrégulája vagy Principiuma kikeresődik,* készítette Sárvári Pál, A' Philosophiának Doctora, 's a' Debreczeni Ref. Collegiumbann Mathesist, és Phisicát tanító Professor (Pesten: Trattner Mátyás' betűivel, 1802), 92.

és Kazinczy között kitört, személyeskedő konfliktusban, nota bene a pártviszályban elfoglalni kívánt pozícióját, tudatosan alakított *közvetítői* szereplehetőségét mutatja az 1817-es Heliconi ünnepségek kapcsán tett beszámolója (ahol magát a megjelent írók között egyébként a „gyönyörködő néző" helyzetébe pozícionálja).[52]

Eszerint Kisfaludy tulajdonképpen semmit sem változott, alapvetően megosztó személyiség, akinek a felolvasásra hozott ódáját Festetics gróf nem engedi felolvasni, mert az a „Grófot igen dicsérte többi Nagyjainkat pedig igen alázta"; Kazinczy-ellenes „mocskos" levéllel traktálta Berzsenyit, *felesége* (!) pedig Dukai Takács Juditot sértegette azzal, hogy ne a konyhán tömje tele a hasát, hanem az asztalnál. Kazinczyról sok szó esett:

> Rólad sok szó volt s miattad nékem sok bajom. Kisfaludi gyűlöl és mocskol s nem a' recensioért, ugy mondja, hanem azokért a' miket ezeknek s amazoknak firkálasz. Én kérleltem s oltalmaztalak, de egyebet nem nyertem hanem hogy én reám is meg haragudott, ugy hogy bucsuzatlan hagyott el, pedig eggy házban, az az a Grófi udvarban, voltam vele szállva. Vedd kedvesen barátodtól ezen kis áldozatot. Kisfaludi virgoncz, kevély minden philosophia, szelídség és szívesség nélkül. Nem philosophus ő ugymond, hanem katona s vagdalkozni szeret.[53]

Kisfaludyra tehát szívvel, ésszel és érvekkel sem lehet ráhatni, túlontúl öntörvényű, magának való, szenvedélyes figura. Továbbra is „minden filozófia" nélkül való, nem rendelkezik a bölcsesség erényével, azt nem tanulta meg, azaz elveszítenie sem volt mit. Ha ez így van, akkor Berzsenyi elvárásai talán túlzóak voltak vele kapcsolatban (talán mégsem ismerte eléggé Kisfaludy természetét – belső lelkületét). A figura vázolt jelleme alapján az is látszik, hogy vele tudós, nyilvános vitába bocsátkozni szintén nem szerencsés. Ami egyedül tehető a filozófus részéről ezzel a vagdalkozóval szemben, az a mosolygás: „Melly szép volna néked meg mutatni, mint tud a philosophus a' vagdalkozóra mosolyogni!" A róla való hallgatás – tekintsük ezt büntetésnek vagy a szenvedély tiszteletének – mindenesetre bölcs döntésnek bizonyult Berzsenyi részéről. A párbeszéd fenntartása –

52 A nyelvkérdést *nyelvújítási harcként* elbeszélő Toldy Ferenc narratívájában ez az időszak Kazinczy számára az *üldözés stádiuma*, a miatta vészharangot kongató „ósdiak tiszta, de korlátolt" meggyőződésű körei közül *különösen* kitűnik „a *keszthelyi kör*, gróf Festetics György vezérlete alatt". Vö. Toldy, *A magyar nemzeti irodalom története,* 198. Berzsenyi semlegesnek is tekinthető pozíciója nem lehet véletlen.

53 Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1817. február 27., in Berzsenyi, *Levelezése,* 242. lev., 486–489, 487–488.

Kazinczy folyamatos védelmezésének érdekében is[54] – vállalható áldozat, Himfy költőként való elismerését pedig semmi sem kérdőjelezheti meg.[55]

Kazinczy lelke

Berzsenyi kérésére Szentmiklóssy Alajos részletes leírást készít rokonáról, Kazinczy Ferencről, épp abban az időszakban, amikor az *Antimondolat* is megjelenik. Berzsenyi számára ez a leírás – és ezt Kazinczyval is közli – azért figyelemre méltó, mert „[m]ég senki Teged nekem ugy le nem tudott festeni mint Aloyz":[56]

> Kazinczy alacsony szikár Ember. Homlokán komolyság ül; de szemeiben az elevenség' tüze ragyog. Hajai őszek; arczai béesettek; az alsó ajka a' felsőnél domborúbb; orra hajlott; testalkotása eggykor igen egyenes lehetett: de most az idő' súllya alatt görnyedez; mozdúlatja sebes; a' társalkodásban maga alkalmaztatása kedveltető; figyelme minden csekélységre kiterjed; beszéde csínos, 's ment minden búja piperétől. Lelkét nem festem, mert azt azonn kívül is ismeréd.[57]

Kisfaludyval ellentétben Berzsenyi személyesen sohasem találkozott Kazinczyval. Alakját képszerűen két ábrázolás mutatja számára, Kazinczy magáról küldött portréja és persze a *Mondolat* címlapképe. A képi paszkvillus felforgató hatását nehéz elképzelnünk egy olyan korban, amely arcképek tekintetében még igen szegényes, és sokkal inkább a szóbeli vagy a Szentmiklóssyéhoz hasonló írásos leírások dominálnak egy-egy személy fizikai és jellembeli tulajdonságainak leírásakor. Ez utóbbira, vagyis Kazinczy *lelkének* szavakkal történő festésére azonban Szentmiklóssy szerint nincs szükség, mivel azt úgymond Berzsenyi már úgyis ismeri. Hogy a lélek milyen kapcsolatban áll a jellemmel és az azt kifejező cselekvésekkel, s hogy miképpen is ismeri Berzsenyi Kisfaludy mellett Kazinczy lelkét is, arra szintén a *Mondolat* kapcsán derül fény. Alig egy hónappal azután,

54 Berzsenyi nem csak Keszthelyen, de nem sokkal előtte Balatonfüreden is védelmébe veszi Kazinczyt a *Mondolat* egyik szerzője, Oroszi Pál előtt. Vö. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1817. január 13., in uo., 237. lev., 476–477.

55 A *Döbrentei Gáborhoz* (1815) címzett episztolában Virág Benedek mellett mindkettőjüket név szerint említi (erről később), illetve egy együtt olvasásról is beszámol. Vö. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1815. december 3., in uo., 218. lev., 453–455, 454.

56 Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1815. december 2. (fogalmazvány), in uo., 217. lev., 451–453, 451.

57 Szentmiklóssy Alajos Berzsenyi Dánielnek, h. n., 1815. július 11. és december 2. között (töredék), in uo., 216. lev., 450.

hogy Kisfaludy alacsonylelkűségéről értekezett, most Kazinczy lelkének felemelésére vállalkozik:

> Rettegve olvastam utolsó leveledet, mellyben azt írod, hogy kénytelen az ember végre az embereket 's magát az emberiséget gyűlölni, mert az emberi nép tele van istentelenekkel, hazugokkal, ámítókkal. Barátom, jaj néked, ha így érzel! De ha így érzel is, így szóllnod nem szabad. 'S vissza kell ezen szavadat venned, egyéb eránt én is Mondolatokat írok ellened. Ha véttenek ellened az emberek, miért nem nevezed őket, az ő igaz neveken, bolondoknak? De Te gyűlölni akarsz 's igazolni akarod gyülölségedet. Boldogtalan! ha ötven esztendei tapasztalásodból, szenvedésedből, tanulásodból csak illy kincset tudtál gyűjteni! Te gyűlölöd Dencsidet ha papirosodat bemocskolja 's Emiledet, ha sírásával füleidet bántja? Te gyermekek közé keveredtél 's a' gyermekek' játékait eltiportad 's mast boszonkodol, hogy azok téged porral dobálnak 's utánnad kámpolódva kiabálnak. Te megsérted az embereket virtusaiddal, dicsőségeddel 's oktatásod módjával, és most csudálkozol, hogy azok, kik Socratest, Senecat meg ölték, Catót lepökdözték, Téged meg mernek csúfolni. Éppen az volna csuda, ha ezt nem cselekednék.' Te úgy léptél fel mint Tanító 's mivel látod, hogy tanítványid istentelenek, hazugok, ámítók, szóval, bolondok, éppen azért kötelességed azokat tovább is tanítanod. De ne csüggedj, midőn azt látod, hogy az ezer esztendőknek hibájit rövid pillantatod meg nem orvosolhatja; ne boszonkodj ha tanítványid között veled egyaránt érezőt nem találsz, mert éppen az a természetnek eggyik legcsudálatosabb csodája, hogy annyi milliom testvéreid között, egy sem lehet az a' mi Te vagy. Az emberek veled rutabbul nem bánhattak mint velem, harcz 's dühösség volt életemnek legszebb ideje, tajtékos ajakkal csókoltam azt, kiért szívem reszkete, tőrös kézzel ölelem barátomat, vérrel elegyítve ittam örömimnek poharát, mint egy részeg Pandúr a' palinkát az ütközetnek veszélyén; mert nem tudtam azt, hogy az embereknek gonoszsága nem egyéb mint gyarlóság, bolondság. Miolta ezt látom 's az embereket ezen szempontból nézem, békés vagyok magammal 's az emberekkel 's nyugodalmam tőkélletes. Szállj le, Barátom, Ideálid tündér világából, térj bé barátodnak Zénó palástjával fedett békés sátorába, 's ne szűnj meg véle bölcselkedni 's nem szűnsz meg véle szeretni és boldog lenni.[58]

Berzsenyi a Kazinczyn eluralkodni látszó mizantrópia miatt szólal meg. A személyéhez kapcsolt elvárások megerősítése és megőrzése érdekében óvni akarja Kazinczyt (annak lelkét) valamely helytelen cselekvéstől – nehogy ez által ő maga is rúttá váljon (mint Kisfaludy). Kazinczy Ferenctől ugyanis nem elvár-

58 Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1814. június 18., in uo., 162. lev., 352–354.

ható, hogy érzelmileg befolyásolható legyen, azaz megsértődjön (gyűlölködni kezdjen), érzelmi választ adjon, illetve elveszítse bölcsességét – szerzett, átélt és tanult tudását. Berzsenyi egy olyan strukturált viszonyba helyezi (vissza) Kazinczyt, amelybe szükségképpen kódolva van az elszigeteltség. A *tanító* pozícióját a tanítványok értetlensége és árulása hozza létre. Különféle vétkeik, vagyis a gonoszság, istentelenség, hazugság, ámítás gyökere közös és morális jellegű: *bolondság,* azaz *gyarlóság.*

A szociális struktúrában elfoglalt pozíciót szétfeszítő dilemma – a *kötelesség* teljesítésének imperatívusza által diktált *aktivitás*, és a tanítványok vétkei kiváltotta *mizantrópia* – feloldásához ajánlott *közömbösítés* a sztoa jól ismert elve, amely szenvedélymentes magatartást (békesség, nyugalom) tanúsít közömbös – vagy annak titulált – dolgokkal szemben, a bölcselkedés (bölcsnek levés és bölcsekkel folytatott diskurzus) fenntartására ösztönözve. A Kazinczyn eluralkodni látszó mizantrópia ellenszereként tehát a filozófiai átlényegülést, méghozzá a sajátját ajánlja Berzsenyi: Kitioni Zénón védelmező sztoikus palástja lehet az egyedüli ellenszer mint látásmód és mint viszonyulási forma a bolondság helyes és méltó elviselésére, valamint a tanítói szerep megőrzésére.

A sztoikus sátor ezért nem a visszahúzódás metaforája, hiszen az ellentmondana ennek, hanem az emberi gyarlóság (kicsinyesség, gyermekesség) elviseléséhez szükséges szemléletmódé. Ez a sztoikus filozófiai sátor Kazinczy absztrakt valósága (vagyis az „ideálok tündér világa") helyett praktikusabb, funkcionális, a problémára reflektáló valóságot, valóságértelmezést kínál. Ez a szép baráti levél – amelyet nemsokára episztola formában is elkészít és megjelentet (erről hamarosan beszélek) –, tartalmaz néhány figyelemre méltó dolgot.

A *Mondolat*ot kifejezetten Kazinczy-ellenes írásnak tekinti (a rút bánásmód felemlített párhuzama inkább általánosnak tűnik), átengedve azt Kazinczynak, megengedve annak *kisajátítását,* az önmagát felismertető értelmezést erősítve (holott a *Mondolat* bevezetője sokkal inkább Berzsenyi-szövegvilágból konstruált figura). Másrészt magát *egyedüli barátként* tünteti fel az áruló tanítványok sokaságával szemben, nem véve figyelembe, hogy Kazinczy megírta neki, ki mindenki kel hamarosan a védelmére.

Az óvó retorika tehát nem egészen látszik következni a Kazinczy-levélből – de éppen ez lehet a diszkurzív példa arra, hogyan is ismeri, vagy éppen hogyan kívánja ismerni Berzsenyi Kazinczy lelkét. Azt kell gondolnunk, hogy Bécsy Ágnesnek ismét igaza van: amikor Berzsenyi ideállá emelte Kazinczyt, egyúttal saját, ideálissá stilizált bölcs pozícióját is megteremtette. Innét tekintve érthető, ha most ebből a pozícióból beszélve, ezt átvetítve kívánja a Kazinczy-ideált megőrizni – a maga számára. Berzsenyi költői szövegeiben az ideálissá stilizált én-ké-

pek, a legellentmondóbb önmeghatározások (gyermeki poéta, érett bölcs, sztoikus bölcs, szerény tanítvány, feddő tanítvány, oktató költő) torlódása figyelhető meg,[59] amelyek közé a *Mondolat* ügyében folytatott diskurzus kapcsán felvehető az egyedüli igaz barát, a pártérdekek fölött álló közvetítő szerepe is.

Verseinek 1816-os kiadásában megjelenő, így a nyilvánossághoz is eljutó *Döbrentei Gáborhoz* címzett episztoláját szokás az előbbi misszilis levél költői átiratának tekinteni.[60] Ez kétségtelenül lehetséges: a Döbrentei-episztola a sztoa tapasztalatán alapuló aufklérista filozófiai szemlélet nyilvános kiajánlása a „józanabb rész" számára, ami egyben a *Mondolat*ra adott *közvetett* költői-filozófiai feleletnek is tekinthető. A pártoskodás kapcsán kétségtelenül megtapasztalt polarizációt *sokféleségként* („tudósok tarka serege") és *adottságként* („Az ember a' hány, annyiféle / 'S változhatatlan főbb vonásiban") a józan és a nem-józan (részeg) rész között konstruálja újra, eme tágabb filozófiai horizonton helyezve egymás mellé (a név szerint is megemlített) Himfyt és Kazinczyt.

Az ember a' hány, annyiféle
'S változhatatlan főbb vonásiban.
Ki gondolja mind azt egy kaptára vonni?
Bárányt, oroszlánt egy rekeszbe zárni;
'S ki gondolja minden agynak tetszeni?
Elég ha néktek tetszhetem Barátim!
Elég, ha czélom' 's szívem tisztaságát
A' józanabb rész érti és becsűli,
A' részegekre nem figyelmezek.[61]

Mindez a helikoni ünnepségek kapcsán már látott független *közvetítői* pozíció lírai újraalkotása is, amely elszakad a személyeskedésekben artikulálódó pártérdekektől. Ez a líra kapcsán megfigyelt énképeit szaporíthatja, szoros összefüggésben a nyilvános költői szerepvállalással, a magyar literatúrai közösség magasabb érdekeinek a felismertetésére irányulva azzal, hogy a pártoskodó felek vezetői eltérő emberek, főbb vonásaikban változhatatlanok ugyan, de mindezen felül lehet emelkedni. Az episztola másféle csoportképző retorikája optimizmusra mutat: pártviszály idején a sokféleségben is megőrizhető az autoritását, az indi-

59 Vö. Bécsy, „Életfilozófia", 125.

60 Berzsenyi Dániel, *Költői művei,* kiad. Merényi Oszkár, Berzsenyi Dániel összes művei I (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 762–763.

61 Uo., 128.

viduum integritása, az elvekhez (a célok és a szív tisztaságához) való hűség közömbösség vagy kívülállás (neutralitás) nélkül, pusztán a józan ész alapján.

Ama egyensúlyi pozíció, amelyet a nyelvkérdés idején, a személyeskedő pártviszály során hallgatása, közvetítése, illetve felekezetek feletti véleményével kívánt elfoglalni, amelyet morálisan, hite és meggyőződése szerint később is helyesnek tartott, és amelyet filozófusi erénynek tekintett – Kölcsey 1817 elején megjelenő recenziójának olvasásával ér véget.

Egy garázda szofista megleckéztetése

Berzsenyi Kölcsey kritikája előtt ironikus önreflexióval még azt mondta, hogy őt úgymond mindkét oldal „megkoszorúzta"[62] – vagyis nagyon is tudatában volt annak, hogy mind a neológia ellen irányuló *Mondolat* címmel 1813-ban megjelent írásnak,[63] mind pedig az arra adott, 1815-ben megjelenő *Feleletn*ek egyaránt célpontjává vált. Mindezt ekkor még nem minősíti *rútnak,* és nem értékeli őket felekezeti *támadásnak*.

Kölcsey Ferenc recenzióját azonban olyan *határátlépésnek* tekinti, amely az eddig alkalmazott elv *(principium)* feladására, és nyilvános megszólalásra *kényszeríti.*[64] *A recenziót a Mondolat* Kazinczy-ellenes támadásához hasonlítja: a kapcsolatot a hasonlóság alapján Berzsenyi teremti meg azzal, hogy a kritikát *olyannak* nevezi, mint amilyen a *Mondolat* volt Kazinczy számára. Mindez magyarázza azt is, hogy az *Antirecensio* végén miért illeszti felekezeti villongások kontextusába saját ügyét – miközben az írás nyilvánvalóan nem a magyar nyelv megújításának ügyét érinti. Azért, mert az előzmények ismeretében egész egyszerűen a személyeskedő, nemtelen, rút diskurzus (a *Mondolat* és az *Antimondolat*) felől olvassa Kölcsey kritikáját is. Ez abban is megmutatkozik, hogy a Kölcseyvel és a kritikával szembeni érveiben a *Mondolat*tal és az arra adott felelettel kapcsolatban korábban kifejtett álláspontja ismétlődik meg.

A recenzió megjelenése visszamenőlegesen is átértékel (vagy éppen felszínre enged) bizonyos dolgokat, minden korábbi eseményt támadóvá és rúttá téve.

62 Berzsenyi Dániel Döbrentei Gábornak, Nikla, 1815. december 3., in BERZSENYI, *Levelezése,* 219. lev., 455–456. Ebben a levélben van az első utalás arra, hogy Berzsenyi felismerte magát a *Mondolat*ban és az *Antimondolat*ban: „Minthogy én már az óda reptéhez naponként nehezebb s restebb kezdek lenni, legújabban arra határoztam magamat, hogy a theatrumon próbáljak szerencsét. Hogy tehát itt is mind Tőletek, mind a Bohógyiaktól ismét méltó koszorút nyerhessek". Uo., 455.

63 A Berzsenyire vonatkozó passzusokról lásd még BERZSENYI, *Költői művei,* 760–762.

64 *Antirecensio*: „szólni kényszerít"; *Észrevételek*: „írásra kényszerít".

Az *Antirecensio* már közvetlen és nyílt bekapcsolódás a néven nem nevezett, de mindenki által tudott felekezetek közötti konfliktusba – amelynek személysértő részétől eladdig bölcs mosollyal és hallgatással távol tartotta magát, amelynek során látszólag nemcsak elveit teszi félre, de csaknem elveszíti sztoikus nyugalmát és derűs önirónáját is.

Legvilágosabban és legőszintébben mindez Kazinczynak írt leveléből, legelső írott reakciójából derül ki, amely – egyfajta előzményként is – sokkal nyíltabb és szókimondóbb, mint az *Antirecensio*:

> Én a' Kölcsey goromba recensióját csak mast kaptam Somsics Miklós Úrtól, mert ámbár már kétszer előre fizettem a' Tud. Gyűjteményért, mind eddig kezemre nem került. Ez a' recensio annyira által hágta mind a' maga határait, annyira meg vet minden illendőséget és emberséget, annyira elárulja tisztátalan kútfejét, hogy az okosok előtt maga magát meg czáfolja; de mivel igen tudós mínával van mondva, s mivel tapasztaltam, mennyit vesztettél Te a' Mondolat által, szükségesnek tartom hogy magamat oltalmazzam, 's szükségesnek tartom literatúránk javára nézve is, hogy ezen garázda Sophistát szelídebbé, emberségessebbé tenni meg próbáljam. Mert az illy gorombaság végtelen károkat fog okozni: el idegeníti az írástól a' leg szebb lelkeket, azokat a lelkeket, kiknek a' dicsőség semmi, a' gyalázat pedig minden, el idegeníti a' Fő rendet, melly sokat tett és tehet, 's meg alacsonítja a' literátorokat, 's az által azon kis tekintetet, mellyet a' Magyar literatura nyerni kezdett, el rontja. Kettős kötelességem tehát szóllni. De mivel némelly tudós bolondságait nem értem, ne legyen terhedre barátodat ezekben meg világosítani: Jól vágynak e Homer és Göthe, Schiller és Euripides öszve hasonlítva, 's mi az a' nagy titok, az a' görög szó, 's mi az a' spongyába szorult Ajax? Azt látom, hogy Schillert nem ismeri 's rosszul characterizálja, mert Schillernek nem a kebele zajog, hanem a' feje. Add tudtomra azt is, kicsoda, micsoda s hol van mast Kölcsey. Kist igen atyai módon oktatja, inti, de bezzeg engem cum gentibus [értsd: *mindenestül*, 'egész háznépemmel, nemzettségemmel együtt'] meg támad. Én ennek a pimasznak kamuti szeméből már akkor semmi jót nem néztem, mikor nékem a' Pesti kávéházba eggy öl nyekegő verseket hozott. A' rossz ember minthogy építeni nem tud, rontani akar.[65]

65 Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1817. szeptember 8., in Berzsenyi, *Levelezése,* 252. lev., 508–509. Kazinczy válaszából: „Neki [ti. Kölcseynek] semmi sem jó, még az sem jó. a' mit eddig csudált, 's azt hiszi, hogy éppen nem haladunk, hogy Literatúránk épen nincs, 's nem is lesz. [...] Én téged arra kérlek, hogy feleletedből ki ne tessék a' *magad* védelme, hanem csak az *ügyedé*. Személyünk nyer, ha az ügy nyer, 's veszt, ha ez veszt, 's utolsó esetben még hiuságunkat meg is kaczagja a' világ." Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1817. október 12., in uo., 254. lev., 511–513, 511–512.

Nyitott kérdés, hogy miért Kölcsey recenziója háborítja fel ennyire, miért nem a *Mondolat* vagy a *Felelet* gúnyolódása? A válaszhoz egy pillanatra meg kell állunk, tisztázva azt a kevésbé nyilvánvaló dolgot, végül is hogyan van benne Berzsenyi a *Felelet*ben.[66]

Kevesek számára volt nyilvánvaló – de ezen kevesek közé éppen a kazinczyánerek tartoztak –, hogy a *Felelet*ben Zafyr Czenczi nászútját valós események ihlették. Szemere fikciója Berzsenyi 1810-es Pest-Budai utazásának eseményein alapul – amiről egyébként ő maga számolt be egykor Kazinczynak.[67] Berzsenyi nyilvánvalóan magára ismer Zafyr Czenczi alakjában, amikor a *Felelet*ben elolvassa Zafyr Czenczi levelét a Mondolatoshoz.[68] Nősténye sítésén és németesítésén jobban megsértődhetne, mint a *Mondolat* intertextusaiban konstruálódó, tölgyfa alatt bajuszát tépkedő költő figuráján. De nem sértődik meg, és nem teszi szóvá azt sem, hogy mindezt az általa tisztelt mester legjobb tanítványai írták, és azt is szó nélkül hagyja, hogy mindezt Kazinczy jóváhagyta. (Németh Lászlót parafrazeálva, miszerint Berzsenyi a *Mondolat*ból tanulta meg, hogy Kazinczy barátjának ellenségei gyűlöletében is osztoznia kell, azt is mondhatnánk, hogy a *Felelet*ből viszont azt tanulhatta volna meg, hogy Kazinczy barátjának Kazinczy tanítványaitól is tartania kell.)[69]

Ami bizonyos, hogy Berzsenyi mindenre emlékszik: így a Kölcseyvel való első pesti találkozására is. Idézett levelében ezt a találkozást említi fel: „ennek a pimasznak [mármint Kölcseynek] kamuti szeméből már akkor semmi jót nem néztem, mikor nékem a' Pesti kávéházba eggy öl nyekegő verseket hozott." Berzsenyi előítéletes olvasása Kölcsey recenziója kapcsán nem megalapozatlan. A kritikának a költői individualitást kiemelő mozzanata a *Felelet* előbeszéde, vagyis Bohógyi Gedeon költői individuumának részletező bemutatása felől olvasva is

66 Erre a Berzsenyi-filológia sem ad egyértelmű választ.

67 Lásd Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, Pest, 1810. április 27., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése,* kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt., 1726. lev., 7:398–408. (Budapest–Debrecen, 1890–2013). Lásd még VADERNA Gábor, „Egy csók és más semmi: Berzsenyi Dániel 1810-es pesti kirándulása", *Holmi* 16, 10. sz. (2004): 1217–1234.

68 Meglepő, de sem erre, sem Kazinczy nősténye sítésére nincs reakció. (A szamár mindent vitt.) De mit is jelent női névanagrammát készíteni egy férfi nevéből? A kortársakat ez kevésbé lephette meg, Kisfaludy Kazinczyt annak pletykás természete miatt „csapodár, asszonytermészetű embernek" nevezte és híresztelte. Vö. BERZSENYI, *Levelezése,* 939. Minderről lásd még CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában,* Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), 59–76.

69 NÉMETH László, „Berzsenyi", in NÉMETH László, *Az én katedrám: Tanulmányok,* 249–349 (Budapest: Magvető – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983), 306.

ismerős számára, amelyről korábban azt mondta, hogy az „a' biographiát mesével zavarta" meg, és annak szerzője nevének aláírásával (Kölcsei Ferencz) oktalan hazugsággá tette a gyermeteg tréfát. Ebből a kontextusból olvasva Berzsenyi tehát joggal érezheti úgy, mintha Bohógyiként bánna vele Kölcsey, ezért hathat a személyét érő újabb gúnyolódásként csúfolódó, megszégyenítő írásnak a recenzió.

A levél főbb elemei a *Felelet* korábbi kritikája felől már ismerősek. Az önvédelem nem más, mint a kettős vétség és a kettős kötelesség doktrínájának alkalmazása. 1) Aki vét a literátor ellen, az vét önmaga, a literatúra egésze, annak tekintélye ellen (például a főrendeknél). 2) Amikor magát védelmezi, azzal az egész literatúrát védelmezi. 3) Megteszi azt, amit Bohógyi ellen nem tett meg az *Antimondolat* (ami tehát hiba volt): megszelídíti a gazembert, megfelelő módon (műfaj), tudós eszközökkel választva el az igazságot a hazugságtól (bolondság).

A helyzetet igazából az súlyosbítja – és ez komoly különbség a *Mondolat* és a *Felelet* diskurzusához képest –, hogy a közlő *médium* (a Tudományos Gyűjtemény) az intézményesülő tudományos diskurzus része; hogy az írás határozott *műfajisággal* rendelkezik és *diszkurzív* (tudományos) jellege van. A nyilvános megszólalás elkerülhetetlen, mert ezek együttesen már képesek a megtévesztő olvasás előidézéséhez.

„Kicsoda, micsoda, s hol van most Kölcsey"?

Kölcsey igen sokféle jelzőt kap ebben a levélben (goromba, rossz ember, minthogy építeni nem tud, rombolni akar), amelyek közül a *garázda szofista* a legérdekesebb. Platón a dialógusaiban több helyütt is jellemzi a szofistákat, véleménye nyilvánvaló. Ezért inkább néhány egykorú tankönyvi példát idézek jellemzésükre.

Az első mindjárt abból a Fejér György-féle propedeutikából való, amelyet az Akadémia számára „szótári kivonatolás végett" 1831-ben Berzsenyi jegyzetelt. „A Sophista név azokra ment át, kik az igazságat inkább hamisítani, mint fejtegetni igyekeztek".[70] A kálvinista iskolai oktatásban hasznosuló Budai Ésaiás könyve a görög Gorgiászt nevezi meg a *szofisztikálás* első terjesztőjeként, aki ugyan nem volt nagy orátor, de népszerűségét annak köszönhette, hogy a dolgokat akármely oldalukról színesen tudta megmutatni. „Sophistáknak azok neveztettek, kik a' tudományoknak, nevezetesenn a' Philosophiának tanítását az ékesennszóllással egybekötötték." A szofisztikálás negatív megítélését jól jellem-

70 Fejér György, *Bévezetés a' Philosophiára vagy is: a' propaedevtica* (Budán: A' Magyar Kir. Egyetem' Betűivel, 1836), 40; Berzsenyi, *Prózai munkái*, 749.

zi az, amit a római rétorika kapcsán ír: „De minekutánna a' Rhetorok, költött matériákról való Declamatiókbann, Sophistai elmélkedésekbenn, mesterséges okoskodásokban, 's üressenhangzó tzifra beszédek vadászásábann merűltek el: sokkal több kárt tettek, mint hasznot".[71] A *Közhasznu esmeretek tárá*ban ez olvasható a szofistákról:

> A' sophisták tanitásai leginkább olly hamis fogásokban állottak, mellyek szerént az ellenfelet, részint valamelly kellemetes és megnyerő előadás szemfényvesztésével, részint ravasz okoskodások és elmélkedések által miképp kell elámitani és tőrbe keríteni? Az illyen tanitásért, nagy bért kértek, melly szokás szerént előre fizettetett le. A' rhetorok másoknak részére is irtak beszédeket. [...] Ez az uzsoráskodó kereset végre érdemlett utálatba ment, és sok nagy ember irtózott maga után irott beszédeket hagyni; mert a' sophista guny nevezetet szégyenlette.[72]

Kölcsey szofistaságához kétség sem férhet: egy hiteles médiumban, tudós módon beszél bolondságokat. A személye összességében azért rút (azaz tisztességtelen), mert megtévesztő, másnak látszik, mint aminek magát feltünteti, vagyis készakarva keveri a jót a rosszal, a hamisat az igazzal, és ugyan „az okosok előtt maga magát meg czáfolja", de a helyes ítéletre nem képeseket könnyedén megtéveszti és becsapja.[73] Ezt fejezi ki lényegében a tudós bolondságok. Ebből fakad a gazemberség, rútság, alacsonyság, aljasság. A „garázda szofista" jelző mindennek filozófiai rögzítése. (Berzsenyinek a Kölcsey személyét, habitusát firtató levelében a fizikai – kamuti szem –, és a morális rútság egyaránt megjelenik: a jelző a testi és lelki rútságot egyaránt kifejezi – a jellem és a testi hibák együttes felemlegetése a publikálásra szánt verzióból már kimarad.)

A szofista alacsonyabb rendű, mert szándékai nem tisztességesek, ezért nem kell őt kímélni sem, büntetése elkerülhetetlen. Berzsenyi stilizált szerepe a filozófus-tanító pozíciója lesz, amelyből nyilvánosan példát kíván statuálni.

71 BUDAI Ésaiás, *Régi tudós világ Históriája, mellyben a' könyvnyomtatás feltalálásáig élt mindenféle tudósoknak, főképpen pedig a' görög és deák íróknak élete, munkái, érdemei, és a' tudományoknak akkori állapotja rendbeszedve, előadódnak,* készítette tanítványi, és részszerint a' poética és rhetorica oskolák számára Budai Ésaiás, a' Dereczeni Reformatum Collegiumban közönséges históriát, görög és deák literatúrát tanító, és az alsó oskolákra vígyázó Professor (Debrecen: Szigethy Mihály, 1802), 62, 73, 453. Budai egyébként, Petronius *Satyricon*jára hivatkozva írja, hogy a „Scholasticus név egyre megyen a' Sophista névvel, mely a' Görögöknél vólt szokásbann." uo., 454.

72 *Közhasznu Esmeretek Tára, a Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva,* Tizedik kötet (Pesten: Wigand Otto, 1834), 153.

73 Lásd itt Szókratész példáját Prótagorász áruckkeinek megítéléséről: PLATÓN, „Prótagorasz", 183–184.

A büntetés korábban bemutatott két formája, vagyis a hallgatás és a leckéztetés vagy dorgálás közül a szofistát nem elégséges hallgatással büntetni. Az *Antirecensió*ra mint *nyilvános leckéztetésre* azért van szükség, mert a szofista szavai félrevezetően meggyőzőek. A büntetés célja az igazság felmutatása, amely egyben elvezet a szofista *leleplezéséhez* és *megszégyenítéséhez* is. A leleplezést előadó metaforikában (a *saffik leszaggatása* mellett) a *kothornosz* kifejezés alkalmazása csak akkor érthető, ha azt nem letaszításként értjük: azaz Kölcseyt nem az ókori görög színészek magas talpú cipőjéről kell lerángatni. Mivel a kothornoszt *bármelyik* lábra fel lehetett húzni, a szónak volt egy másik átvitt jelentése is: „köpönyegforgató", „ravasz" – Berzsenyi, Plutarkhosz alapján, valószínűleg ebben az értelemben használhatja a kifejezést.[74]

A megtévesztő beszédet, a hihető hazugságokat leleplező megszégyenítéshez módszertanilag a *sententia* (állítás) és a *demonstratio* (mutatás) kombinációjával lehet eljutni, amelynek eszköze a *tételes cáfolat*. Az *Antirecensio* felépítése ezért nagyon egyszerű: lineárisan haladva sorról sorra felel, mondatonként és szavanként szedve szét Kölcsey kritikájának szövegét. A tételes cáfolást a „szofista csavarásai" teszik szükségessé. Előbb elhangzik az állítás, majd annak cáfolata. Az *Antirecensio* formai rendje, a REC[ensens]. ANTIREC[ensens] tagolás a dialógusformát idézi, habár nehezen lehetne mindezt a platóni értelemben vett dialógusnak tekinteni. Diszkurzív logikája a szofistaellenes platóni dialógusok (különösen *A kisebbik Hippiasz* és a *Prótagorász*) mintázatából mégis ismerős, amelyekben a szofisták hasonlóan kíméletlenül lepleződnek le. A Platónt olvasó Berzsenyi az *Antirecensió*ban a szofistaellenes platóni dialógusok horizontján érvelve végzi el a garázda szofista megleckéztetését.

Az *Antirecensio* leckéztető dialógusformáját bevezető és összefoglaló lezárás keretezi, amelyben a védő- és a szemléltető beszédek retorikája működik. A beszélő hallgatói az ártatlan ifjak és a tudós olvasók: az előbbiek előtt azért kell leleplezni a garázda Kölcseyt, nehogy rossz példája ragadós legyen, megtévesztve, megrontva őket; az utóbbiak előtt pedig azt kell bizonyítani, hogy az önvédelem valójában a közösség (a literatúra és a haza) védelmére irányul.

Az adott pillanatban a megszólalás hogyanjának tehát megvan a maga logikája: az *Antirecensio* azt mutatja, ahogyan egy veszedelmes ellenfelet szakszerűen leckéztetni szükséges. Így nézve szó sincs a nyugalom elveszítéséről, sokkal inkább egy dinamikus, expanzív filozófiai fellépést láthatunk, amely akár a nyilvánosan képviselt és ajánlott sztoicizmus *(Döbrentei-episztola),* és a

74 Vö. Plutarkhosz, „Nikiasz", in Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok,* 1:751–785, 752, vö. még: 1059.

Kölcseynek tulajdonított szofizmus egymással vetélkedő diskurzusaként is beállítható.

Valós hatását ugyanakkor jól jellemzi a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőinek véleményét rögzítő Teleki József figyelmeztetésnek is felfogható megjegyzése, amely az *Antirecensio* sértegető kifejezései, polémiai iránya és az általa adandó rossz példa miatt az írás közlését visszautasítja, *antikritika* helyett az értekező forma választását javasolva Berzsenyi számára.[75]

A figyelmeztetés célt ér: mintegy hét évvel később az *Észrevételek* elejének önreflexiója figyelmeztetés: „nem annyira másnak, mint magamnak van itt mondva", írja Berzsenyi, aki tehát önmagát *fegyelmezi* és *emlékezteti* a saját törvénnyé tett Home-elvvel, miszerint a kritikai művelet alapelvét a mű és a művész elválasztása jelenti, amitől nem szerencsés eltérni. Mint már korábban láthattuk, a *rút* itt Berzsenyi invenciója, nem esztétikai, hanem morális értelemben használja azt, és az önkritikus első mondatok alapján nemcsak Kölcseyre, hanem *magára is érti* ezt a rútságot, mint olyan dolgot, amiből semmiféle jó és szép nem eredhet. Kölcsey jellem- és testi hibáinak érvként való megjelenítésével, a keresetten epésnek és gúnyosnak tartott kritikára adott hasonló válaszával Berzsenyi a józanságot veszítette el, amit később legszívesebben semmissé tett volna, mivel ezzel maga is rúttá, gonosszá, kötekedő szofistává látszott válni, mint az általa elítélt Kölcsey.[76]

A tanulmány elején már idéztük Csetri Lajost, aki minderről, elvi okokat nem találva, azt írta, hogy az 1817-es év során „olyan emberek útjának szétválására kerül sor, akiknek sok vonatkozásban fölöttébb rokon nézetei voltak."[77] Kazinczy és Berzsenyi meghasonlásában vagy Kölcsey és Berzsenyi szembekerülésében (és tegyük ezek mellé Kölcsey és Kazinczy ekkor bekövetkező szakítását is) az irodalmi ízlés terén egyébként „közös fronton" lévő emberek lettek kapcsolataikat elemésztő „kölcsönös félreértések kölcsönös áldozatai".

Az *Észrevételek* korrekciója e tekintetben akár paradigmatikus fordulatnak is tekinthető, amely során a személy (az empirikus szerző) morális megítélésétől függő viszonyulását a mű megítélése váltja, függetlenül a kritikus vélt szándékaitól, hangnemétől. Az *Észrevételek* azonban most sem szól közvetlenül Kölcseyhez, csak azokhoz, akik méltányolják azt az önmérsékletet, amely elszakad az

75 Lásd BERZSENYI, *Prózai munkái,* 540.

76 „Néked is lehettek fekete óráid mint nekem [most is eltűrném Kölcsey piszkolódásait és a Mondolatét is] ha azon hypochondriás Antirecensiót nem írtam volna; de mivel azt írtam, másikat is kell írnom, mert azzal igen nevetségesen végezném literatori életemet." Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Sopron, 1820. december 13., in BERZSENYI, *Levelezése,* 276. lev., 532–534, 533.

77 CSETRI, *Egység vagy különbözőség,* 346.

antiszofista retorikától és a büntetés diskurzusától. A korábbi tételes – és ezért visszásnak, kicsinyesnek tetsző – cáfolást ugyan a súlyponti teoretikus érvek cáfolatsora váltja, de a megszólalás ismételten *védirat,* az önvédelmen, és tegyük hozzá: a félreértéseken túl továbbra is egy jobb ügy védelme.

Utóhang: Sárkány a sziklaüregben

Az *Antirecensio* első fogalmazásának bevezetője egy zavarba ejtő hasonlatot is tartalmaz:

> Többnyire pedig azt látjuk, hogy itt is [ti. a recensiókat írók között] azok furják előre magokat, kik legtörpébbek 's azok vágynak uralkodásra, kik magokon sem tudnak uralkodni. Miért kapdozna tsillám után a' józan, holott annak semmiséget isméri 's tudja, hogy annak megvetése legszebb fény? Miért ágoskodna Hercules a' Pygmeusok között? Gyermekek 's pondrók' dolga a' tzivódás, *a' bölts nyugszik, mint a' sárkány a' sziklaüregben.*[78]

Miért éppen sárkányhoz hasonlítja a sztoikus bölcset (azaz magát) Berzsenyi? A sárkányok kivétel nélkül rosszindulatúak és félelmetesek, egyáltalán nem közkedvelt figurái sem a mitológiai, sem a népi elbeszéléseknek. Nem ismeretes pozitív megítélésű sárkány ekkoriban, és általában a sárkányhoz való hasonlítás sem kedvező. Itt azonban egyértelműen pozitív sárkánykép található, amire nyilvánvaló módon nincs példa. A sztoikus bölcs korábban még Zénón palástjával fedett békés *sátorba,* most pedig egy *sárkánybarlangba* húzódva tartja távol magát a nem kívánt külvilágtól. Az önképnek a sárkány és sárkánybarlang toposzaival való allegorizálása nemcsak szokatlan, de ellentmondásos jelentéseket képez, hiszen a bölcs nyugalom egyben *gonosz, harcias és félelmet keltő* is. Hogyan lehetséges ez, miképpen is értsük ezt az elrettentő önvédelmet?

Berzsenyi a *Somogyi Kupa* című művében ugyanez a hasonlat szerepel,[79] még a szintagma is azonos, a bölcs helyett azonban a *nemzet* hasonlítódik egy sárkányhoz:

78 Berzsenyi, „Antirecensio...", 29.
79 Berzsenyi, *Prózai munkái,* 545.

Orda: Mi szükség a' magyarnak a' külső szövetség? Az parancsolni szokott!
Király: Igen! Míg fegyvere győz; de vallyon a' szerencsét kardbódénkhoz láczoltuk-e örökre? Nem tudod-e hogy ezen földről Atyáink már kétszer ki üzettek 's hogy mi közel vagyunk ezen perczenethez?
Orda: Mit? tán hogy egy-két portázó csoportjaink tőrbe estek? Áll még a' nemzet, 's nyugszik mint eggy sárkány a' szikla üregben, mellyhez közelíteni semmi nem mer. Atyainkat sem az ellenség verte ki, hanem a' visszavonás, s minket is csak az verhet ki.[80]

Az 1815–1816 körül keletkezett drámakísérlet korábbi fogalmazványában a sárkánynak még nyoma sincs, a nemzetet egy sokkal konvencionálisabb hasonlat mutatja:

Orda: Minek annak a' szövetség akki parantsolni szokott?
Király: Igen, míg fegyvere győz; de valljon a' szerentsét kardbódénkhoz lántzoltuk e örökre?
Orda: Viszontagság alá van vetve minden. De jaj annak a' nepnek melly külső szövetségesekre támaszkodik! *Nézd az élő fa mint ragaszkodik izmos gyökereivel a' földbe 's mikor egyszer másra támaszkodik, már akkor nem él, már akkor tsak tuskó.* Király: Nem tudod e hogy Atyáink ezen földrül már két ízben ki üzettek?
Orda: *Igen tudom, de azt is tudom hogy mindenkor ujabb 's nagyobb erővel vissza tértek. Mert míg a' fának gyökere ép, addig annak minden sebei hamar be forradnak 's a' szekertze nyomain ifjabb 's zöldebb koszorúji sarjadoznak. Te annak gyökereire öntöd a' mérget 's nem lesz tavasz, melly azt többé virúlni lássa.*[81]

Jól érzékelhető, hogy a *fa* hasonlat elhagyása és a barlangban nyugvó sárkányra való cserélése jelentősen lerövidíti a párbeszédet, kifejezőbbé és tömörebbé téve azt. Az új hasonlat – amelyet a párbeszéd elején egy szintén új, *oroszlán a barlangban* hasonlat készít elő –,[82] jól érthető és indokolt (még a képzavart is leszámítva: „áll még s nyugszik mint"). Mindez a sárkányokhoz kapcsolható képzetekkel pozitívan is összeegyeztethető, mivel a nemzet az *ellenségei számára olyan*, mint egy félelmetes sárkány, akinek barlangját senki nem meri megközelíteni, akinek ereje elrettentő, akinek nyugalma rendíthetetlen. A nemzetet az ország

80 BERZSENYI, *Költői művei,* 153–172. Idézet helye: 161. Keletkezéséről: 873–878, különösen: 877.
81 Lásd erről uo., 878–879. Az idézett szövegrész: uo. 885–886. (kiemelve a tartalmi változás).
82 Fogoly: „...él-e az oroszlán mikor eggyszer barlangjában az ebektől hurczoltatik és marczangoltatik?" Uo., 159.

sziklaüregéből külső erő nem, csak az önsorsrontó testvérharc, a *visszavonás* (részekre szakadás, viszálykodás, pártoskodás, testvérárulás) mozdíthatja ki stb.[83]

Az *Antirecensio* és a *Somogyi Kupa* egyedi hasonlatának azonossága a két szöveg érintkezését bizonyítja, leginkább a drámatöredékbe újonnan bekerülő visszavonás toposz[84] és az *Antirecensio* végén szóba hozott *villongások* (pártviszály) kapcsolata érdemelhetne figyelmet, filológiailag azonban megállapíthatatlan a hatás vagy kölcsönhatás rendje.[85]

Ráadásul a *bölcs* nem teljesen kompatibilis a *nemzettel,* a hasonlatba való szimpla behelyettesítése egészen eltérő jelentéseket képes generálni. A kontextusból legkézenfekvőbb az, miszerint a bölcs azért olyan, mint egy sárkány a barlangjában, mert 1) nem törődik az érdektelen, kicsinyes külvilággal (azaz nyugalmát nem rendíti meg a gyermekek és a pondrók dolga, vagyis a *civódás*). Ebből azonban az is következik, hogy 2) arra érdemes kihívásokkal viszont törődhet, és akkor kijöhet a barlangjából, és akkor 3) olyan lesz, mint egy sárkány.

Mégis: milyen sárkányról van itt szó?[86] Milyen a sztoikus bölcs, ha sárkánnyá válik?

Az *Antirecensio* szövegkörnyezetében a sárkányos hasonlat Héraklész említését követően jelenik meg. Héraklész hőstettei során két ízben kerül szembe sárkánnyal vagy sárkánygyíkkal (a kettőt most tekintsük azonosnak). Első ízben akkor, amikor lángoló nyílvesszőket kell belőnie a lernai hidra *barlangjába,* hogy *előcsalogassa* és aztán nagy nehezen legyőzze. A barlangba bemenni veszélyes, a sárkányt ezért kell előcsalogatni.[87]

A megfelelő szerepekbe való behelyettesítés bizarr olvasatait adhatja Berzsenyi sárkányos hasonlatának. Eszerint 1) Kölcsey recenziójának tüzes nyilaival próbálja barlangjából előcsalogatni Berzsenyit, de kísérlete kudarcot vall, mert

83 A visszavonás kapcsán használt fa allegóriát, mint a magyar rendi költészetben a bárdköltészeti hagyomány által kedvelt toposzt Berzsenyinél lásd még *A' magyarokhoz* („Romlásnak indult...") című ódájában; Kölcseynél: Onder Csaba, „»Zöld lombjai közt a nemzeti békének«: (Kölcsey és a magyar nyelv keleti gyökerei)", in *Acta Academiae Nyiregyhasiensis 1: Az applikáció vonzerejében,* szerk. Kukla Krisztián, 35–43 (Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, 2015).

84 Berzsenyi egyik legismertebb sora *A' magyarokhoz* („Romlásnak indult...") című ódában: „A szent rokonvérben feresztő / Visszavonás tüzében megálltál." A toposzról részletesen lásd még Kölcsey kapcsán is Szabó G. Zoltán, „Kölcsey Hymnusáról", *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 114–144. Lásd még Kölcsey Ferenc, *Versek és versfordítások,* kiad. Szabó G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái (Budapest: Universitas Kiadó, 2001), 711–766.

85 A dráma 1816 telén még készül, az *Antirecensió*t 1817 második felében kezdi el írni Berzsenyi.

86 A Friedrich Schiller barlangi sárkányával *(Der Kampf mit dem Drachen)* való párhuzam, amelyet Merényi Oszkár feltételez, véleményem szerint nem látható.

87 A víz mellett, barlangban stb., élő sárkányt a garabonciás tudja előcsalogatni, hogy legyőzze. Vö. Ipolyi Arnold, *Magyar Mythologia* (Pest: Heckenast, 1854), 222–228, Sárkány.

a sztoikus bölcs sárkányt nem lehet becsapni, pondrókkal nem civódik, a zaklatás ellenére nyugalma továbbra is rendíthetetlen. 2) A sárkány mégis kijönni kényszerül a barlangjából, mert valaki (a rút szofista Kölcsey) nem átallja magát Héraklésznak kiadni, mindenkit becsapva, és hát ezt azért mégsem lehet annyiban hagyni. 3) Berzsenyi, a korábban elismert ódaköltő és rendíthetetlen nyugalmú sztoicista úgy viselkedik, mint a lernai hidra, mindenkit meglepve tűzokádásával és szívósságával...[88]

Héraklész másodszor, és egyben utoljára éppen utolsó munkája, vagyis az aranyalmáknak a Heszperiszek kertjéből való elhozása során találkozik sárkánnyal. Előtte (feltehetően az oda vezető útja során) Lybiában találkozik a Berzsenyi által is említett pigmeusokkal.[89] Második sárkányos kalandja tehát a Heszperiszek kertjében várja, de az aranyalmákat őrző, örökké éber és legyőzhetetlen *Ladón* előcsalogatásával és legyőzésével Héraklész már meg sem próbálkozik. Atlaszt béreli fel a munkára. Ladónról azt érdemes tudnunk, hogy ő az antikvitás egyik legismertebb kincsőrző sárkánya: a Héraklész-mítosz egyik vázaábrázolása alapján még az is lehetséges, hogy ő *maga a bölcs sárkány,* az örök élet titkának valódi őrzője, aki a mohó Heszperiszektől is óvja az almákat.[90] A Heszperiszekről azt kell tudnunk, hogy maguk is a fény után vannak elnevezve, és a nevük által eleve kapcsolatban állnak az esttel, a „naplementével, a kapuval, mely" – ahogyan Kerényi Károly fogalmaz – „olyan éjszakába nyílik, mely arany gyümölcsöt terem."[91] Nem lehet tudni, hogy Héraklész behatol-e ebbe az

88 És itt nem indokolatlanul szeretném megemlíteni Fórizs Gergelynek azt a felvetését (amelyet kéziratom olvasása során tett), miszerint ne feledjük, hogy Berzsenyi Kazinczy-féle összeesküvést sejtett a Kölcsey-recenzió mögött, azaz a bizarr szereposztásban Kazinczyt is behelyettesíthetjük Héraklész/Kölcsey helyére. Lásd erről leveleit (1820. december 13.; 1830. július 15.). Ez utóbbiban így ír: „Kölcsey recensiójának fő oka az volt, hogy én verseimből a dunai szavakat kihányni, nem engedtem, s azon ártalomnak, melly szerint azon párt a tiszai dialectust kirekesztőleg uralkodóvá akará tenni, magamat ellene szegeztem s magyarán megmondtam, hogy én az ő hangnyujtó és már bevégzett nyelvnek képzelt irásnyelvöket mind izléssel mind okossággal ellenkezőnek látom. Megmondtam, hogy én a dunai szavakat nem kirekeszteni, hanem inkább felkeresni akarom, hogy azokkal nyelvünket gazdagítsuk. A sültelen Adelungnak tanitványi saját szük nyelvöket akarák a *hochdeutsch* szerint *hoch*magyarsággá formálni. És mivel én ezt nem akarhattam, csakhamar azt végzé a triumviratus, hogy a Te naturalista de minden bizonnyal jót akaró barátod egy sujtással agyon üttessék." Berzsenyi Dániel Döbrentei Gábornak, h. n., 1830. július 15. (részlet), in BERZSENYI, *Levelezése,* 334. lev., 600–601.

89 Vö. BERZSENYI, *Prózai munkái,* 545.

90 „Ladón, az örökéber kígyó, a Hesperisek mohóságától is óvta az aranyalmákat. Mert szívesen leszedték volna, noha a gyümölcs Héráé volt, vagy, egy másik hagyomány szerint, Aphroditéé." KERÉNYI Károly, *Görög mitológia* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1977), 298.

91 Uo., 43.

éjszakába vagy sem, az almákat mindenesetre (vagy az övéit eláruló Atlasz, vagy a Heszperiszek varázsitalának köszönhetően) megszerzi.

Nos, ez volna a Berzsenyi-szöveg által megidézett mitológiai kontextus, és az egyetlen kvázi pozitív sárkány-kép, ami szóba jöhet. Ha a bölcset mint sárkányt ezek alapján próbáljuk elérteni, akkor a bölcs költő (azaz Berzsenyi) olyan, mint Ladón, aki az örök sötétségben őrzi a halhatatlanság titkát. A barlanggal azonban továbbra sem kezdtünk semmit, holott Berzsenyi sárkánya csak a barlanggal együtt érvényes allegória.

Ugyan a Balaton környéki sárkányokról (Szent György-hegy), hiedelmekről, legendákról nem, de egy, a környék barlangjában lakó bölcsről megemlékezik egy versében *(A' remete):*

Egy őszült Remetét a' Tihany' oldalán
Ismértem. Sivatag sziklaüregben élt.
Már két századokat hordoza vállain,
'S mellén lengedezett hosszu, fejér szakál.
Gyakran; bölcs szavait hallani, elmenék
Barlangjába, vidám gyermekidőm alatt.
Sok történeteket hordogatott elő
A' bölcs Ősz az idők' régi homályiból.

Berzsenyi versei között egyedül egyben találni sárkányt, méghozzá a Balaton hullámain megcsillanó holdfény ábrázolásakor *(Glycere):*

Szűz Cynthia sárkányait
Fényszekéren vezeti,
'S a' Balaton hullámjait
Rubintláng festegeti.

A szűz Cynthia nem más, mint Diana, a Hold istennője, akinek neve a *dia* (fény) tőre vezethető vissza és a „holdfény" szinonimája. Fényszekere elé befogott *sárkányai* tehát a *holdsugarak*. Miért sárkányok a holdsugarak? Nagyon valószínű, hogy a Berzsenyi-sorokban a magyar sárkány szó a latin megfelelőjével, vagyis a *világítani* jelentésű *draco*-val *(Dragon, Drache)* lép kapcsolatba. (Ipolyi Arnold szerint a fénylés, világítás elnevezés a kincsőrzés hagyománya, vagy a kígyók fénylő teste miatt lehet.)[92] Ha azt feltételezzük, hogy Berzsenyi a sárkányt *(draco)*

92 Vö. Ipolyi, *Magyar Mythologia,* 222.

a fény szinonimájaként használja az *Antirecensió*ban, akkor az *Antirecensio* nyitó mondatának a *kétféle* világosságot leíró metaforikája („A józan kritikának szövétneke világít és melegít, a sophistai hiúság kanóca pedig perkel és vakít") a fényt hozó, a fénnyel elemi erővel elárasztó (sztoikus filozófus), és nem a tűzokádó, pörkölő és elvakító (rút szofista) jelentést készíti elő a barlangi sárkány allegória számára.[93]

A *Somogyi Kupa* és az *Antirecensio* sárkányai csak alakilag hasonlítanak egymásra, „szándékolt" jelentésükben teljesen eltérnek egymástól. A világosságot adó sárkányhoz hasonlatos sztoikus bölcs képe kétségkívül sűrű, sajátos és meglepő (csaknem paradox) hasonlat egy önérzetes és jellemzően pontosan fogalmazó költőtől. A morális autonómiáját védelmező filozófus költő önképének újabb darabjaként mindez azt a pillanatot hivatott mutatni, amikor és amiért (gyarló emberként) kénytelen megszólalni, (dühös sárkányként) kijönni a barlangjából, hogy felragyogjon a józan ész, fénnyel árasztva el az elvakított olvasók szemét...

93 Eme sor kapcsán lásd a kritikai kiadás Home-utalását: „A lángelme a gyorsan lángra lobbanó heves vérmérséklethez társul, a finom izlés pedig a higgadt és fegyelmezett lélekhez." BERZSENYI, *Prózai munkái,* 570.

Tóth Orsolya

Felejtés és emlékezet

Berzsenyi Dániel és Bárány Boldizsár

Harald Weinrich a felejtés kultúrtörténetével foglalkozó munkájában idézi fel a történetet, mely szerint Umberto Eco egy alkalommal társaságban borozgatván, emelkedett hangulatban társasjátékot gondol ki a barátaival. Olyan tudományágakat kell kitalálni, amelyek nemcsak nem léteznek, hanem eleve nem is létezhetnek, mivel történeti vagy logikai-episztemikus okból lehetetlenek. Így jut eszébe az „ars oblivionalis", a felejtés művészete. Weinrich kommentárja szerint, amikor a játékos ötletből komoly tudományos előadás kerekedik, Eco szigorú, jelelméleti módszerrel igyekszik bebizonyítani, hogy a felejtés művészete, mint az emlékezés művészetének ellentétpárja, már csak azért sem lehetséges, mert minden jel jelenlétet, nem pedig távollétet teremt.[1] Ha megfogadjuk Eco tanácsát, s az ars oblivionalist az adynaton retorikai kategóriájába soroljuk,[2] akkor sem *feledkezhetünk* meg arról, hogy a (részleges) felejtés és az emlékezés dinamikája meghatározó egy olyan tudomány számára, mint az irodalomtörténet-írás. Ahogyan Georges Duby szerint a történésznek, úgy az irodalomtörténésznek is választania kell: „bizonyos nyomokat mellőz, míg másokat – amelyeknek jó ideje senki, de lehet, hogy soha senki nem szentelt figyelmet – ezzel szemben felszínre hoz."[3] A felejtés e tudományágak művelői számára éppen ezért nem jóvátehetetlen veszteséget, hanem „tartalékba helyezett" tudást jelöl.[4]

1 Harald Weinrich, *Léthé: A felejtés művészete és kritikája,* ford. Mártonffy Marcell (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2002), 30; Umberto Eco, „An Ars Oblivionalis? Forget It!", trans. Marylin Migiel, *Publications of the Modern Language Association of America* 103, No. 3 (1988): 254–261.

2 Uo., 261.

3 Georges Duby és Guy Lardenau, *Párbeszéd a történelemről,* ford. Szilágyi Gábor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993), 35.

4 Keszei András, „Felejtés, társadalom, történelem", *Korall* 18, 67. sz. (2017): 5–17.

Az irodalomtörténet-írás elfogadott módszertani eljárásai (például a jegyzetelés technikája vagy a vonatkozó irodalom „teljeskörű" feldolgozásának éthosza), célkitűzései (kéziratos forrás és szövegkiadások) a memorializmus[5] örökségének folytatói, még akkor is, ha nem hagyta őket teljesen érintetlenül az emlékezés kritikája.[6] Ahogyan a kérdés egyik elemzője fogalmaz: a történeti tudományok kapcsán legalább Nietzsche óta újra és újra felmerül a kérdés, hogy mi végre az elszánt leletmentés?[7] Mert emlékezni nem lehet *minden*re.

A magyar irodalomtörténet-írás alapműveiként számon tartott Toldy-féle irodalomtörténetek ebben az értelemben egyszerre ápolják az emlékezet kultuszát, ugyanakkor részletesen kidolgozott szempontrendszerük az emlékezés kritikájaként is értelmezhető. A költészettörténet Dessewffy Virgínia grófnőhöz címzett ajánlásának részlete az emlékezés etikai mozzanatára figyelmeztet, s megfogalmazza a teljesség igényét.[8] Az első előadásnak a költészet fogalmára irányuló definíciós kísérlete viszont éppen a szelekció, illetve – a történet hanyatló és felívelő szakaszainak megfelelően – a hangsúlyeltolódás lehetőségét teremti meg.[9]

Berzsenyi Dániel költészetének természetesen Toldy valamennyi történetváltozatban kiemelt szerepet szán: a szerző a „klasszika iskola" második stádiumának egyik „főnöke",[10] hozzá kapcsolódik a költészet történetének „aranykora".[11] A jelen tanulmány címében szereplő másik szerző, Bárány Boldizsár nevét[12]

5 A memorializmus fogalmáról. Lásd WEINRICH, *Léthé...*, 303–305.

6 Az emlékezetkultusz működéséről és az emlékezés kritikájáról lásd KESZEI András, „A felejtés tengerén", *Korall* 13, 50. sz. (2012): 138–160; Friedrich NIETZSCHE, *A történelem hasznáról és káráról,* ford. TATÁR György (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 53–59; Jan ASSMANN, *Kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában,* ford. HIDAS Zoltán (Budapest: Atlantisz Kiadó, 1999), 29–66.

7 KESZEI, „Felejtés...", 138.

8 „Ily dolgokat fűz honfias Klióm, / Midőn az éj, a vizsga gondolat / Nevelő dajkája, földünkön borong. / Első valék, ki az ő vezérkezén / Balúl ismert, nem-ismert nemzetemnek / Bejárni öszves dalhonát merészlém, / S a kor mohától eltakart nyomait / Felfedtem eltűnt szelleméletünknek, / S kik énekökkel tarták a magyart, / Nevöknek visszaadtam zengzetét." TOLDY Ferenc, „Dessewffy Virgínia grófnénak", in TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig,* második, javított kiadás, 3–5 (Pest: Heckenast Gusztáv, 1867), 5.

9 „A nemzeti irodalom története, melynek a költészet története egyik fő része, *a nemzetnek a nyelvben és írott termékekben nyilatkozó értelmiségét* mutatja fel, kezdetében, fejlődésében, koronkénti hanyatlásai és ismét emelkedéseiben; kimutatja, ha okfejtő akar lenni, mind azon külső és belső ható erőket, mik azt gerjesztik, fejtik és határozzák." TOLDY, *A magyar költészet...*, 6.

10 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelen korig: Rövid előadásban,* harmadik, javított kiadás (Budapest: Athenaeum, 1873), II:18–20.

11 Uo., 247.

12 Gyimesi Imre családfakutató anyakönyvi kivonatokon alapuló adatai szerint Bárány Boldizsár 1792.

azonban a „kisebb költők" között sem találjuk. Toldy bizonyosan tudott Bárány egyik költői kísérletéről, hiszen ő adta ki először Berzsenyi Báránynak címzett kritikai levelét.[13] Ám hogy mégsem említi irodalomtörténetében, az aligha meglepő. Bárány nevével egyetlen lírai kötet sem látott napvilágot, s a nemzeti irodalom története szempontjából a nyomtatás mediális szerepét hangsúlyozó Toldy számára így – költőként – nem is létezett. S ha olvasott is kéziratos Bárány-verseket, azok vélhetően (a ma ismert költemények alapján) nem jutottak volna tovább az irodalomtörténet-írását is meghatározó kritikusi normarendszer szimbolikus rostáján.[14] Bárány egyik drámája azonban bizonyosan eljutott hozzá. 1836 márciusában egy Toldynak címzett levél mellékleteként küldte el az *Árpádi ház* címen megjelenő drámájának egy példányát,[15] arra kérve az akadémia titoknokát, hogy a „mű érdeme estében" juttassa el Döbrentei Gábornak vagy Vörösmarty Mihálynak. A dilógia második részéhez kéri segítségüket, hogy „a' netalán az első részben megtörtént nevezetesb tévedéseknek 's aesthetikai balirányoknak igazithatásával vagy Critica utján vagy magános észrevétetések által a' Szerző a' második szakaszra nézve is czélirányos utbaigazittatást nyerni szerencsés lehetne."[16] Az elküldött példány sorsa és Toldy válasza nem ismeretes, azon-

április 4-én született és 1860. szept. 25-én hunyt el a Somogy vármegyei Gombán (ma: Marcali része). Szinnyei adatai szerint: „Ügyvéd, 1836-ban Gombán élt Somogyban. Költeménye megjelent a Helikonban (Keszthely, 1818). Több színművet irt és fordított, de egynek kivételével kéziratban maradtak, u. m. Sajdár és Rurik, vagy Margit szigete Pest és Buda között, nézőjáték 4 felv. [...]; Szittyai magyarok kiindulása Ázsiából a hét magyar kapitán alatt, vitézi játék 4 felv. [...]; Rübezahl az óriási hegyekben, vagy zöld leányka, romántos nézőjáték 5 felv. [...]; Bánk bán rostája 1814-ben cz. munkáját Lipóczy György előszóval és jegyzetekkel a Fővárosi Lapokban (1864.) és a Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban (Uj foly. III. k.) tette közzé. Munkái: 1. *Néhai nemzetes Goldner Mihály úr* Soprony városa birájának hamvai felett márczius 21. 1811. a sopronyi m. társaság nevében. Soprony. 2. *Árpádi ház.* Játékszíni hős rajzolat két szakaszban. Székesfehérvár, 1836." Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái,* 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891–1914), 1:546–547. A Bárány Boldizsár név egyéb irodalmi asszociációkat is kelt. Így nevezik Szabó Magda verses meseregényének hősét. Tekintettel az írónő 19. századi irodalomra vonatkozó érdeklődésére (vö. Kabdebó Lóránt, „Szabó Magda az író és irodalomtörténész", *Irodalomtörténet* 78, 3. sz. (1997): 335–344), feltételezhető, hogy az írói névadás és az „elfelejtett" literátor nevének analógiája koránt sem a véletlen műve.

13 Toldy Ferenc, „Berzsenyi levéltárcájából", *Új Magyar Múzeum* 10, 2. sz. (1860): 73–94, 88–89.

14 Dávidházi Péter, „Megtérés irodalomtörténetünk atyjához: Wéber Antal, *Toldy Ferenc*", *Irodalomtörténet* 70, 2. sz. (1989): 366–367; Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 2004), 469–502.

15 Bárány Boldizsár, *Árpádi ház: Játékszíni hős rajzolat két szakaszban* (Székesfehérvár: Számmer, 1836).

16 Bárány Boldizsár Schedel [Toldy] Ferenchez, Gomba, 1836. március 26., MTA KIK Kt., M. Irod. Lev. 4r 61. b) kötet.

ban „irodalomtörténet-írásunk atyja" a Bárány-drámára sem hivatkozik sehol. A szerző egyetlen említésével Katona József drámairói működése kapcsán találkozhatunk. *A magyar költészet történeté*ben – a *Bánk bán* végleges változatának *Jegyzése* alapján[17] – Bárány úgy jelenik meg, mint a dráma korábbi variánsának bírálója.[18]

A Bárány életműve iránti érdeklődés a 19. század hetvenes éveire esik, s ez szoros összefüggést mutat a *Bánk bán*ra irányuló, megnövekedett érdeklődéssel. A kanonizációs folyamat filológiai szempontból kitüntetett pontja a *Rosta* kéziratának felfedezése és 1869-es publikációja.[19] A drámaíró Bárány munkáinak ismertetésére elsősorban a *Rosta* szolgált indítékul, a kéziratban maradt versekére – jóval később – a Berzsenyi-szakirodalom azon intenciója, hogy „számba vegye" a költő dunántúli íróbarátait. A Bárány-recepció tehát szorosan kapcsolódik a magyar irodalomtörténet két klasszikus szerzőjének, Berzsenyinek és Katonának az életművéhez.[20] Ahogyan a két szerző munkáit egyre inkább a klasszikusoknak kijáró tisztelet övezte, úgy vált egyre lényegesebbé a korábban perifériális szerepet betöltő Bárány Boldizsár literátori tevékenysége. E változás mérlegelésekor azt is érdemes figyelembe venni, hogy a különböző történettudományi, irodalomtudományi iskoláknak, irányzatoknak rendszerint nagyon határozott elképzelésük van arra vonatkozóan, hogy *ki*re és *mi*re kell emlékezni, és mit is kellene elfelejteni. Bizonyára nem véletlen, hogy a Bárány-életmű első, sajnos elveszett monografikus feldolgozása csak 1920-ban, immár a hazai részletkutatások – elsősorban Heinrich Gusztáv által megtisztított – „terepére" érkezett.[21] A második Moiret Margit tollából 1943-ban jelent meg, olyan doktori értekezések mellett, amelyek a magyar irodalomtörténet „mellékszereplőit" állították fókuszpozícióba.[22] Továbbá az sem esetleges, hogy jelenleg a mikrohistória

17 „Éles szemek olvasgatták, és figyelmetessé tettek a' *szép*re, úgy mint a' *rút*ra: most is gyönyörködve olvasom Bárány Boldizsár Ur' akkori Barátomnak írásban adott Rostáját – mindenkori szíves emlékezetem légyen köszönetül." KATONA József, *Bánk bán,* kiad. OROSZ László (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 154.

18 TOLDY Ferenc, *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a jelenkorig* (Pest: Heckenast, 1857), II:362.

19 BÁRÁNY Boldizsár, *„Bánk bán* rostája", kiad. LIPÓCZY György, *Kisfaludy Társaság Évlapjai, Uj folyam* 3 (1869): 137–169. A *Rosta* kiadás- és értelmezéstörténetével kapcsolatosan lásd a kritikai kiadás szövegközlését és jegyzeteit. KATONA, *Bánk bán,* 332–360.

20 BERZSENYI Dániel, *Költői művei,* kiad. MERÉNYI Oszkár, Berzsenyi Dániel összes műve I (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 725.

21 ZSOLDOS Jenő, *Bárány Boldizsár élete és művei: Doktori értekezés* (Kézirat, 1920). Moiret könyve több adatot is átvesz Zsoldos Jenő értekezéséből.

22 Néhány példa a harmincas–negyvenes években született doktori értekezésekből: LUXEMBURGER Irén, *Obernyik Károly élete és munkái* (Budapest: Dunántúl Nyomda, 1930); GYŐRY Aranka, *Szász*

és a „történelem alulnézetből" módszertanának hatására is érzékelhető hasonló perspektívaváltás.[23]

Érdemes azonban egy pillanatra eltekinteni a Bárányról szóló szövegek részletes, kontextualizáló elemzésétől. Ezekben ugyanis korszaktól, irodalomtudományi iskolázottságtól és iskolától függetlenül jól megfigyelhető az irodalomtörténet-írás azon mechanizmusa, hogy a perifériálisnak tartott szereplő életútját, életműve értékelését rendszerint a „nagy hősökéhez" igazítják. Így Bárány családtörténetének tárgyalásakor elsősorban a Berzsenyihez fűződő rokoni kapcsolatoknak van jelentősége.[24] A soproni evangélikus líceumban folytatott tanulmányait akkor is egyidejűnek láttatják Berzsenyiével, ha ezt semmiképpen sem támasztják alá hiteles adatok.[25]

Más esetben Bárány része azon írói csoportnak, melynek tagjai Döbrentei biztatására írtak verseket.[26] Bárány szerepe ezúttal az, hogy növelje az adott szerző jelentőségét. S bár – mint látni fogjuk – Bárány valóban írt episztolát Döbrentei Gáborhoz, s elküldi verseit az „Erdélyi Múzéum tisztelt Kiadójának", ettől függetlenül (legalábbis a jelenleg rendelkezésre álló források alapján) nincs okunk rá, hogy a versszerzés terén Döbrentei „biztatásáról" beszéljünk.

Károly mint költő (Rimaszombat: Rábely Nyomda, 1930); Steiner Lenke, *Ágai Adolf* (Budapest: Hamar Nyomda, 1933); Lakatos László, *Tóth Lőrinc (1814–1803)* (Győr: Mercur Nyomda, 1933); Török Erzsébet, *Benedek Aladár* (Budapest: a szerző kiadása, 1932), Hegyi Ferenc, *Pálóczi Horváth Ádám,* Magyar irodalmi dolgozatok a debreceni Magyar Királyi Tisza István-Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Szemináriumából (Debrecen: Lehotai Nyomda, 1939); Péterfi Mária, *Hoblik Márton élete és munkássága, (1791–1845)* (Budapest: Hoffmann és Társa, 1937); Rejtő Mária, *Ifj. Ábrányi Kornél, az ember és az író* (Budapest: a szerző kiadása, 1937); Schmidt Edit Erzsébet, *Csató Pál (1804–1841),* Értekezések a Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetéből (Szeged: Ablaka Nyomda, 1941). E kötetekről részletesen lásd az *Irodalomtörténeti Közlemények* (1930–1941) könyvismertetés rovatában a doktori értekezéseket tárgyaló részeket.

23 Lásd Vaderna Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017).

24 Zsoldos Jenő, „Adatok Bárány Boldizsár életéhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 44, 3. sz. (1934): 289–291; Noszlopy Tivadar, „Bárány Boldizsár", *Budapesti Hírlap* 31, 191. sz. (1911. augusztus 12.): 34; Mányoky Gyula, „Rhendesi Bárány Boldizsár", *Budapesti Hírlap* 33, 47. sz. (1913. február 23.): 31–32.

25 Moiret Margit, *Bárány Boldizsár élete és munkái* (Budapest: Bokor–Fischer, 1943), 7–8. Moiret tévedése a vezetéknevek egyezéséből adódhatott. Bárány egykori diáktársa Berzsenyi István (1793–1841) volt, akinek édesapja, id. Berzsenyi István (1765–?), Berzsenyi Dániel másod-unokatestvére. Az előbbinek Berzsenyi Pongrác visszaemlékezése szerint a „verselésben versenytársa volt anyulfivére Rendesi Bárány Boldizsár." Lásd Berzsenyi Pongrác, „Berzsenyi István élete", in Berzsenyi István, *Versei,* OSZK Kt., Quart. Hung. 1977.

26 Jancsó Elemér, *Döbrentei Gábor élete és munkássága* (Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1944), 25.

A Bárány-recepció másik sajátossága az életmű megítélése kapcsán megmutatkozó „a priori-jelleg". A Rosta kéziratának felfedezése előtt Gyulai Pál azt vélelmezi, hogy Bárány javításai aligha lehettek lényegesek, mivel „Bárány nem volt sem oly kitűnő tehetségű, sem oly mívelt ízlésű költő, hogy Katona fölött nagy fensőséget gyakorolhatott volna".[27] Horváth János említi Berzsenyi-könyvének egyik jegyzetében Szauder József lektori jelentését, amely beszámol a kéziratos Bárány-versekről. Ebben olvashatunk arról, hogy „Bárány általában Katona és Berzsenyi nyomán írta verseit".[28] A kanonikus szerzők munkái és a Bárány-életmű közötti kapcsolat ennek megfelelően legtöbbször *egyirányú*. Moiret Margit például azt feltételezi, hogy Bárány *Péter király* című drámájára bizonyára hatással volt Berzsenyi drámatöredéke, a *Kupa támadása.*[29]

Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a *Rosta* részletesebb elemzései (valamint kapcsolatának mérlegelése a *Bánk bán* végleges változatával) egyre jelentősebb szövegnek ítélték Bárány kritikáját. Emellett a lírikus Katonával foglakozó írások is másként értékelték Bárány szerepét.[30] Az Orosz László által sajtó alá rendezett kritikai kiadás jegyzeteinek élén azt olvashatjuk, hogy „Föltehető, hogy a líra iránt Bárány Boldizsár keltett benne érdeklődést, bizonyos, hogy ő ismertette meg vele Dukai Takács Judit verseit."[31] Bár az állítás első feléhez nehéz lenne pro és kontra érveket találni,[32] de jól látható, hogy ebben az értelmezésben (legalábbis ideiglenesen) visszájára fordul a mester–tanítvány-viszony.

A továbbiakban Bárány jelenleg elérhető lírai életművét vizsgálom részletesebben, elsősorban a feltételezett Berzsenyi-hatásra fókuszálva.

27 GYULAI Pál, „Katona József és *Bánk bán*ja", *Budapesti Szemle* 4, 11. sz. (1860): 91.

28 HORVÁTH János, *Berzsenyi és íróbarátai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 292.

29 MOIRET, *Bárány...*, 72.

30 Az esztétikai szempontból is jelentős Katona-versek egyikének *(Barátomhoz)* címzettje Bárány Boldizsár, akivel együtt „csodálták a *Schiller*eket". KATONA József, „Barátomhoz", in KATONA József, *Versek, tanulmányok, egyéb írások,* kiad. OROSZ László (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 14. Waldapfel József Bárány közvetítő szerepét emeli ki, véleménye szerint ő ismertette meg *vele* Dukai Takács Judit verseit: WALDAPFEL József, „Katona József lirikus évei", *Irodalomtörténeti Közlemények* 42, 4. sz. (1932): 401–409, 401–402.

31 KATONA, *Versek...*,173.

32 A *közös* esztétikai tanulmányokra utalhat Katona *Barátomhoz* című költeménye, s a Dukai Takács Judit költészete iráni érdeklődés. KATONA, *Versek...*, 14; WALDAPFEL, *Katona József...*, 401–403.

A soproni diákévek

Bárány tanulmányai – akárcsak korábban Berzsenyié – a soproni evangélikus líceumhoz kötődnek. 1809-től 1811-ig részt vett a soproni Magyar Társaság munkájában: a társaság tagja, kincstartója, alkönyvtárosa majd 1811. szeptemberi távozása után „másod rendbéli" levelező társ.[33]

A társaság jegyzőkönyve ebben az időszakban kizárólag a felolvasott munkák címét és formáját (versben vagy folyó beszédben) rögzítette. A források alapján valószínűsíthető, hogy Bárány csak részben döntött önállóan a témáról, s adta saját maga a címet. Ezen munkái közé tartozhatott: *Az ujjoncz és öreg músák; Egy Napoleon és XIII. Lajos rajzolatra; Egy szerencsés Hadi-Vezérre; A' Szűzesség esetére, egy allegoria; A Poësis dicsérete; Alvinczy Josef' nagy Érdemü Hazafi haláláról; Egy gondolat; A' Velenczei Karnavál;* illetve *Elváló Társok* címen említett versei.

Másrészt azonban a társaság munkamódszerét követte, mely szerint a tagok három cím vagy téma közül választhattak, a forma felől pedig szabadon döntöttek. Ebben az esetben a jegyzőkönyv a felolvasó nevét, a választott téma számát és a formát jelölte meg.

1810 októberében a következő tárgyak közül lehetett választani: 1. A' Télnek öszve hasonlétása a' vénséggel. 2. A' Társaságos életnek betse. 3. A Tudósoknak szegény sorsok, de annál nagyobb Érdemek. Bárány – a jegyzőkönyv tanúsága szerint – két témát is választott. A másodikat versben, a harmadikat folyó beszédben dolgozta ki.

1810 novemberében az alábbi feladatokról olvashatunk: 1. Miben áll az okos ön-szeretet? 2. Vallyon a Közönséges Társaság' Javának előmozdétására a Tisztviselöknek Hivatalokban állandóúl való meg maradása, vagy változtatása szolgálhat e hathatosabb eszközül? 3. Kitsoda az Igaz Bölcs? Bárány ebben az esetben a harmadik mellett döntött, s ismét a verses formát választotta.

Az ezt követő három témát a jegyzőkönyv szerint Bárány maga „számlálta elő": 1. Melyik szebb a' Hazáért meghalni-e a vagy élni? 2. Melyik valakinek az igaz Hazája? 3. Hogyan lehet ártalmas valakinek az, hogy ha magáról kevesebbet tart, mint méltó? Az előszámláló a harmadik témát választotta, s ezúttal folyó beszédben dolgozta fel.

33 Bárány 1809-ben 170. sorszámmal szerepel a társaság tagjai között, a Munkás Társak között 145. számmal. *A Sopronyi Magyar Társaság összve-szedett munkái 1792–1806.* További adatok: *A' Sopronyi Magyar Tanuló Társaság Jegyző Kőnyve II. rész. 1806–1820,* Sopron, Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium Könyvtára, A15. Vö. Zsoldos, „Adatok...", 289.

Az utolsó feladat, ahol Bárány nevével találkozunk a következő: 1. A' végbe vitt kötelességből származó gyönyörűség. 2. Miér[!] okoz a Szomoruság nagyobb érzékenységet mint az Öröm? 3. A maga hitt szép. Bárány ismét két témát választott: a második esetében folyó beszéd, a harmadiknál a verses forma mellett döntött.[34]

S ha maguk a Bárány-szövegek nem is állnak rendelkezésünkre, e lista alapján a társaságban folyó munkáról s Bárány ifjúkori érdeklődéséről is képet alkothatunk. E szerint a líceum diákja erősebb szálakkal kapcsolódott a verses formákhoz, mint a prózához. Döntései azt valószínűsítik, hogy több köze volt a poétai, mint a rétori hagyományhoz. A korai versek a propozíciós iskolai gyakorlathoz kötődtek. A címek alapján írhatott picturát és sententiát, s a társaság munkáját annyira jellemző alkalmi költészettel[35] is próbát tett: erre lehet példa az Alvinczy József halálára írt epicédium.

Bárány első, nyomtatásban megjelent munkája is kapcsolódik az iskolás poézis és az alkalmi költészet gyakorlatához. 1811-ben látott napvilágot a *Néhai nemzetes Goldner Mihály Úr hamvai felett*[36] című búcsúztatója, amelyet a társaság nevében tartott. A 16 versszakos alkaikum előtt álló mottó Horatius *Marcus Censoriushoz* címzett ódájából származik: „Dignum laude virum Musa vetat mori".[37] Ennek megfelelően a városbírót sirató gyászvers a hírnévhez és halhatatlansághoz fűződő klasszikus motívumokat variálja.

A társaságban folyó munka arra is lehetőséget teremtett a diákok számára, hogy részeseivé váljanak a dunántúli literátor közösségnek. Az egykori alapító, Kis János felolvasása az összejöveteleken, a támogatók valóságos vagy szimbolikus jelenléte (például Rumy Károly György könyvadományai), az örömünnepek megrendezése, az egykori diákokból és korabeli kulturális életből ismert levelező társak megválasztása az emlékezés gesztusaként és a csoporttudat erősítéseként is értelmezhetőek.

Nem csak a búcsúztatóra való felkérés jelzi, hogy Bárány megbecsült tagja volt e közösségnek. Még a Soproni Magyar Társaság tagjaként kap megbízást Hrabovszky György „egy szép deák nyelven készült" munkájának „tiszta Magyarságra leendő"[38] fordítására, majd 1811-es távozása után másodrend-béli leve-

34 *A' Sopronyi Magyar Tanuló Társaság Jegyző Könyve II. rész...*

35 BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok: 1785–1848* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 152.

36 BÁRÁNY Boldizsár, *Néhai nemzetes Goldner Mihály Úr, Soprony városa egy idejű bírájának és az itt lévő evangyélika főiskoláknak érdemes elölülőjének hamvai felett martzius 21kén 1811. A Sopronyi M. T. nevében* (Sopron, 1811).

37 „Nagy lelket sose hagy veszni a Múzsa-nép". HORATIUS, *Carm.* IV.8.28. Bede Anna fordítása.

38 *A' Sopronyi Magyar Tanuló Társaság Jegyző Könyve. II. rész...*

lezőtársnak választják. Ebben az esetben olyan megtiszteltetésről van szó, amely például Berzsenyinek, Virág Benedeknek vagy Kisfaludy Sándornak járt.[39]

Bárány levélben köszönte meg a felkérést,[40] s a Társaság segítségét kérte a *Virágok* című munka kinyomtatásához, melyet a jegyzőkönyvek alapján azonosíthatóan két egykori diáktársával, Berzsenyi Istvánnal és Edvi Illés Pállal közösen jegyeztek.[41] Egy fél évvel később a kötet finanszírozásának kérdéseiről írt, s leveléhez az *Az új Érdem-Könyv Rendeltetésének alkalmatosságára* címmel a Társaságot dicsőítő, s egykori tanulóéveit felidéző verset mellékelt:

Amodább láttam az időket
Kiáltt gigási tornyot is,
Ott a' Parnaszszon láttam őket
A'ma' kis Társaságot is
Ó Fébus, Bálványom! kit annyit imádtam,
Ugyan magyarázdd meg, mi az a' mit láttam?[42]

A' Helikon' Innepe és Berzsenyi kritikája

Néhány évvel később Bárány másik, nyomtatásban is napvilágot látott munkája ugyancsak az enkomiasztikus hagyományához kötődik. A' *Helikon' Innepe* című óda egyike a Festetics Györgyöt dicsőítő verseknek, amelyek a keszthelyi helikoni ünnepségre készültek. Festetics „hagyományos", jórészt a főúri reprezentáció igényeit kielégíteni hivatott kultúrafelfogásának[43] teljes mértékben megfelelhetett az alkalmi ódaköltészetben is járatos (és sikeres) Bárány szerepeltetése. A felkérést részben az evangélikus líceumhoz kötődő kapcsolati háló indokolhatta. Festetics gróf – Széchényi Ferenc mellett – a soproni Magyar Társaság pártfogója volt.[44] Másrészt azonban igazolható, hogy 1814–15 táján Bárány a lokális irodalmi hálózat szempontjából jelentős szerzővel, Dukai Takács Judittal

39 Bodolay, *Irodalmi...*, 146.

40 Bárány Boldizsár levele a Soproni Magyar Társaságnak, Külsővat, 1811. október 29., Sopron, Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium Könyvtára.

41 Uo.

42 A vers negyedik versszaka. Bárány Boldizsár levele a Soproni Magyar Társaságnak, Pest, 1812. március 20., Sopron, Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium Könyvtára.

43 Lásd Fórizs Gergely, „Kurucz György, Keszthely grófja: Festetics György", hozzáférés: 2018.01.19, http://reciti.hu/2014/2387.

44 Bodolay, *Irodalmi...*, 141.

is felvette a kapcsolatot.[45] S amint Fórizs Gergely felhívta erre a figyelmet, a dunántúli poetrina azok közé tartozott, akitől Festetics javaslatot kért a meghívandókra nézvést.[46] Bárány megtisztelőnek érezte a felkérést, s közvetetten Festetics grófot megszólító levelének tanúsága szerint jól érzékelte saját pozícióját a meghívott literátorok hierarchiájában: „Ő Excellentziája' azon kegyes engedelmének következésében melly szerint nem csak a' Béavatottaknak, hanem minden ifjoncz Poëtának is a' Keszthelyi Heliconra megjelenni, pálya nyittatott, megbecsülhetetlen szerentsém van nékem is ezen alkalomra készült csekély Ódámat megküldeni."[47]

A családi kötelékek és a líceumhoz kötődő „közös" múlt is indokolhatta, hogy Bárány a készülő ódáról Berzsenyi véleményét kérte, s jórészt meg is fogadta a tanácsait. Berzsenyi 1817. február 1-jén datált, Báránynak szóló, biztató, segítő szándékú, de mégis erős kritikai észrevételeket megfogalmazó levelének filológiai státusza: fogalmazvány. Jelentőségét Csetri Lajos monográfiája abban látja, hogy a Berzsenyi–Bárány-kapcsolat e szituációban a Kazinczy–Berzsenyi-kapcsolat visszájaként értelmezhető. Mi történik tehát akkor, ha „Berzsenyi veszi át a mesteri pálcát, ifjabb pályatársakat próbál tanácsokkal ellátni".[48]

Berzsenyi levelének felütése azt mutatja, hogy a kapcsolatfelvételt ebben az esetben Bárány kezdeményezte. A bizalom – a feltételezhető személyes kapcsolat mellett – 1817-ben már a Berzsenyi-versek első és második kiadásának ismeretén is alapulhatott. A személyes kontaktus a publikált változatokban nem szereplő Berzsenyi-versek ismeretét is lehetővé tehette. Ebben az esetben Bárány úgy fordulhatott Berzsenyihez, mint aki a *Keszthely* mellett a *Gr. Festetits György*, valamint a *G. Festetits Györgyhez* címzett óda szerzője.[49]

A levél egyik utalása („Urom[!] Ecsém' munkájiból igen szép tudomány és szerencsés talentom látszik ki")[50] arra enged következtetni, hogy Berzsenyi ek-

45 WALDAPFEL, *Katona József...*, 401–402.

46 FÓRIZS, *Kurucz...*. Lásd Dukai Takács Judit Döbrentei Gábornak, Duka, 1815. november 1., MTA KIK Kt., M. Irod. Lev. 4r 55/II, 387/v–388/r.

47 Bárány Boldizsár levele („Tekintetes Úr" megszólítással, valószínűleg Asbóth János uradalmi prefektusnak), Kis-Gomba, 1817. február 9., MNL OL, P 279, 1817, ternio II. No. 82/246.

48 CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 305.

49 E versek kéziratáról, valamint az első kiadás előtörténetéről lásd a kritikai kiadás jegyzetapparátusát. BERZSENYI, *Költői művei,* 184–202; 325–332; 550–557. Berzsenyi és Festetics kapcsolatáról: MERÉNYI Oszkár, „Adalékok Berzsenyi Festetics-ciklusának történetéhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 83, 5–6. sz. (1979): 588–594.

50 BERZSENYI Dániel, *Levelezése,* kiad. FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái (Budapest: Universitas Kiadó, 2014), 479.

kor már Bárány más munkáit is olvashatta. Kritikai levelében – akárcsak korábban az ő esetében Kazinczy – a javaslatok elfogadható vagy elvethető státuszára hívja fel a figyelmet. Ennek indokául egy, Kazinczyhoz képest relativizáló ízlésfogalom szolgál.

Berzsenyi az általános tanácsok mellett több konkrét változtatást ajánl. A hozzá kerülő óda eredeti szövegét nem ismerjük, kizárólag a *Helikon* című antológiában publikált variánst, amely azt igazolja, hogy Bárány jórészt elfogadta a javaslatokat.[51] Az eredeti, Berzsenyi által olvasott változat egy része Berzsenyi kritikai megjegyzései alapján állítható helyre. A Berzsenyi-levélben azonban nem találunk utalást sem a címre, sem a publikált szöveg peritextusaként szolgáló mottóra:

„Lantot, vésőt, ecsetet,
Éltetni ez esetet."
Kisfaludy.

Az idézett részlet a *Kesergő szerelem* 157. dalából származik:

Egy délután – (lestem én Őt) –
A' folyosón dolgozott;
'S két hó galamb a' Szűz előtt
Édesen csókolkozott:
'S karja, 's feje oda csüggve,
Vélvén, maga van csak ott,
'S szeme a' hív páron függve,
Ő egy nagyot sohajtott.
Nemzetemnek Apollóji,
Képírói, faragóji!
Lantot vésőt ecsetet,
Éltetni ez' esetet![52]

Amennyiben a szöveg kortárs olvasója-hallgatója felismerte a Himfy-idézetet (az ünnepségen jelenlévő Kisfaludy például bizonyosan),[53] s rekonstruálni tudta

51 Uo., 932. Lásd Bárány Boldizsár, „A' Helikon' Innepe", in *Helikon I,* kiad. Ruszek József, Petróczy Béla és Asbóth János (Keszthely: Perger, 1818), 40–43.

52 Kisfaludy Sándor, *Himfy szerelmei, I. rész: A' kesergő szerelem* (Pest: Wigand Otto, 1833), 240.

53 Az ünnepségről és a résztvevőkről többek között Berzsenyi számol be Kazinczyhoz írott levelében: Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1817. február 27., in Berzsenyi, *Levelezése,* 241.

kontextusát, arra figyelhetett fel, hogy az eredeti szövegkörnyezetben a „két hó galamb" szerelmét figyelő szűz, s az őt megfigyelő szerelmese csak igen távoli kapcsolatban lehet a Helikon Ünnepét megörökítő, reprezentációs célokat szolgáló, a cím szerint az eseményre koncentráló, ám mégiscsak a „megrendelőt", Festetics Györgyöt ünneplő ódával.

A Berzsenyi javaslatai mögött meghúzódó kritikai normák egyike a szelekció igénye és a korrekció-elv. A levél műhelykritika jellege[54] lehetővé teszi, hogy a közmondást együtt idézze Horatius ars poeticájával és egyik szatírájával: „A' ki eggy ódán hétszámra dolgozni nem tud, az poeta soha nem lesz. A' melly vers hamar készül, rövíd életű az mint a' Varga Péter bocskora. Nonum prematur in annum azt mondja Horatz ha jó akar lenni a' vers, mert aki stans pede in uno önti a' verseket, az nevetségessé teszi magát az okosok előtt."[55]

Berzsenyi megjegyzései arra utalnak: a korrekció legfőbb elve, hogy az elkészült szöveg megfeleljen az óda műfajával szemben támasztott elvárásoknak. Az első versszak Leviatán-hasonlata ilyen lehetett Bárány változatában:

> Nézzd, milly uj nap ez! a' nyúgoti durva dölf
> Be' vert undok agyán porba le dölve nyög,
> Mint a' *görnyedező* Leviathan' zajos
> Esttével-pihen a' világ.

Berzsenyi a „görnyedező"-t „megtöretett"-re cseréli, s e változtatást az ódához kapcsolódó nyelvi és stiláris követelmények indokolhatják. „E helyett helyesebb

lev., 485–486. Az Archiv részletes leírása a következő ünnepről „Somogy vármegyei aljegyzőként" („Balthasar von Bárány, Vice-Notair der Sümegher Gespannschaft") említi. [RUMY Károly György], „Zusammenkunft des ökonomischen Vereins im Georgikon und Feyer des Helikon zu Keszthely in Ungarn am 20. May 1818.", *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* 9 (1818, aug. 24; aug. 26.): 397–399, 402–404, 404. A további beszámolókról lásd CSÉBY Géza, *A keszthelyi Helikon: Gróf Festetics György szerepe a magyar művelődéstörténetben* (Zalaegerszeg: Pannon Írók Társasága, 2017), 204–246.

54 A Berzsenyi-levél „pragmatikus tanácsairól" lásd BÓRA Ferenc, „Adalékok Berzsenyi Dániel somogyi kapcsolataihoz", *Somogyi Múzeumok Közleményei* 12 (1996): 343–349, 343.

55 Berzsenyi Dániel Bárány Boldizsárnak, Nikla, 1817. február 1., fogalmazvány, in BERZSENYI, *Levelezése,* 238. lev., 478–479, 479. „Nonum prematur in annum" – „Teljék le kilenc év, / Addig tedd el jól, mert hátha javítani kéne." HORATIUS, *Ars poetica,* 388–390. „Stans pede in uno" – Fél lábon állva. „Mert a hibája, hogy óránként egy szuszra lediktált / kétszáz sort is akár, féllábon (s erre hiú volt!), / így iszapos lett sodra, akad sor, amit kitörülnél, / mert fecsegő volt s rest küzdelmet vívni a szóért, / *jól-mondott* szóért; sokat írt, de mit ért vele?". HORATIUS, *Sat.* I.4,9–13. Bede Anna fordítása.

s nemesebb lesz ez"[56] – írja Báránynak. Ugyancsak az ódához kapcsolódó elvárás igényelné a motívumokra, kifejezésekre vonatkozó variabilitást. „Remekebb – Remekelt – Édenén 's ismét Édenén Az óda olly kényes hogy az illy nevezetes szavaknak csak eggyszer szabad eggy ódában előjöni."

Ez a szempont azonban nemcsak az ódaköltőre, hanem általában a poézisre vonatkozik: „A' poétának gazdagnak kell lenni mind szavakban, mind képekben."[57] Bárány itt ismét engedelmes tanítványnak bizonyul: a végleges változatban már csak egyszer fordul elő a „remekelt" kifejezés.

Az előbb említett Leviatán-trópussal szemben más kifogás is felmerül. Berzsenyi a részletet egyértelműen Milton-hatásként dekódolja, megjegyezve, hogy „poétai képeket Milton balgatagságaiból kölcsönözni nem kell", illetve „a' régi mythologiát" Miltonéval keverni „éppen nem szabad."[58]

Berzsenyi következő változtatása a Bárány-óda 11. versszakának kezdetére vonatkozik. Az „Ez György" felütés helyett az „Ez lett a mi időnk"[59] variánst javasolja. E változat a személynév „elrejtésével" általánosabb síkra emeli a verset, így közvetettebb formában teremti meg a Festetics György és Periklész közötti párhuzamot. Bárány azonban nem fogadja meg teljes mértékben a javaslatot: az *ez* mutató névmást a végleges változatban az „ő" személyes névmásra cseréli.

Ő lett a' mi időnk' kincse, Pericleszünk,
A' Nemzet nevelő, a' köz ügy' oszlopa
Ő a' szörnyet üző harczok után az Új
S z á z a d ' ritka nagy embere.

Berzsenyi másutt maga is az „ez" mutató névmás elhagyását javasolja. Ennek érdekében a „Hős Polgár Atya s ember Ez" sort „Bölcs, Polgár, Atya, Ember, Hős" felsorolásra módosítaná. Végül mindkét változat kimarad a publikált versszövegből.

Vélhetően a Periklész-hasonlat kibontása indokolta a versben Aspasia szerepeltetését. Periklész kedvesének ellentmondásos megítélésére Plutarkhosz is kitér a Berzsenyi számára is mérvadó *Párhuzamos életrajzok*ban.[60] Az általános vélemény szerint Periklész mint bölcs és politikához értő nőt becsülte őt, aki azonban ügyeskedéssel kerítette hatalmába a férfiakat. Nem űzött erkölcsös vagy

56 Uo., 478.
57 Uo.
58 Uo.
59 Uo.
60 Berzsenyi történetfilozófiája és Plutarkhosz kapcsolatáról: Csetri, *Nem sokaság...*, 63–69.

tisztes foglalkozást: rabszolgalányokat oktatott a hetairák mesterségére.[61] Berzsenyi az óda műfajával kapcsolatos elvárások felől, illetve a hasonlat dehonesztáló jellege miatt sem tarthatta helyénvalónak az utalást: „Ninonok Aspasiák. Ezek szép Metreszek voltak de itt nincsenek helyeken."[62] Bárány ezt a tanácsot teljes mértékben elfogadja.

További problémákat vet fel az „E Parthenon ölén", az „Itt hol kék Balaton", illetve a „Gazdag buzakalász" verssorokra történő utalása. E részleteket Berzsenyi zavartnak és homályosnak minősíti „mind külsö mind belső alkotásokra nézve",[63] s így véleménye szerint alapvető változtatásra van szükség, ám konkrét javítási javaslatokkal nem szolgál. A végleges változatban – részben módosított formában – felismerhetők a motívumok. Erre utalnak az óda hetedik versszakának kezdetén olvasható sorok („Gazdag búza kalász 's kék ibolyák között, / Caesar! tölgy koszorú készüle itt neked,"), illetve a 14. versszak Balaton-motívuma („Nézzd, milly fény lepibé a' Balaton' körét!"). Ám sem a példák, sem a levél segítségével nem rekonstruálható a Berzsenyi által kifogásolt variáns.

Berzsenyi szempontjából a kritikai levél jelentőségét abban látom, hogy 1817 februárjában (még Kölcsey recenziójának ismerete előtt) részint olyan kritikai normák alapján ítél Bárány verséről, mint amilyeneket Kölcsey használ a bírálatában. Csetri Lajos értelmezése szerint ez utóbbit meghatározza az önszelekció hiányának, valamint a stilisztikai ismétlődésnek a számonkérése, illetve a klasszicizmus műfaji normákhoz kötött, jól differenciált stíluseszménye.[64] Mint láttuk, Berzsenyi rövid kritikai levelében szinte reflex-szerűen működik ez a normarendszer.

Bárány szempontjából a levél valóban a tanítványszerep felvállalásaként értelmezhető, ugyanakkor további kérdéseket vet fel, hogy ezzel párhuzamosan Bárány költészetében milyen módon jelenik meg a kapcsolat a Berzsenyi-lírával.

61 PLUTARKHOSZ, *Periklész,* 24, in PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok,* 2 köt., ford. MÁTHÉ Elek (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), 1:320–322.

62 Uo.

63 Uo.

64 CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában,* Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 254; 266; 267; 268. Vö. KÖLCSEY Ferenc, „[Berzsenyi Dániel versei]", in KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások, I. 1808–1823,* kiad. GYAPAY László, Kölcsey Ferenc minden munkái, 53–61 (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 57–61.

Bárány autográf versfüzete és a Berzsenyi-hatás

Bárány költői életművének további darabjait bizonytalanság övezi. 1943-ban Bárány monográfusa csupán a Goldner Mihályt sirató verset, s a helikoni ünnepségre írt ódát említi.[65] A korábbi biográfiák, az egykorú és részben családi kötődésű visszaemlékezések azonban bőséges kéziratmennyiségre utalnak.[66] A Bárány iránti érdeklődést sokáig nem követte a kéziratokra vonatkozó archiválási szándék. Jelentős részük a család kezelésében maradt, a családi emlékezet szempontjából minősültek megőrzésre érdemesnek. Legalábbis erre utal Moiret Margit megjegyzése, miszerint a költő leszármazottja, Mányoky Berta megtartotta, de nem kívánta rendelkezésére bocsátani a birtokában lévő Bárány-kéziratokat.[67] Az egyetlen, jelenleg is elérhető verscsoportot azon autográf versfüzet tartalmazza, amelyet Szauder József látott, s amelyre Horváth János is utalt. A kézirat Döbrentei Gábor hagyatékából került a pozsonyi evangélikus líceumba, majd innen az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába.[68] A kéziratok átírását és részleges értelmezését Borovácz Tünde végezte el.[69]

A versfüzet címlapján Bárány kézírásával a következő felirat olvasható: „Az Erdélyi Múzéum' tisztelt kiadójának." Alatta idegen kéz írásával a megjegyzés: Döbrentei Gábornak.

A kézirat funkciója jól rekonstruálható Döbrenetei Gábornak az Erdélyi Muzéum utolsó számában publikált szerkesztői előszavából:

> A szép-tüzü Bárány Boldizsár lakhelyét nem tudván, itt teszem meg neki szíves köszönetemet; lássa, ha kezébe jutand e' Füzet, hogy irántam buzgó-indulatja, melly vele nemes lelket lehellő episztolát iratott hozzám, nálam becsben van. Béküldött versei között azt találtam legjobbnak, azt kellett volna hát kiadnom, de engem illet.[70]

65 Moiret, *Bárány...*, 7–11.

66 „Egy csomó dohos, fakult papirosra irt kézirat fekszik előttem." Noszlopy, *Bárány Boldizsár...*, 34; Frankenburg Adolf, *Emlékiratok* (Pest: Emich Gusztáv, 1868), 1:220–221.

67 Moiret, *Bárány Boldizsár...*, 11. Mányoky Berta említése Moiret könyvében valószínűleg elírás. A Mányoky családból ekkoriban élő női leszármazottak, a Bárány dédunokák: Mányoky Vilma (1892–1976) és Mányoky Katalin (1898–1984) voltak. Közülük az előbbi rendelkezett bölcsész végzettséggel és tudományos ambíciókkal. A Somogy Megyei Levéltárban található hagyatéka nem tartalmaz Bárány-kéziratokat.

68 Jelzete: OSZK. Kt., Fond 113/67.

69 Borovácz Tünde, *Az ifjú tehetségből különc öregember: Bárány Boldizsár költészete,* alapszakos szakdolgozat, (Pécs: PTE-BTK, 2011). A Bárány-biográfiára vonatkozóan: Borovácz Tünde, *Az „elveszett Bárány" avagy Bárány Boldizsár biográfiájának rekonstrukciójára tett kísérlet,* mesterszakos szakdolgozat (Pécs: PTE-BTK, 2014).

70 Döbrentei Gábor, „Előbeszéd", *Erdélyi Muzéum* 10 (1818): 5–15, 12.

Az, hogy Döbrentei választása éppen az őt címében is megjelölő episztolára esett, egyrészt elegáns kibúvóként értékelhető, másrészt a publikációra vonatkozó elzárkózás összefüggésben lehetett az episztola műfajával kapcsolatos ellenérzésekkel a 19. század első harmadában.[71]

A Döbrenteinek küldött kézirat tehát a publikálás szándékával készült költői bemutatkozás. A versfüzet kilenc szöveget tartalmaz a következő sorrendben: *Ajánlás Bersenyi Daniel Urhoz* (1814); *Az én Elrendeltetésem, Feledékenység Országa* (1812); *Természet. Artatlanság. Birodalom* (1813); *A Költő' Kinézése* (1814); *Beszélgetés. Duna, Tisza, Dráva, Száva, Kulpa, Temes, Maros és Körös folyók között Titulnál és Belgrád alatt* (1815); *Serkentés a' Magyar Ifjakhoz* (1811); *Dukai Takács Judithoz midőn ezen munkája: A' Kesergő Özvegy – kiadatott* (1815); *Döbrentei Gábor Urhoz* (1815). A versek többségénél szereplő évszámok alapján 1811 és 1815 között született munkákról beszélhetünk. Műfaji, tartalmi és metrikai tekintetben is megmutatkozó variabilitás jellemzi a verscsoportot. Egyaránt találunk benne ódát, epigrammát, episztolát. A költői hivatás mibenlétét tárgyaló versek mellett *(Ajánlás; Az én Elrendeltetésem; A' Költő' Kinézése)* vallásos tárgyú is szerepel, mint amilyen az első emberpár történetét megjelenítő poéma *(Természet. Artatlanság. Birodalom.)*, valamint allegorikus-bölcselkedő vers a felejtésről *(Feledékenység országa)* és a kortárs történelmi eseményekre, a napóleoni háborúkra reflektáló dialógusformát alkalmazó opus *(Beszélgetés...)*. Ha összevetjük a munkákat azzal a néhány adattal, amelyet Bárány költészetének megelőző időszakáról tudunk, akkor megállapítható, hogy Bárány eltávolodik a korábbi propozíciós versírói gyakorlattól. A verscsoportban nem találkozhatunk a soproni évekből ismert tematikus elemekkel. Bárány emellett kerüli a rendi költészetre[72] jellemző versszerzést. Az episztolákban és az ajánló versben felidézett és megidézett kortársak (Berzsenyi, Döbrentei, Dukai Takács Judit) immár az elérni vágyott literátor közösség képviselői. Így Bárány életművén belül is megfigyelhető az a folyamat, amelyre Vaderna Gábor hívja fel a figyelmet: a reprezentáció, mely korábban a rendi politikai kultúra része volt, átvált egy másik terepre, az irodalmi reprezentáció megjelenítésére.[73]

Mint Borovácz Tünde megállapította, a verscsoport szerkezetében észrevehető valamiféle kompozíciós szándék.[74] E szempontból fontos szerepe van az invokációs funkciót betöltő ajánlásnak, s a verscsoportot lezáró, Döbrentei Gábort

71 LABÁDI Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés,* Ligatura (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2008), 83–91.

72 A rendi költészet fogalmának értelmezéséről újabban: VADERNA Gábor, „Mit hagyományozott a 18. századi költészet a 19. századra?", *Irodalomtörténet* 94, 4. sz. (2013): 467–501, 471–476.

73 Uo., 498.

74 BOROVÁCZ, *Az ifjú tehetségből...*

megszólító episztolának. A Berzsenyinek címzett ajánlóvers szerepeltetése valóban jelzésértékű. Bárány számára Berzsenyi költői teljesítménye testesíti meg a követendő mintát:

> Ó, valjon, mi köt így Hazám'
> Több éven koszorús Dallosa, Casztali
> szent forrásra 's az aetheri
> fellengzésre szokott lelkeket? O mi vonsz
> a' még izzadozót 's homály
> éjjéből kitörőt, engemet, annyira
> hozzád Béavatotthoz?

Bárány hódoló gesztusának modellje jól felismerhető a szövegben: a „merész aetheri szárnyakon" fellengő „sas elme" motívuma Berzsenyi Kazinczynak szóló *Ajánlás*ában található, s a Berzsenyi-költészet sajátos, „önidéző" jellegét tekintve más versekre is utal. Így például a „nagy lélek" és a költői hivatás jellemzésére *A' Reggel* című Berzsenyi-műben. Bárány tehát nem „Berzsenyi nyomán" írja az ajánló verset, hanem tudatosan használja az evokatív funkciót, s bontja ki, illetve értelmezi át a Berzsenyi-líra néhány motívumát. Mint Borovácz Tünde megfigyelte, e szempontból kiemelt szerepet kap *A' Közelítő Tél* és a *Horátz*. A metrikai egyezés mellett (aszklepiádészi versszak) lexikai egyezésre utalnak a következő részletek: „nincs számára öröm, nincsen az ég alatt", „áldozgat Tavaszom' 'senge virágival", „a' mint Flaccusz' arany napja kitámada".[75] A lexikai párhuzamon túl azonban motivikus, illetve a Bárány-vers szerkezetét meghatározó funkciójuk is van e Berzsenyi-reminiszcenciáknak. *A' Közelítő Tél* esetében Bárány kiterjeszti az évszakok változása és az emberi életszakaszok közötti párhuzamot. Az évszakok változását saját költői életpályájának szakaszaival állítja párhuzamba. E gesztussal összekapcsolja *A' Közelítő Tél* versszervező metaforáját az *Ajánlás* zárlatával:

> Te lelkesítéd szunnyadozó erőm'
> Kebledbe öntöm zsenge virágimat.[76]

Más szempontból tekintve e költői játék azt jelzi, hogy a vers beszélője képes ráhangolódni Berzsenyi – Kölcseytől megrótt – „poetai kedvenceire". Hasonló átértelmezést figyelhetünk meg a *Horátz* esetében. A „Carpe diem" bölcsessége

75 Uo.
76 Berzsenyi Dániel, „Ajánlás", in Berzsenyi, *Költői művei*, 90.

Báránynál a költészet aranykorának képzetkörével fonódik össze. Ez utóbbira az *Életphilosophiá*ban találhatunk példát. Bárány versében a nap végül a költői tehetség metaforájává válik. Más kérdés, hogy esztétikai szempontból ez az aszszociációs lánc mennyire bizonyul szerencsésnek.

> a' mint Flaccusz' arany napja kitámada
> A' Sláv Fátra' vidékire
> lantod hangja után – tartsd meg ugy e' napot,
> 's hogy majd húnytod után legyen,
> egykét viszszaverő, bár halvány sugár,
> támaszsz csillagokat egünk'
> még ittott lebegő fátyolos éjjelén.[77]

A versfüzet többi darabja korántsem mutat ilyen egyértelmű kapcsolatot a Berzsenyi-lírával. Bárány ars poetica-jellegű költeményei több lehetséges ihletforrásról árulkodnak. Számára a klasszikus költészet kiemelkedő példái közé tartozik Homérosz, Horatius és Vergilius. A modern európai irodalomból Voltaire, Wieland és – ahogyan *Az én Elrendeltetésem* című versében fogalmaz – a „Pháruszként" lángoló Schiller. A példákból az látszik, hogy Bárány nem feltétlenül költői, hanem sokkal inkább irodalmi ideálokat keres. Schiller költészetének hatását például sem formai sem tartalmi elemek nem jelölik Bárány költészetében. Schiller-rajongása vélhetően egy másik műfajban teljesedik majd ki. Az *Árpádi ház*hoz készített előszó mottója a *Don Carlos*ból és a *Wallenstein*ből származik, a drámaíró Schillert pedig „Szász Prometheus"-ként magasztalja.[78]

Szorosabb összefüggést tételezhetnénk fel Berzsenyi *Döbrentei Gáborhoz* című 1815-ös (de csak 1816-ban publikált) episztolája és a Bárány versfüzetében olvasható Döbrentei-episztola között. A formai egyezésből (jambikus lejtésű 10-es, 11-es sorok) ebben az esetben felesleges messzemenő következtetéseket levonni, hiszen több közös minta is feltételezhető. Berzsenyi költői levele a *Mondolat*tal kapcsolatos kérdéseket tematizálja, Bárány munkája Döbrenteinek az erdélyi kulturális életben betöltött szerepét magasztalja, s a hírnév és a költői halhatatlanság lehetőségeit fejtegeti. A két szöveg feltételezett keletkezési idejének közelsége azonban valószínűleg eleve kizárja közvetlen hatás lehetőségét.

Más a helyzet a Dukai Takács Judithoz szóló episztolákkal. Bárány ismerhette a Berzsenyi-versnek 1815-ben az Erdélyi Muzéumban publikált változatát.

77 BÁRÁNY Boldizsár, „Ajánlás Bersenyi Daniel Urhoz (1814)", OSZK. Kt., Fond 113/67.
78 BÁRÁNY, *Árpádi ház...*, VII–XXIII.

Mindkét szövegben centrális szerepet kap Dukai Takács Judit *költőnő* mivolta, de míg Berzsenyi esetében a női hivatás és az alkotói pálya lehetőségeit bontja ki az episztola, addig Bárány szövege (nem is feltétlenül a legelegánsabb) tisztelgés a poetrina előtt:

> 's míg mások csak abban lelnek nyereséget,
> ha nyelhetik szemmel Athen' Laisait,
> Engedjék minékünk azt a dicsőséget,
> Bámulni a' te szép lelked' vonásait

További érv a két szerző költészetének eltérő karaktere mellett, hogy Bárány e verseiből a szerelmi tematika teljes mértékben hiányzik. A bibliai témák iránti érdeklődése viszont jelen van: ezt igazolja az első emberpár történetét feldolgozó munkája *(Természet. Artatlanság. Birodalom.)*. Verseiben – Berzsenyi tanácsa ellenére – folyamatosan keverednek a klasszikus, a zsidó és a keresztény mitológia elemei.

Mint Borovácz Tünde utalt rá, Bárány másik kedvelt költői témája a hírnév, az emlékezet és felejtés.[79] *A' Költő Kinézése* című ars poetica-jellegű költeményében arról olvashatunk, hogy a poéta- és literátorszerep nehézségeit a hírnév és a halhatatlanság utáni vágy teszi elviselhetővé. A költői halhatatlanság azonban nem faktumként, hanem kérdésként jelenik meg a versben:

> Tán tesznek hát emléket nekem,
> Holtom után tán tisztelnek?
> A vers lezárásában is érzékelhető a bizonytalanság:
> Én rajtam is leszsz tán egykét szem
> majd ha napjaim' leéltem,
> áldják is tán hasznos életem,
> 's én gyümölcseim' nem szemléltem!
> Örök Törvény! mért rendelted igy
> hogy az elmulástól féljek?
> vagy miért szabtad rám, világ, irigy,
> hogy csak holtom után éljek?

A Döbrentei-episztola egyik alapmotívuma (mint korábban utaltunk rá) ugyancsak a hírnév és a halhatatlanság iránti sóvárgás:

79 Borovácz, *Az ifjú tehetségből...*

Hogy Ti, Nagyok 's Nemessek! a' homályt
Hazám' egéről üzve, uj időket
teremtetek, kifogja meg köszönni,
időt nem ismerő Márványokat
kifog emelni néktek Pantheonban?

Az utókor megbecsülésének divinálása és az elbizonytalanító grammatikai eszközök (kérdések, a feltételes mód alkalmazása) egyaránt jellemzik az episztolát. E jegyek alapján Bárány versei részben összefüggésbe hozhatók a 19. század elején tovább élő bárdköltői hagyománnyal. Ehhez – mint Vaderna Gábor kifejti – olyan költői szerepmodell társul, amelyben a hangsúly a költő közvetítő szerepére esik. Ő az, aki műveivel biztosítja a hősöknek a halhatatlanságot, egy nagyobb közösség megbízásából közvetít az élők és holtak világa között, s e felhatalmazás birtokában egyúttal ő garantálja egy közösség kulturális emlékezetét. Általa nem csupán a megverselt személyek és tárgyak juthatnak el a költői halhatatlanság birodalmába, hanem maga a költő is szent küldetést teljesít, ezért a saját halhatatlanságát is garantálja.[80] E költői szerepfelfogás népszerűségét a 18–19. század fordulóján Porkoláb Tibor azzal magyarázza, hogy a tradíció tökéletesen alkalmas egy korszerű, ám a költészet szakrális státusát megőrző, sőt tekintélyét megerősítő funkció átvételére és elfogadására.[81] Bárány tehát felidézi ezt a beszédmódot, ugyanakkor meg is kérdőjelezi, elbizonytalanítja azt. Nem csupán az lesz kétséges, hogy a kortársaktól és az utókortól elvárható-e az emlékezés gesztusa, hanem az is, hogy a már megszületett szöveg (lásd a Döbrenteihez szóló episztolát) garantálja-e a hírnév fennmaradását. Bárány episztolájában nyomát sem találjuk az *Ad Censorinum* és az *Ad Lollium* magabiztos érvelésének.[82] Verseiben a költői halhatatlanság és az

80 VADERNA, „Mit hagyományozott...", 496. E költői szerephagyományról: DÁVIDHÁZI Péter, „És ki adta néked ezt a hatalmat?", in DÁVIDHÁZI Péter, *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára,* 9–26 (Budapest: Argumentum Kiadó, 1998); DÁVIDHÁZI Péter, „A *Hymnus* paraklétoszi szerephagyománya", in uo., 102–122.

81 PORKOLÁB Tibor, „A »Dicsőség Temploma«- képzet és a bárdköltészeti szerephagyomány", *Irodalomtörténeti Közlemények* 106, 1–2. sz., (2002): 112–154, 118; PORKOLÁB Tibor, *„Nagyjainknak pantheonja épül": Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd,* Belépő (Budapest: Anonymus Kiadó, 2005), 19.

82 Bede Anna fordításában: „Néked kedves a vers: verset adok neked! / Hozzánk ily adomány illik, ez ér sokat. / *Sem* márványba rovott fényes elismerés, / mely hordozza halott férfiak érdemét / s hős múltat megidéz, azt: hogy esett, midőn / kérkedvén aki jött, Hannibal elfutott; / *sem* Karthago gonosz városa üszkei / nem híresztelik oly híven a büszke hőst / (kit nagynak nevezünk, mert a vad Afrikán / győzött), mint a dalos Dierisek kara." (Horatius, *Carm.* IV.8.11–20.) „Volt rég, előbb is

emlékezet megőrzésének vágya a vanitas-motívummal kapcsolódik össze. Bárány azonban nem képes a prókátora[83] lenni: a *felejtés* az ő szempontjából egyértelműen félelmet keltő *veszteség*. E lehetőség különíti el Bárány költeményeit Berzsenyi úgynevezett mulandóságverseitől.[84] Berzsenyinek a múzsát megszólító versében[85] a költészet nem a halhatatlanság biztosítéka, sokkal inkább evilági refugiumként szolgál. *A' Halál* – Merényi Oszkár értelmezése szerint – „a földi élet szenvedéseinek részletezésével indokolja a halálfélelem legyőzését".[86]

Bárány *Feledékenység országa* című elmélkedő költeménye is csak távoli hasonlóságot mutat Berzsenyi matthissoni ihletésű *Mulandóság*ával. Berzsenyi versének elképzelt váromladéka a múlt és a jelen szembesítésének segítségével szemlélteti a mulandóságot. A Bárány-versben a feledékenység országa, s uralkodójának lakhelye *maga* a felejtés:

Itt arany nap nem emelkedik,
köd itt minden 's barna homály,
Ide ha ki eltévelyedik
setétből uj setétbe száll.
Minden a' mi él itt, ül vagy áll
vagy hever siketen és vakon,
a' fogoly Hir lopva kandikál
kifelé száz vak ablakon.

A feledékenység országa (a századforduló táján népszerű pantheon-gondolathoz kapcsolódóan) a Dicsőség Templomának visszája.[87] Uralkodója nem tudhatja, hogy *mire* nem emlékszik. A vers beszélője viszont felsorolva a hiányt, már maga is *emlékezik*:

mint Agamemnon élt, / sok hős, akik mind megsiratatlanul / suhantak át a hosszu éjbe, / mert nem akadt ki nevük dalolja. // Lent már a sírban hős s puha egyremegy, / ha dal nem őrzi... Én neved őrizem, / díszítlek ékes dallamokkal, / hogy sose légy az irígy Felejtés // prédája példás életü Lollius!" (Horatius, *Carm.* IV.9.25–33.)

83 A felejtés költői ábrázolásiról lásd Weinrich, *Léthé...,* 129–138.

84 A mulandóságversekről lásd Merényi Oszkár, *Berzsenyi Dániel,* Irodalomtörténeti könyvtár (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 137–153.

85 Berzsenyi Dániel, „A' Múzsához", in Berzsenyi, *Költői művei,* 46.

86 Berzsenyi Dániel, „A' Halál", in Berzsenyi, *Költői művei,* 401.

87 A „Dicsőség Templomának" képzetköréről: Porkoláb Tibor, „A »Dicsőség Temploma«-képzet...", 112–117. Porkoláb, *„Nagyjainknak pantheonja épül"...,* 11–17.

Máró' hamva nincs itt honjában
Mithridát harmincz csatája
nincs a' dicső dolgok' sorában,
' s Corvint senki nem csudálja.

A felejtés verse így lesz az emlékezés verse. Elvégre, ahogyan Eco mondja, minden jel jelenlétet, nem pedig távollétet teremt.

A költői életpálya 1820 után

Keveset tudunk Bárány és Berzsenyi kapcsolatának további alakulásáról. Biográfiai adalék, hogy a családi kötelékek szorosabbá fonódására 1820 táján jó esély látszott. Bárány megkérte a kezét Berzsenyi lányának, Lídiának, ám végül nem jött létre a házasság.[88] Bárány és Berzsenyi későbbi találkozásairól Frankenburg Adolf visszaemlékezései alapján alkothatunk képet. Kérdéses azonban, hogy beszámolóját mennyiben tekinthetjük hitelesnek. Frankenburg immár idézőjelben, mint Bárány önmegjelölését használja vele kapcsolatban a „költő" kifejezést. „Engem szeretett," – írja – „mert senki nem hallgatta verseit oly ájtatos türelemmel végig, mint én, még »barát«-ját, a szomszéd Niklán lakó Berzsenyit sem vehette rá, hogy fél évben három versnél többet meghallgasson, a mire a gombai »Virgil« természetesen azt mondta, hogy »irigység«."[89] Bárány alakja itt párhuzamba állítható a hellenisztikus epigramma és a római irodalmi hagyomány visszatérő figurájával: a rossz költővel, aki állandó felolvasással gyötri barátait.[90] E típus szerepeltetése az emlékiratokban kimondatlanul is kettős célt szolgál: egyrészt Berzsenyi irodalmi ízlését dicséri, másrészt – ezen keresztül – a két szerző kanonikus pozícióját rögzíti. E később sokat idézett szatirikus portré aligha tett jót a Bárány-recepciónak, viszont kiválóan illeszkedett az emlékiratok anekdotikus elbeszélésmódjához.

Figyelemre méltó, hogy Frankenburg az 1868-ban publikált visszaemlékezésekben már az elkallódó költői hagyatékról ír: „Sajnálom, hogy verseiből, me-

88 Berzsenyi Lídia Berzsenyi Dánielnek, Nikla, 1820. február 4., in BERZSENYI, *Levelezése,* 528–529. Bárány és Berzsenyi Lídia kapcsolatáról lásd a kritikai kiadás jegyzetapparátusát: BERZSENYI, *Levelezése*, 966.

89 FRANKENBURG, *Emlékiratok,* 221.

90 A fűzfapoéta alakjáról: ADAMIK Tamás, *Martialis és költészete,* Apollo könyvtár (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 100–101. Példák a klasszikus költészetből: HORATIUS, *Sat.* I.4.74–75; *Ars poetica,* 455; MARTIALIS, *Epigrammák,* III.50.

lyekből ottlétem alatt egy egész csomóval tisztelt meg, nem tartottam meg egyet kettőt emlékül. Miután úgysem láttak soha napvilágot, tán közölhették volna divatlapjaink – »raritas«-ul."[91]

Nem egyértelmű, hogy a folytatás csupán a költő és a prózaíró közötti különbséget kívánja-e érzékeltetni, vagy Frankenburg emlékezete valóban megőrzött valamit Bárány verseinek stílusából:

> Junius elején – ha oly költő volnék, milyen Bárány szomszédom volt – így kezdeném: 'És a föld levetette reggel ezüst haját s kisimítá ránczait, hogy úgy kelljen föl, mint egy fiatal tündérhölgy, ki újonnan született gyermekeit dagadó keblén ringatja'; prózai iró módjára azonban csak szárazon lemondom – lehet azért, mert életem e legszebb szakaszának leirásához hiányoznak a szavak – hogy junius elején, midőn a gazdaság vezetésébe barátaim s a százesztendős kalendáriom segítségével úgy félig meddig beleokultam, s béreseimnek már könyv nélkül is tudtam a napi teendőnkre nézve szükséges instructiókat adni, a házat egyik meghittebb barátomnak s hajdani iskolatársamnak, Finkoir marczali inzsellérnek gondviselésére bízván, útnak indultam feleségért – Egerbe.[92]

Ha az előbbiről van szó, s Frankenburg ironikus megfogalmazását úgy értelmezzük, hogy Bárány költészetének egyik jellegzetessége a megszemélyesítésre épülő hasonlat, úgy azt mondhatjuk, hogy sokat változott verseinek jellege az ismertetett corpushoz képest.

Végezetül feltehető a kérdés: nem sérti-e az irodalomtörténeti decorum elvét, ha Bárányról beszélünk, amikor az alkalom azt kívánná, hogy Berzsenyire emlékezzünk? Talán nem. Bárány ismert versei azt mutatják, hogy a fiatal poéta tisztelője és olvasója a Berzsenyi-lírának. Bárány költészete is példa lehet rá, hogy Berzsenyi költői teljesítménye nagyon hamar, szinte az első kötet megjelenésével egy időben mércévé vált. Kettejük költészetének összevetése ugyanakkor azt mutatja, hogy nem szerencsés megelégednünk a „Berzsenyi nyomán" alkotó poéta képével, s a versek jelölt Berzsenyi-utalásai is túllépnek a puszta repetíción.[93]

Berzsenyi mesterszerepe e családi kapcsolatokra épülő kulturális mikrokörnyezetben egyértelműnek látszik. Berzsenyi István egyik kéziratban maradt verse is ezt a pozíciót látszik igazolni.[94] A *Virágok* címen kiadni szándékozott,

91 Frankenburg, *Emlékiratok,* 221–222.

92 Uo.

93 Vö. Horváth, *Berzsenyi és íróbarátai,* 292.

94 Szücsi József, „Berzsenyi István", *Irodalomtörténeti Közlemények* 24, 2. sz. (1914): 211–215; Berzsenyi István, *Berzsenyi Dánielhez,* in Berzsenyi István, *Versei,* OSZK Kt., Quart. Hung. 1977.

ám soha meg nem valósuló kötetben együttesen fellépő költőtársak további munkái viszont azt jelzik, hogy Berzsenyi mellett a kortárs vagy kvázi-kortárs irodalomból más, s nem kizárólag a dunántúli írócsoporthoz kötődő alkotókat is kiemelkedőnek találtak. Berzsenyi István Bárányhoz címzett episztolájában olvashatjuk:

> Jer, jer bátya! velem Pimpla virányain, –
> Hol Kiss, Himfi, Vitéz tört utakon vezet,
> S bátyánk Dániel és Kölcsey nyujtja majd
> Caszthal isteni cseppjeit.[95]

Edvi Illés Pál Bárány-episztolája Kis, Kazinczy és Berzsenyi hármasában látja az elérni vágyott ideált, ám a zárlat nem nélkülözi az iróniát:

> Mi szép leszsz, K i s , K a z i n c z y , B e r z s e n y i
> Sorjokban fénylenünk!
> De még addig, – ah! még addig, Bódi
> Sokat kell törlenünk![96]

Berzsenyi István és Edvi Illés munkái azt mutatják, hogy a saját csoportjukon belül, a „pályát együtt futó" soproni barátok között Báránynak tulajdonítanak vezető szerepet. Ez utóbbira – az episztolák szerint – Bárány nem feltétlenül költői teljesítményével, sokkal inkább műveltségével, olvasottságával válik méltóvá.

Bárány és részben a költőbarátok versei arra hívhatják fel a figyelmet, hogy érdemes átértékelni velük kapcsolatban Berzsenyi *kizárólagos* mesterszerepét.[97] S e sokszínű hagyomány felől szemlélve Berzsenyi költészetének kortárs fogadtatása is másként értelmezhető.

95 BERZSENYI István, „Bárány Boldizsárhoz", in uo.

96 EDVI ILLÉS Pál, „Bárány Boldizsár barátomhoz", in *Zsebkönyv,* kiad. IGAZ Sámuel (Bécs, 1822), 294.

97 Vö. SZÜCSI, *Berzsenyi István,* 212–213.

Fórizs Gergely

Költészet a tükör(ben)

Vörösmarty Berzsenyi-emlékverse*

(Vörösmarty vs. Berzsenyi?)

A Vörösmarty, Bajza és Schedel/Toldy szerkesztette, 1837-ben indult Athenaeum folyóirat első számának fejlécében Berzsenyi-idézet szerepel, s ugyanitt, az 5–6. oldalon olvashatjuk Vörösmarty *Berzsenyi' emlékezete* című alkaioszi ódáját.[1] E két, közvetlenül Berzsenyire vonatkozó szöveg fogja közre Bajza József *Gondolatközlés, 's annak eszközei* feliratú programcikkét, mely a választott mottóhoz („Az ész az isten, melly minket vezet, / Az ő szavára minden meghajol.") nyilvánvalóan kapcsolódó megfogalmazásokkal él.[2] Feltűnő, hogy az ún. romantikus triász e szövegelrendezéssel implicite éppen az ún. (neo)klasszicista Berzsenyit választotta irodalmi vállalkozásuk legitimáló, előképszerű figurájának. Az alábbiakban Vörösmartyra és az ő emlékversére szűkítve a fókuszt arra keresek választ, hogy az aktualitáson túlmenően (Berzsenyi halála és akadémiai búcsúztatása óta csupán néhány hónap telt még el) mi indokolhatta a niklai literátor eme kitüntetett szerepeltetését.

* A tanulmányban hasznosítottam Dávidházi Péter, Hites Sándor, Korompay H. János és Vaderna Gábor értékes észrevételeit, melyeket a szöveg első változatához fűztek. Köszönet érte!

1 A vers végleges, átdolgozott formájában *Berzsenyi' emléke* címmel 1840-ben jelent meg. Vörösmarty Mihály, *Újabb munkái I. Dalok és énekek* (Buda: Magyar Királyi Egyetemnél, 1840), 38–40. A következőkben az utóbbi változat szövegét fogom idézni, az átdolgozás jelentőségére még visszatérek.

2 Mint például: „Az ember leggyarlóbb, legnyomorékabb alkotmánya a' teremtésnek léte' kezdetén, de magában egy erőt rejt, az észt, melly őt istenséghez hasonlító lénnyé teheti". Bajza József, „Gondolatközlés, 's annak eszközei; Egyszersmind bevezetésül", *Athenaeum* 1, 1. sz. (1837): 1–5, 1.

Az egyik lehetséges választ a kérdésre Fried István fogalmazta meg, lényegében kisajátító gesztusként értékelve a költőelőd előtti tisztelgés ezen formáját Vörösmarty részéről:

> Berzsenyi emléke ürügyén, de Berzsenyinek a neoklasszicizmus adta lehetőségeket a végsőkig próbáló és mégis lényegében a neoklasszicizmuson belül maradó költészetével ellentétben, megadva a végbúcsú tisztességét a költőnek, egy másfajta műfaj kikísérletezésére szolgált a téma. [Vörösmarty] Itt még megtartotta a neoklasszicista formát, az alkaioszi strófát [...], kiemeli az általa legsajátabbnak, leginkább az elődöt jellemzőnek tartott Berzsenyi-motívumokat, s egy ál-neoklasszicista, tulajdonképpen jellegzetesen romantikus művet alkot. Nem Berzsenyi problémáit visszhangozza, a „szűvarázsló dal" nem Berzsenyi költészetéről vall, hanem a sajátjáról [...]. Vörösmartynak így a költészet nem eszköz az örök-ideális elérésére, az antikvitásban kifejeződött tökéletesség megközelítésére. A dalnak varázshatalma van, az önkifejezést szolgálja csupán, azt az önkifejezést, amely öntörvényű világot alkot.[3]

Fried tanulmányát azért is fontos említeni, mert eredményeit két másik értekezés szerzője is megerősítette, s a mai napig a kisajátításteória az utolsó részletesen argumentált értelmezői álláspont a költeménnyel kapcsolatban. Mezei Márta szerint „[i]dézőjelbe tett elsőszemélyű fohász kezdi a verset, Berzsenyi–Vörösmartyé [...]. [Vörösmarty] e kettősen személyes fohászban a költői alkotás egyéni ösztönző erejét, az individuális teremtőelvet (»Csak ami keblem mélyeiben... Csak amit elmém tiszta lapján...«), a romantika alapvető sajátságát hangsúlyozza."[4] Korompay H. János következtetése is hasonló: „A *Berzsenyi emléke* [...] nem Berzsenyire jellemző konkrétumokat rajzol, hanem Vörösmarty költőeszményét jeleníti meg. Elődje életművét nem annak ellentmondásos, fejlődéstörténeti átmenetet képező helyére állítja, hanem önmagához hasonlítva egyértelműen romantikusnak tünteti föl."[5]

Mint az utóbbi idézet kidomborítja, jóval többről van itt szó, mint egyetlen vers megítéléséről: ez a fajta interpretáció lényegében abba a nagy ívű fejlődéstörténeti elbeszélésbe illeszkedik sarkalatos elemként, melyet eredetileg Horváth János dolgozott ki részletesen, s melyben a 18–19. századi magyar irodalom egyik

3 FRIED István, „A romantikus óda kifejlődése Vörösmarty költészetében", *Irodalomtörténeti Közlemények* 79, 5–6. sz. (1975), 572–583, 582.

4 MEZEI Márta, „Vörösmarty és Berzsenyi", *Irodalomtörténet* 57, 7. sz. (1975): 831–854, 841.

5 KOROMPAY H. János, „Stilizált arckép – eszményített önarckép. Vörösmarty: *Berzsenyi emléke*", in *„Ragyognak tettei...": Tanulmányok Vörösmartyról*, szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, 273–299 (Székesfehérvár: Fejér Megye Tanácsa, 1975), 289.

fejlődési vonalát a klasszicizmus–romantika (utóbb a „nemzeti klasszicizmus"-ban folytatódó) átmenete jelenti. E folyamatban Horváth szerint Vörösmarty lesz „a magyar romanticizmus reprezentáns költője",[6] nála érik teljességre az, ami Berzsenyinél még csak kezdemény. Berzsenyi ugyanis Horváth értelmezésében még a klasszikus eszmények után sóvárgott, csakhogy „sorsa, vérmérséklete" nem engedte, hogy elmerüljön bennük,[7] mert már „akarata ellenére" „romantikus" volt: költészetében a romantikus egyéniség „önkéntelenül" tört utat magának.[8] Erre a Horváth ábrázolásában Berzsenyi költészetét jellemző összetett képletre alkalmazza Fried a Szauder József által[9] a magyar irodalomtudományban meghonosított neoklasszicizmus fogalmát, vagyis itt a neoklasszicizmus lesz a hazai irodalmi romantika végső kiteljesedése előtti utolsó stáció. Fried azzal, hogy Vörösmarty Berzsenyi-emlékversét a „romantikus óda első tiszta képletének"[10] nevezte, igen látványos irodalomtörténet-írói fogással egy olyan művet jelölt ki stílustörténeti mérföldkőnek, a magyar irodalmi romantika egyik nyitányának, mely műfajából következően éppen a lezárást, a költőelőd tiszteletteljes megidézését kellene, hogy szolgálja, azonban „ál-neoklasszicista" külsőségei ellenére valójában a hagyománytörés dokumentumaként mutatható fel. Eszerint tehát a költőutód azáltal imitálja a nem létező folytonosságot, hogy az elődbe saját arcképét vetíti bele, ezáltal azonban gyakorlatilag a helyébe lép, mintegy megszüntetve őt. Fried itt ugyanazt a jelenséget látja, amelyet Harold Bloom „költői félremagyarázás" („poetic misprision") névvel illetett: az „erős költő" a másikban, a költőelődben is saját magát olvassa.[11] Bloom romantikus költészeti anyagon kifejlesztett hatásszorongás-elméletének *(anxiety of influence)*[12] idevonása azért is adekvát, mert továbbgondolva éppen Fried eljárásának értelmezésére is alkalmas. Legalábbis erre juthatunk, ha megfontoljuk Milbacher Róbert figyelmezte-

6 Horváth János, „A magyar irodalom fejlődéstörténete", in Horváth János, *Irodalomtörténeti munkái I*, szerk. Korompay H. János és Korompay Klára, 57–453 (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), 386.

7 Horváth János, „Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből: Berzsenyi Dániel" [1924], in Horváth János, *Tanulmányok I*, kiad. Gönczy Monika, Csokonai könyvtár 12, 167–180 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997), 169.

8 Horváth, „A magyar irodalom...", 400.

9 Szauder József, „A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában", in Szauder József, *Az estve és Az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970), 92–123.

10 Fried, „A romantikus óda...", 583.

11 Harold Bloom, *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry* [Second edition] (New York – Oxford: Oxford University Press, 1997), 19.

12 A fogalom magyar irodalomtudományban bevett fordításának („hatás-iszony") pontatlanságára Dávidházi Péter hívta fel a figyelmemet.

tését, aki a Petőfi–Vörösmarty közti „irodalmi Oidipusz-komplexust" elemezve fejtette ki, hogy a bloomi elmélet, mely szerint az ún. „erős költő" megpróbálja az elődöket megtagadva önmagából eredeztetni önmagát, érvényes arra a kritikai és irodalomtörténeti diskurzusra is, amely „eredetként" igyekszik értelmezni az erős költő életművét.[13]

Az alábbiakban igyekszem eltávolodni attól az irodalomtörténeti szemlélettől, mely a költői életművekben az elődtől való tudatos eltérés – a Lucretius atomtanából kölcsönzött bloomi szóképpel: *clinamen,* azaz 'elhajlás' – nyomait kutatja, és e helyett a kapcsolódási pontokat fogom keresni. Vagyis mind az emlékódának, mind a Berzsenyi és Vörösmarty költészet(elmélet)e közti viszonynak egy másfajta, nem a megszakítottságot, hanem a folytonosságot kiemelő megközelítésére teszek kísérletet.

(platonista olvasat)

A Vörösmarty- és a Berzsenyi-poétika közös eszmei hátterének felderítéséhez a kiindulópontot Zentai Mária néhány megjegyzése nyújtja. Zentai nem stílus-, hanem inkább eszmetörténeti elemzésében ugyanis arra irányította rá a figyelmemet, hogy Vörösmarty több versében „platonikus csengésű kijelentések" olvashatók a „világ fizikai létezés előtti álom-létére", „a létbemerülést, megtestesülést megelőző ideákra" vonatkozóan, s példaként e „több helyütt is megfogalmazott platonikus lélekfelfogásra"[14] többek között a Berzsenyi-emlékódából idéz:

> Csak a' mi keblem' mélyeiben buzog,
> Csak a' mit elmém' tiszta lapján
> Írva hagyott az örök teremtés...

Zentai ötlete a Vörösmartynál megfigyelhető platonikus szemléletről korántsem társtalan, hiszen korábban Szegedy-Maszák Mihály is úgy vélte, hogy a költő számos lírai darabjában az élet azon „újplatonikus értelmezéséből" indult ki,

13 MILBACHER Róbert, „A szelíd farkas és a bárányos róka. Petőfi esete Vörösmartyval meg a babérral", in *„Mit jelent a suttogásod?": Romantika: eszmék, világkép, poétika: Tanulmányok,* szerk. NAGY Imre, MERÉNYI Annamária, 274–290 (Pécs: Pro Pannonia Kiadó, 2002), 281, 285.

14 ZENTAI Mária, „Ösvények és romok", *Irodalomtörténeti Közlemények* 105, 5–6. sz. (2001): 670–677, 674. Vö. ZENTAI Mária, „Az íbisz legfeketébb tolla: A nyelv hitelvesztésének nyomai Vörösmarty költészetében", in *Vörösmarty és a romantika,* szerk. TAKÁTS József, 73–88 (Pécs–Budapest: Művészetek Háza – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, [2001]), 81–83.

melyre Blake és Shelley is építettek, s mely szerint „evilági létünket álom előzi meg s követi, s ez az álom voltaképpen a tényleges lét, földi életünk csak káprázat".[15] Szörényi László pedig az epika területén regisztrált ilyen hatást, felvetve, hogy a *Zalán futásá*nak képei és hasonlatai az újplatonikus kozmológia jelképrendszerébe illeszkednek.[16]

E nagy ívű felvetések, melyek azonban nem váltak monografikus szintű elemzések alapjává, azért különösen érdekesek a számunkra, mert legalábbis Csetri Lajos 1986-os könyve óta elfogadott értelmezés, hogy Berzsenyi költészetében szintén határozott platonista hatás figyelhető meg. Csetri ezt így fogalmazta meg az 1808-as Berzsenyi-versgyűjtemény elemzésének összegzésében: „[Berzsenyi] dalaiban a szerelemnek [...] a keresztény neoplatonizmus és a pietizmus tanai által dominált felfogása uralkodott, s más vonatkozásban is a platonizmus [...] hatása alatt álló, eszménye által vezérelt embernek tűnt eddig vizsgált verseiben".[17]

Kérdés mármost, hogy kimutatható-e a két életműben külön-külön már regisztrált platonista vonások alapján olyan párhuzam, melynek ismeretében joggal feltételezhetjük, hogy Vörösmarty emlékversében nem csak a formai külsőségekben és nem csupán az önkényes kisajátítás gesztusával közeledhetett a Berzsenyi-oeuvre-höz. Ennek megválaszolásához először az emlékóda kulcsfontosságú első három versszakát idézem, ahol idézőjelek közt magát az ifjú Berzsenyit (mint „lángkebelű fiú"-t) szólaltatja meg Vörösmarty, a következő költői hitvallást adva szájába:

„Nem kérem, oh sors! kincseidet, nem az
Uralkodó kényt és ijedelmeit,
Sem harczi pályán a' megöltek'
Véreivel ragyogó szerencsét:

Gond és irígység' mostoha tárgyait.
Csak a' mi keblem' mélyeiben buzog,
Csak a' mit elmém' tiszta lapján
Írva hagyott az örök teremtés,

15 Szegedy-Maszák Mihály, „Vörösmarty Mihály: *Késő vágy*", in *Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig,* szerk. Mezei Márta és Kulin Ferenc, 274–290 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1975), 282.

16 Szörényi László, „»s hű a' haladékony időhöz«: Kompozíció és történelemszemlélet a *Zalán futásá*ban", in Szörényi László, *„multaddal valamit kezdeni": Tanulmányok,* JAK füzetek 45, 36–84, (Budapest: Magvető Kiadó, 1989), 50.

17 Csetri Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 281.

Oh adj nekem szót, édeset és erőst,
Azt szűvarázsló hangba kiönteni:
A' dal' hatalmát add nekem, sors!
'S megfizetél ez egy életemre."[18]

A vers eme felütésében Korompay H. János mutatta ki a Vörösmarty által megidézett Berzsenyi-motívumok lehetséges forrásait: a kincs, hatalom, hadi dicsőség látszatérték-mivoltának megfogalmazásait hat különböző versben, valamint az „örök teremtés" elméletének lehetséges előképét a *Poézis hajdan és most* címen ismert költemény 2. versszakában.[19] Ez utóbbi esetben ugyan kétség merülhet fel a hatás igazolhatóságát illetően, hiszen ez a Berzsenyi-vers csak az 1842-es Döbrentei-féle életműkiadásban jelent meg először, kérdéses tehát, hogy Vörösmarty 1837-ben már ismerte volna. Ha azonban a vizsgálat körébe bevonjuk Berzsenyi prózai munkáit is, akkor mégiscsak kínálkozik elfogadható párhuzam, mégpedig az 1833-ban publikált *Poétai harmonistika* képzőszellem-koncepciója:

> valamint minden szépnek és jónak, ugy a poesisnak is legfőbb oka és tzélja a szeretet és a szeretetből folyó teremtés. [...] a képzőszellem nem egyéb lévén bennünk, mint a teremtés' örökké folyó munkájának gyönyörben öltözött folytatója, mint valami isteni kéz minden iránylatit gyönyörnek örök folyamává bájolja s gyönyör által vezeti lelkünket legfőbb tzélainkra az élettökélyre és életterjesztésre, ezek által pedig legfőbb gyönyörre és boldogságra.[20]
>
> Csak a' mi keblem' mélyeiben buzog,
> Csak a' mit elmém' tiszta lapján
> Írva hagyott az örök teremtés[.]

A kulcsmozzanat itt nyilvánvalóan az „örök teremtés" gondolatának megegyezése. A Berzsenyi-esztétika e centrális, a képzőszellem-elmélettel összefüggő elemének forrásairól pontos információkkal rendelkezünk. Mint korábban már kimutattam,[21] Heinrich Luden jénai professzor előadásjegyzeteinek Bildungskraft-(képzőerő) fogalma lehetett a közvetlen előzmény, mely a „végte-

18 VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények II: (1827–1839),* kiad. HORVÁTH Károly, Vörösmarty Mihály összes művei 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 215.

19 KOROMPAY, „Stilizált arckép...", 280–282.

20 BERZSENYI Dániel, „Poétai harmonistika", in BERZSENYI Dániel, *Prózai munkái,* kiad. FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 342–395 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2011), 355.

21 Uo., 688–689.

len eszme megformálásának, az isteni egyénivé alkotásának képességét" jelenti.[22] Szempontunkból fontos továbbá Luden következő (Berzsenyi által kijegyzetelt)[23] passzusa is, mely a művészi és isteni teremtő erő működése közti párhuzamot magyarázza: „A szépség úgy viszonyul a művészethez, mint a világegyetem Istenhez. A szépség örök, önmagában nyugvó és meglévő eszme, amely az idők folyamán a művészet révén jut létezéshez és a művészeten kívül nincs valósága. A szépség a művészetben a létrejövés állapotában van".[24] Ez a platonista jellegű diktum lényegében aforisztikus előadásban a Ludenre általában is nagy hatással lévő Schelling vonatkozó nézeteit adja vissza, melyek a korban sokat idézett 1807-es előadásában így hangzanak:

> Minden dolog mintája egy örök fogalom, amelyet a végtelen értelem tervezett: de mi által valósul és testesül meg ez a fogalom? Csakis az alkotó képesség révén, amely éppúgy szükségszerűen össze van kötve a végtelen értelemmel, amint a művészben az érzéken túli szépségeszme megragadásának lényege össze van kötve az érzékileg ábrázolt lényegével. Ha az a művész nevezhető szerencsésnek és mindenek előtt dicséretesnek, akinek ezt a teremtő erőt kölcsönözték az istenek, akkor a műalkotás annyiban fog találóként megjelenni, amennyiben ezt a hamisítatlan teremtőerőt és természeti működést mintegy körvonalak között képes felmutatni.[25]

Az „örök teremtés" e felfogásának közvetlen kontextusát a schellingi életművön belül az Aquinói Tamásnál megjelent *creatio continua*-elv újraértelmezése jelenti. Ennek eredeti változata szerint „a teremtés aktusa folytonos aktus: a

22 Heinrich Luden, *Grundzüge ästhetischer Vorlesungen zum akademischen Gebrauche* [1808], in Berzsenyi, *Prózai munkái*, 752–809, 765.

23 Berzsenyi Dániel, „Kivonatok és feljegyzések", in Berzsenyi, *Prózai munkái*, 71–87, 76.

24 „Das Schöne steht zur Kunst in dem Verhältnisse, in welchem das Universum zu Gott stehet. Das Schöne ist eine ewige, in sich selbst ruhende und seyende Idee, die im Ablaufe der Zeit durch die Kunst zum Daseyn kommt, und ausser der Kunst keine Realität hat. Das Schöne ist in der Kunst im Werden." Uo., 756.

25 „Jedem Ding stehet ein ewiger Begriff vor, der in dem unendlichen Verstande entworfen ist: aber wodurch gehet dieser Begriff in die Wirklichkeit und die Verkörperung über? Allein durch die schaffende Wissenschaft, welche mit dem unendlichen Verstande eben so nothwendig verbunden ist, wie in dem Künstler das Wesen, welches die Idee unsinnlicher Schönheit faßt, mit dem, welches sie versinnlicht darstellt. Ist derjenige Künstler glücklich zu nennen und vor allen lobenswerth, dem die Götter diesen schaffenden Geist verliehen haben, so wird das Kunstwerk in dem Maße trefflich erscheinen, in welchem es uns diese unverfälschte Kraft der Schöpfung und Wirksamkeit der Natur wie in einem Umrisse zeigt." Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, *Über das Verhältniß der bildenden Künste zu der Natur* (München: Philipp Krüll, 1807), 16. (Saját fordítás. A továbbiakban a jelöletlen fordítások szintén tőlem származnak – F. G.)

világ megszűnne létezni, ha Isten megszűnne teremteni azt. A létezés fenntartása, a *conservatio* egyben teremtés, *creatio*".[26] Schelling szentháromság-tanában ez a képlet dinamizálódik, amikor a platonikus hagyomány ariánus változatára támaszkodva felfelé irányuló mozgást tételez az egyes létfázisok között, ezzel eltérve a plótinoszi újplatonizmus hiposztázis-tanától, mely szerint az emanáció (a dolgoknak az istenség lényegéből való kiáramlása) leszálló vonalat képez, egyre alacsonyabb rendű teremtményeket eredményezve.[27] A megtestesülés tehát Schelling filozófiájában nem Istentől való távolodást jelent, hanem a teremtményekben ható isteni erő működésének eredménye, mely felfelé törekvő folyamatot alkot: a teremtés a teremtményekben folyamatosan ható isteni erő révén teljesedik be. Schelling másutt olvasható megfogalmazása szerint: „A dolgok Istenből való következése Isten önkinyilatkoztatása. De Isten csak abban tudja magát kinyilatkoztatni, ami hozzá hasonló: szabad, önmaguk által irányítottan cselekvő lényekben, melyek számára nem létezik más ok, mint Isten, melyek azonban úgy léteznek, ahogyan Isten létezik."[28]

Ezen összefüggéseket tekintve a Vörösmarty-versben említett elme/lélek „tiszta lapján" talált írás olvasása teremtő aktus, de az itt Mezei Márta által is konstatált „individuális teremtőelv" nem a *creatio ex nihilo* értelmében érvényesül, hanem az eleve jelenlévő örök ideák érzéki megformálására vonatkozóan, miáltal az egyén a teremtés részesévé válik, szabad, de nem teljesen öntörvényű módon. A „dal hatalma", a „szűvarázsló hang" kitételek e gondolatkörben az enthusziaszmosz-tanra, a költő révén megnyilvánuló isteni erő ellenállhatatlan, másokat is megihlető mivoltára vonatkoznak, melyet Platón *Ión*-dialógusa a mágnes magnetizáló erejéhez hasonlít.[29]

A kérdés ezek után az, hogy ez a fajta költészetfelfogás Vörösmartynál pusztán itt, a Berzsenyi-életmű ezen mozzanatának egyszeri megidézéseként jelenik-e meg, vagy pedig mélyebb összefüggésről van szó. Utóbbira utal, hogy a *Berzsenyi' emlékében* a költői alkotásról írtak összefüggésbe hozhatók a *Tündérvölgy* (1825) bevezetésével:

26 Władisław TATARKIEWICZ, *Az esztétika alapfogalmai: Hat fogalom története,* ford. SAJÓ Sándor (Budapest: Kossuth Kiadó, 2000), 187.

27 Michael FRANZ, *Tübinger Platonismus: Die gemeinsamen philosophischen Anfangsgründe von Hölderlin, Schelling und Hegel* (Tübingen: Francke, 2012), 193.

28 „Die Folge der Dinge aus Gott ist eine Selbstoffenbarung Gottes. Gott aber kann nur sich offenbar werden in dem, was ihm ähnlich ist, in freien aus sich selbst handelnden Wesen; für deren Seyn es keinen Grund gibt als Gott, die aber sind, sowie Gott ist." Friedrich Wilhelm Joseph SCHELLING, „Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freyheit und die damit zusammenhängenden Gegenstände", in Friedrich Wilhelm Joseph SCHELLING, *Philosophische Schriften I,* 397–511 (Landshut: Philipp Krüll, 1809), 414.

29 PLATÓN, *Ión*, 533d–535a.

Én is olly dalt mondok világ' hallatára,
Mellynek égen, földön ne légyen határa,
A' mit fül nem hallott, a' szem meg nem jára,
Azt én írva lelém lelkem' asztalára.[30]

Az „asztal" jelentése itt nyilvánvalóan 'írótábla', a latin „tabula" ('deszka', illetve 'tábla') kettős jelentésének megfelelően. Ezt támasztják alá a szókapcsolatnak a kéziratokon megfigyelhető korai „szivem' táblájára", illetve „lelkem' táblájára" variánsai.[31] Platonista kontextusban arról van itt szó, hogy az érzéki megismerés számára hozzáférhetetlen ideák lélektartalomként eleve adottak az ember számára. A lelket eredetileg Platón *Theaitétosz*a hasonlította benyomásaink lenyomatát őrző viasztáblához.[32] Vörösmartynál azonban a metaforának a keresztény misztikusok tanításában kialakult változata jelenik meg, mely szerint a lélek olyan viasz, mely a teremtés aktusával befogadja az isteni pecsétet.[33] A beszőtt bibliai utalás[34] is a teremtővel való közvetlen, érzéken túli kapcsolatra vonatkozik: Szent Pál korinthusbeliekhez írt első levelében van arról szó, hogy Isten olyat készített elő az őt szeretőknek „Amiket szem nem látott, fül nem hallott és embernek szíve meg se gondolt [...]. Nekünk azonban az Isten kijelentette az ő Lelke által: mert a Lélek mindeneket vizsgál, még az Istennek mélységeit is."[35] A Vörösmarty-szöveghely ugyanerre az allúzióra építő világirodalmi párhuzama pedig Schillernél olvasható:

Was kein Ohr vernahm, was die Augen nicht sahn,
Es ist dennoch das Schöne, das Wahre!
Es ist nicht draußen, da sucht es der Thor;
Es ist in dir, du bringst es ewig hervor.

(Friedrich Schiller: *Die Worte des Wahns*, 1799)

Mit fül nem hall, sose láthat a szem,
Az mégis a Szép s az Igazság!
Nem künn van, csak balga keresheti ott:
Benned van, a szívedből buzog!

(Friedrich Schiller: *A balhit szavai,* ford. Rónay György)

30 Vörösmarty Mihály, *Nagyobb epikai művek II,* kiad. Horváth Károly és Martinkó András, Vörösmarty Mihály összes művei 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 29.

31 Uo., 326.

32 Platón, *Theaitétosz,* 191c–194d.

33 Vö. Aleida Assmann, *Arbeit am nationalen Gedächtnis: Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee* (Frankfurt – New York: Campus Verlag, 1993), 21.

34 Az összefüggést kimutatta: Turóczi-Trostler József, „Amit fül nem hallott, a szem meg nem jára", *Irodalomtörténet* 31, 4. sz. (1942): 190–194.

35 1Kor. 2:9–10. Károli Gáspár fordítása.

A Vörösmarty-verssorokkal való rokonságra a figyelmet felhívó Turóczi-Trostler József szerint itt Schiller a belső világ refugium-szerepéről szól,[36] azonban ennél plauzíbilisebbnek tűnik a *locus* platonista értelmezése, melyet már Almási Balogh Pál kifejtett 1836-os akadémiai székfoglalójában, azzal, hogy a Schiller-sorokat a platóni ontológia illusztrációjaként idézte: „Plato, mély philosophiai lehozással tanítá, hogy a' dolgok' örök typusai (*παραδείγματα*) 's minden esmereteink' elemei (*ἀρχαι*) bennünk lakoznak [...] 's hogy minden szépnek, jónak és igaznak ideája, már eredetikép lelkünk' mélyében lakozik, mellynek észrevételében, kifejtésében 's öntudatra hozásában áll minden tudományunk."[37]

Gere Zsolt irányította rá a figyelmet, hogy a Vörösmarty-korpuszon belül a szakirodalomban ritkábban idézett *Az ifjú költő* (1842) is hasonló mitikus narratívát alkalmaz, mint a Berzsenyi-emlékóda.[38] Hozzátehetjük, hogy ez a vers egyben a *Tündérvölgy* felütését is idézi, s szempontunkból mindenképpen érdekes, mert a (költő)lélek regénye ebben a Vörösmarty-műben jelenik meg a legteljesebb formában:

Mi sürget mondanom
Nem hallott dolgokat,
A' lélek' mélyiben
Titkon fogantakat?

Nyugott és tiszta volt
Ifjú eszméletem,
Mint a' puszták' tava
Regényes keleten.

Bájlólag tűkröze
Rám csillagezreket;
Mikor látok megint
Olly tündér szép eget?...

36 „[Schiller] a belső szépet és igazat ajánlja menedékül a fikciókba merült nemes léleknek." TURÓCZI-TROSTLER, „Amit fül nem hallott...", 192.

37 ALMÁSI BALOGH Pál, „A' nyelv 's annak a lélekhez való viszonyai", *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 3 (1837): 23–69; 29–30.

38 GERE Zsolt, „A szépség tudományának mitizálási kísérletei: Schedius Lajos János filozófiájának fogalom- és narratívaképző szerepe Vörösmartynál", *Irodalomtörténet* 88, 1. sz. (2007): 3–50, 26–27.

Egy isten néze rám
A' csillagok közűl,
'S üdvömnek képe állt
A' jó isten körűl.

De angyal jött felém,
Illette a' vizet
És benne dúlatag
Szélvész keletkezett.

És csillagezreim
'S a' gyermekálom-ég
A' feldühűlt habok'
Árjában eltünék.

Most lelkem' szenvedély'
Hullámi verdesik,
Szemeim az eget
Hiába keresik.[39]

Itt tehát a léleknarratíva azzal az elemmel bővül, hogy az (isteni) ideák leképezésének/tükrözésének (nyelvi) képessége elvész, ha a lélek az eredeti nyugalom állapotából a „szenvedély" fázisába kerül. Platóni kontextusban ez az *akolaszia,* azaz zabolátlanság vagy mértéktelenség állapota, mely szemben áll „az eget és a földet, az isteneket és az embereket" egybefűző „józan mértékkel" és az „igazságossággal", vagyis a „világrenddel".[40] Közelebbi szövegösszefüggéseket keresve feltűnő, hogy Berzsenyi a *Kritikai levelek*ben Vörösmartyéhoz igen hasonló képiséggel szemlélteti a szenvedélyek megfékezésének kritikai normáját: szerinte a költőnek „Horátzként minden szenvedelmei között" éreznie és éreztetnie kell ezt: „et mihi res, non me rebus submittere conor" („Igyekszem a dolgokat magamhoz igazítani, nem magamat a dolgokhoz"),[41] s így folytatja: „ezért mondja korunk' pajkos Arisztotelesze: hogy nem hánykodó, hanem siktenger tükrözi a mennyet".[42] Berzsenyi itt némileg pontatlanul idéz, mert a „pajkos Arisztotelész"

39 Vörösmarty Mihály, *Kisebb költemények III,* kiad. Tóth Dezső, Vörösmarty Mihály összes művei 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 51–52.

40 Platón, *Gorgiasz,* 507e–508a, Horváth Judit fordítása.

41 Horatius, *Ep.* I.1.19, Balogh Piroska fordítása.

42 Berzsenyi Dániel, „Kritikai levelek [Második változat]", in Berzsenyi, *Prózai munkái,* 266–301, 295.

(azaz Jean Paul) esztétikájában az önmagát „belülről megnyugtató" zseni metaforája a *világot* tükröző sima víztükör[43], míg a tengerben tükröződő ég szóképe Ludennél található: „Ha a valódi zseni – a művészi erő legmagasabb foka – a tiszta, világos, csendes, végtelen tengerfelszín, amely az ég kék boltozatát tisztán felfogja és visszasugározza, akkor a tehetség – egy alacsonyabb fokozat – a viharban felkorbácsolt óceán, mely erőszakkal az ég felé tör."[44] A szókép emlékeztet Winckelmann híres hasonlatára a görög mesterművekre vonatkozóan: „Ahogy a tenger mélye mindig nyugodt marad, bárhogy tombol is a felszín, éppúgy a görögök figuráiban is a kifejezés minden szenvedélyesség mellett nagyszerű és higgadt lelket mutat".[45] A metafora átalakulása, melynek során a statikus mélység és az azt kívülről hasztalan tépázó vihar kettősségéről a zseni saját nyugtalanságát megzabolázó belső erőre kerül a hangsúly, aligha esetleges. A szókép átformálásának hátterében vélhetően a 'karakteres művészet' fogalmáról folyó korabeli művészetelméleti vita[46] áll, melynek egyik csúcspontján Schelling idézett 1807-es munkájában az „élő, teremtő természet eszméjét"[47] hiányolta Winckelmann szépségtanából. Innen nézve a tenger-metafora átalakulása a neoklasszicista doktrína neoplatonista revíziójának igényét fejezi ki.

Megállapítható mindenesetre, hogy a tükrözés-metafora variálódó ismétlődése a korabeli antropológiai esztétikán alapuló kritikai közmegegyezés jele a magasrendű költői alkatról. A szókép első kifejtett verziója[48] valószínűleg Wilhelm Heinrich Wackenrodertől származik, az *Egy művészetszerető szerzetes szívének áradásai* című kötetből (1797), melyben – mint Dirk Kemper megállapította – „a művészet speciális megismerő funkciójának leírásai határozott új-

43 „Das rechte Genius beruhigt sich von innen; nicht das hochauffahrende Wogen, sondern die glatte Tiefe spiegelt die Welt". JEAN PAUL, *Vorschule der Aesthetik nebst einigen Vorlesungen in Leipzig über die Parteien der Zeit* [Zweite, verbesserte und vermehrte Auflage] (Stuttgart, Tübingen: Cotta, 1813), I: 70. A hasonlat kissé eltérő formában már a munka 1804-es első kiadásában is megtalálható.

44 LUDEN, *Grundzüge,* in BERZSENYI, *Prózai munkái,* 766.

45 Johann Joachim WINCKELMANN, „Gondolatok a görög műalkotások utánzásáról a festészetben és a szobrászatban" [1755], in Johann Joachim WINCKELMANN, *Művészeti írások*, kiad. TÍMÁR Árpád, ford. RAJNAI László, TÍMÁR Árpád (Budapest: Helikon Kiadó, 2005), 5–48, 25.

46 A vonatkozó szövegek gyűjteménye: *Ästhetik des Charakteristischen: Quellentexte zu Kunstkritik und Streitkultur in Klassizismus und Romantik*, Hg. Roland KANZ, Jürgen SCHÖNWÄLDER (Göttingen: Bonn University Press at V&R unipress, 2008).

47 SCHELLING, *Über das Verhältniß,* 8.

48 A metafora ennél korábbi felbukkanási helye Wilhelm Heinse regényében Raffaello jellemzése: „Er war in der Tat ein klares stilles tiefes Wasser, worin sich die beste Natur rein abspiegelte." (Valóban olyan tiszta, csendes és mély víz volt, melyben híven tükröződött a legszebb természet.) Wilhelm HEINSE, *Ardinghello und die glückseligen Inseln* [1787], Wilhelm Heinse's sämmtliche Schriften II, Hg. Heinrich LAUBE (Leipzig: Verlag von F. Volckmar, 1838), II:14.

platonista vonásokat mutatnak". A Wackenroder és Tieck által közösen jegyzett kötetben közölt esszéjellegű írások értelmében ugyanis a művészet és a művész feladata az lesz, hogy a természetutánzás helyett a természetet nemesítve, a benne rejlő ideát láthatóvá téve ábrázolja.[49] E gondolatmenet példája a tükrözés-metaforát alkalmazó következő részlet:

> A művészi szellem [...] csupán használható eszköz arra, hogy az egész természetet magába fogadja, és emberi szellemmel átlelkesítve, szépen átváltoztatva újraszülje. De ha belső ösztön, túlcsorduló, vad és buja erő vezérli, ha örökké önmagában, nyugtalanul munkálkodó, akkor nem mindig alkalmas eszköz. Akkor sokkal inkább nevezhető maga is a teremtés műalkotásának. A tomboló és habzó tengerben nem tükröződik az égbolt. A tiszta folyó az, amelyben a fák és sziklák, az elvonuló felhők és a mennybolt összes csillaga elégedetten szemlélik magukat.[50]

E szövegrészlet kontextusában[51] szemlélve tűnik leginkább elő, hogy a Vörösmarty-poétika mennyire nem az egyoldalúan individuális teremtőelv talaján áll: ehelyett a művész a művészet „eszköze", médium, mely akkor működik megfelelően, ha a belső tartalom kifejezése egybeesik az örök teremtéssel (mint „újraszülés"), ha a szubjektív mozzanat a (teremtett) külvilág objektív leképezése is egyben. A másik fontos momentum, amire figyelnünk kell, hogy e folyamatban az emberi szellem a természetet „átlelkesíti", antropomorfizálva alkotja újra. Az örök teremtés / újraszülés tehát olyan folyamat, melyben az ember nem egy önmagán kívüli cél eszköze, hanem e processzus önnön képzését jelenti. A szenvedélyek, a bennünk rejlő ösztönlény meghaladása így nem csupán feltétele, hanem célja is az adekvát művészetnek. A képzés célja az alapképlet szerint az emberi lélekben hordott istenkép felépítése,[52] tehát a vágyott cél-stádium a szenvedély Istennel és világgal meghasonlott állapotának

49 Dirk Kemper, *Sprache der Dichtung: W. H. Wackenroder im Kontext der Spätaufklärung* (Stuttgart: J. B. Metzler, 1993), 211–214.

50 Wilhelm Heinrich Wackenroder, „Von den Seltsamkeiten des alten Malers Piero di Cosimo", in W. H. Wackenroder und Ludwig Tieck, *Herzensergießungen eines kunstliebenden Klosterbruders* (Berlin: Johann Friedrich Unger, 1797), 155–156.

51 Vö. a szöveghely értelmezésével Markus Buntfußnál: „Der Künstler ist damit nicht der Ursprungswort, sondern das Medium der Kunst." Markus Buntfuss, „Das religiöse Kunstverständnis W. H. Wackenroders", in Markus Buntfuss, *Die Erscheinungsform des Christentums: Zur ästhetischen Neugestaltung der Religionstheologie bei Herder, Wackenroder und De Wette,* 87–152 (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2004), 112.

52 Vö. Hans-Georg Gadamer, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata,* ford. Bonyhai Gábor, második, javított kiadás (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 41.

meghaladása, egy újabb nyugalmi helyzet lesz, amint *Az ifjú költő* zárlata is mutatja:

> Oh, adjatok nekem
> Jobb álmot, istenek,
> Vagy sírom' zártáig
> Meg nem pihenhetek.[53]

A versszak első két sorának a kéziraton olvasható eredeti változata ezt határozottan a kiinduló helyzethez való visszatérés (platonista) vágyaként fogalmazza meg:

> Oh miért nem lehetek
> Mint voltam olly nyugott.[54]

Megjegyzendő, hogy Vörösmarty a költőlélek-narratívához *Az ifjú költő*ben – akárcsak a *Tündérvölgy* bevezetésében – bibliai képeket használ, bár ezúttal még szabadabban, mint a fent idézett Szent Pál-allúzió esetében. A „puszták' tavát" illető angyal képe ugyanis az Újszövetségnek a Bethesda tavi gyógyítást leíró részére utalhat: „Van pedig Jeruzsálemben a Juhkapunál egy tó, a melyet héberül Bethesdának neveznek. Öt tornáca van. Ezekben feküvék a betegek, vakok, sánták, aszkórosok nagy sokasága, várva a víznek megmozdulását. Mert időnként angyal szálla a tóra, és felzavará a vizet: aki tehát először lépett bele a víz felzavarása után, meggyógyult, akárminémű betegségben volt."[55] Ehhez képest Vörösmarty megfordítja a relációt: az angyal által felkavart víz nála nem a gyógyításnak, hanem a lelki disszonancia létrejöttének jelképévé lesz.

A lélekregény mitologikus megjelenítésének miként je a fent említett Vörösmarty-szövegekben éppen azt példázza, amit az idézett részek ugyanakkor tartalmilag fejtenek ki a témáról. A mitológia alkalmazásának ez a módja ugyanis illeszkedik a poéta platonista jellegű közvetítői szerepfelfogásához. Vörösmarty lírai mitológiájában általában is megfigyelhető – amint azt legutóbb S. Varga Pál megfogalmazta –, hogy mitologémákat „szinkretista módon kombinál", illetve „deformál" és „önkényesen továbbfejleszt", azonban „ez az önkény nem a szubjektivitás önkénye", mivel „alapjában egy egzisztenciális hangoltság áll, amely-

53 VÖRÖSMARTY, *Kisebb költemények III,* 53.
54 Uo., 285.
55 Ján. 5:2–4. Károli Gáspár fordítása.

nek a beszélő inkább médiuma, semmint forrása". A mitikus nyelvhasználat, a válogatás a mitikus narratívák repertoárjából azzal a funkcióval bír, hogy megszólaltassa a „mindennapi tapasztalás számára nem hozzáférhető mélységet".[56] Platonista megközelítésben ezt úgy lehet megfogalmazni, hogy a mitológia ezen használata az örökké létező, de önmagukban az érzéki tapasztalástól elzárt ideák avagy mintaképek (paradeigma) külső formához juttatását segíti elő.

Bár S. Varga Pál – Barta János nyomán – „alapvetően görög–római és bibliai mitologémák" alkotó felhasználásáról ír Vörösmarty kapcsán,[57] a lélekregény ábrázolásának vonatkozásában (mint láttuk) több modern szövegpárhuzam is felbukkant. Ezek sorát szaporítja a tükrözés-metafora (fentebb már idézett) wackenroderi változatának megjelenése Vörösmarty *Hedvig*ében (1829), mely szintén a „deformálás", kontextusváltás, viszonyátfordítás példájaként értékelhető:

> A tiszta folyó az, amelyben a fák és sziklák, az elvonuló felhők és a mennybolt összes csillaga elégedetten szemlélik magukat.

> 'S mert előtte, mint a' könyv, kitárva
> Leplezetlen állott a' leányszív,
> Tarka 's tarkább lön tapasztalása.
> Egy virágszál, egy kis semmi gyakran
> Évig élt a' hű leány szivében;
> Mint folyamnak tűkre volt a' másé,
> Melly utában majd a' törpe bokrot,
> Majd kevély fa' termetét mutatja[58]

Ugyanis Vörösmartynál nem az ember olvassa a természet könyvét saját lelkében, hanem a földre szállott „Gábor angyal" vizsgálja a leányok szívét, s ebben az összefüggésben a természet egészének a tükrözése éppenhogy negatív jelentéskonnotációt nyer.

(A költőeszmény megalkotása)

Vörösmarty kapcsán Gere Zsolt rekonstruálta azt a mitikus narratívát, mely a költői hivatásról való gondolkodását a húszas évektől kezdve lényegében az egész életművön keresztül kimutatható módon meghatározta, s ennek alapösszetevőit

56 S. Varga Pál, „Ellenséges istenek Bábele: A romantikus »új mitológia« alakulása Vörösmarty lírájában", in *Médiumok, történetek, használatok: Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére,* szerk. Pusztai Bertalan, 128–140 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012), 132.

57 Uo.

58 Vörösmarty, *Kisebb költemények II,* 55.

meggyőző módon találta fel egykori esztétikaprofesszora, Schedius Lajos János széptanában.[59] E lényegében neoplatonista alapképzet szerint a test és lélek közti meghasonlásnak az öntudatra ébredéssel bekövetkező állapotából az embert a „szépség" vezeti vissza egy emelkedő képzési („kifejtődési") folyamatban az eredendő egység magasabb szintű változatához, a humanitáshoz („emberi jelességhez").[60] Tekintve, hogy Berzsenyinél e képzési narratíva – a korabeli antropológiai esztétikákat általában is jellemző – sajátos változata szintén dominánsnak mondható, nem meglepő, hogy Vörösmarty emlékódájában az „örök teremtés" koncepciója alapján kapcsolatot talált a költőelőd művéhez.

Az 1830-as évekbeli líratörténeti, illetve irodalomszemléleti váltás kérdése a *Berzsenyi emléke* példája alapján tehát abban a formában is feltehető, hogy a neoplatonista-neohumanista hagyomány keretein belül miként volt lehetséges a személyes és nemzeti tartalmak megformálása, az ilyen jellegű identitásképzés. A vers az „örök teremtés" koncepcióján belül a nemzeti tematika költői hagyományba építésére – ha úgy tetszik, a platonista alapképzet „nemzetiesítésére"[61] – helyezi a hangsúlyt, amint azt a Berzsenyi-életmű egyes tematikus részeinek megidézési sorrendje implikálja. Hogy ez a sorrend nem esetleges, azt az Athenaeum-beli közlés e tekintetben nem egészen következetes szövegváltozatának korrigálása is mutatja a kötetben megjelent változatban. Az 5. és 6. versszak megcserélésével a szerelmi-szubjektív költészet említése került az első helyre, s a vallási és lételméleti kérdéseket tematizáló poézis megidézése egymás mellé helyeződött. Így a végleges verzióban az emlékóda először Berzsenyit mint a szubjektív tematika énekesét említi („szerelem", „szelíd panasz", „muló öröm"), majd áttér a transzcendens tárgyú, illetve az emberi lét általános kérdéseit fel-

59 GERE, „A szépség tudományának".

60 „A' *Szépség*, a' melly magában az Emberben, kettős természetének szoros egyesülését és virágzását nyilatkoztatja; egyéb külső ötletekben pedig azon formáit jelenti, a' mellyek az emberi egyesűltt kettős természete' törvényeivel megegyeznek. E' szerént a' *Szépség*, valamint a' tsupa *kedvességtől*, úgy a' merő *eszességtől* meg külömböztetve, az emberi Kulturával együtt jár. Mennél inkább kifejtődik az Embernek érzéki természete tulajdon törvényei szerént, úgy mindazonáltal hogy a' lelki valósága-is benne szintén egyarányos előmenetellel tökéllesűl: annál nagyobb dísszel ragyog külső jelenése, annál magasabb póltzát éri el a' tőkélletes Szépségnek. A' mennyi léptsőjét tehát ennek a' kifejtődésnek gondolhatni, annyi gráditsát a' Szépségnek-is lehet külömböztetni. Méltán azért a' Szépséget az emberi jelesség' symbolumának nevezhetni." SCHEDIUS Lajos János, „A' szépség' tudománya" [1822], in *Doctrina pulcri:* SCHEDIUS Lajos János *széptani írásai,* kiad. BALOGH Piroska, Csokonai könyvtár: Források, 247–252 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005), 249–250.

61 A fogalomról magyar irodalmi vonatkozásban lásd: DÁVIDHÁZI Péter, *„Vagy jőni fog": Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben* (Budapest: Ráció Kiadó, 2017). Különösen: „Előszó", in uo., 11–13, illetve Vörösmarty kapcsán: „»Az nem lehet, hogy annyi szív«: A *Szózat* bibliai logikája és szerepmintája", in uo., 73–163.

dolgozó versekre („A' napot és nap' urát köszönté", feltűnt „az élet 's minden alakjai", a „Rémületes temető' világa"), hogy e konstruált fejlődési sort a nemzeti költő alakjának megrajzolásával zárja: „lelkesítő hangja emelkedék / Hozzád, te féltett 's hőn szeretett haza", „a' kifajúlt czudarok dagálya // Megszégyenűlt a' honfierény előtt".

Ha a Vörösmarty Berzsenyi-képe és Berzsenyi önképe közti különbséget keressük, akkor azt részben a költői életmű hangsúlyainak eltérő elhelyezésében érhetjük tetten. Berzsenyi 1816-os kötetkompozíciójában a nemzeti közösséget közvetlenül vagy egy nagy ember képében megszólító buzdító ódák a 2. könyvben helyezkednek el,[62] az itt kidomborodó vátesz- vagy bárdköltői szerepet (és általában a lírai költőét) azonban a 4. könyv episztoláiban a szókratészi társas bölcselkedőé váltja fel,[63] s az életmű 1817 utáni részéről egészében is az elmondható, hogy a nemzeti eszmények egy magasabb szinten, jellemzően az antik görögségben fellelt általános emberideál viszonylatában, az „emberképzet" általánosabb szempontjai alapján nyernek új értelmet.[64] Vörösmarty Berzsenyi-képe viszont (mely e tekintetben kétségtelenül önarcképként is érthető) egy másmilyen pályaívre alapoz, a vég- és célpontban a honfierény énekesével.

A másik eltérés kettejük szemlélete között, hogy a Vörösmartynál Zentai Mária által megfigyelt „nyelvbölcseleti szorongás"[65] Berzsenyit kevésbé mélyen érinti: ő a nyelv romlását nem személyes fenyegetettségként, hanem olyan történeti változásként fogja fel, melynek a költői nyelvben kell ellentartani.[66] Azonban az emlékódában egyáltalán nem jelenik meg a platóni *Kratülosz* tárgyalta problémakör – vagyis hogy az emberi nyelv alkalmas-e az ideák csorbítatlan kifejezésére – lévén itt csak a „lángkebelű fiú" ideáltipikusan ifjúkori költészete ábrázolódik. Vagyis elmarad a mitikus narratíva második lépcsőfoka, az isteni

62 Vö. Onder Csaba, „»Tündér világtükör«: Berzsenyi Dániel 1816-os verseskötetének kompozíciója", in Berzsenyi Dániel, *Versek,* kiad. Onder Csaba, Matúra klasszikusok, 20–37 (Budapest: Raabe Klett Kiadó, 1998), 27–31.

63 Vö. Fórizs Gergely, *„Álpeseken Álpesek emelkednek": A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben,* Klasszikusok (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 84–116.

64 Példa erre a Széchenyihez és Wesselényihez 1830-ban eljuttatott nemzeti képzési programja. Vö. uo., 304–314.

65 Zentai, „Az íbisz...", 82–83.

66 Lásd a „költész nyelvről" írottakat a *Poétai harmonistika*ban [...], s különösen a következőket: „a mint már a bölts Görögök tapasztalák és megjegyzék, a nép' erköltsi romlása fölforgatja még a szavak' értemányeit is elannyira, hogy azokhoz egészen ellenkező ideákat köt. Igy mióta az emberi közönség középszerü többség megaláztatott, azóta ezen szavaknak értemányei is annyira elváltoztak és alatsonyodtak, hogy azokhoz még a papiroson is alig tudjuk eredeti értemányeiket erőtetni." Berzsenyi Dániel, „Poétai harmonistika", 360.

szférával való meghasonlás fázisa, melyben a nyelv – mint *Az ifjú költő*ben – már elveszíti eget tükröző képességét. Vörösmarty elbeszélésében így Berzsenyi művei a még háborítatlan „ifjú eszméletnek" a dokumentumai lesznek, melyek „ifjuságukban" válnak örökbecsűvé, miközben az életrajzi hős már „megnyugszik", vagyis elhallgat:

'S ő e' daloknak lélekadó ura,
Mint a' ki végzé alkotását
Egy kicsi bár, de nemesb világnak,

Megnyúgodott a' fáradozás után;
Megérte, a' mit ritka szerencse ád:
Évülhetetlen ifjuságát
Műveiben örökűlt eszének.

E megoldással Vörösmarty eléri, hogy a Berzsenyi-életmű egészét a zavartalanul folyó „örök teremtés" produktumaként mutathatja fel, ennek jegyében teheti a nemzeti költészet eszményi példájává.

(Összefoglalás)

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Vörösmarty a Berzsenyi-ódában olyan költőeszményt rajzol, amelynek létrehozásához a saját és Berzsenyi poézisa közti közös elemeket keresi és emeli ki. Találónak vélem Németh Lászlónak az ódára vonatkozó megjegyzését: „Nem a fiú tisztelete ez az apánál, hanem egy nagy költőé a minden költőt összerokonító ős költőképnél."[67] Az ideál megidézése során Vörösmarty Berzsenyi költői életművét olyan csoportosításban állítja elénk, hogy a nemzeti vátesz- vagy bárdköltői szerepminta kerüljön előtérbe, mely a *Szózat*ot ekkor publikáló Vörösmartynak is sajátja. Ezenközben leginkább figyelemre méltó és a nagyobb irodalomtörténeti összefüggések újragondolására serkentő az a körülmény, hogy a 19. század első fele e két nagy magyar költőjének költészetfelfogása között összefüggést teremt annak az újplatonista jellegű szemléletnek a megléte, mely szerint a költészet egy immanens teleológiájú ön- és közképzési folyamat eszközének tekinthető. E közös képzéseszmény megjelenítésekor Vörösmarty az emlékódában félreteszi a saját poétikáját jellemző

67 NÉMETH László, *Berzsenyi Dániel* [1938] (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 187.

nyelvfilozófiai kételyeket, hogy egy töretlenül emelkedő ívű, az eszményekhez folyamatosan közelítő optimista képzésverziót ábrázolhasson.

Ha Vörösmarty Berzsenyi-emlékódáját a fentiek szerint a két költő poétikája közti átfedés dokumentumaként olvassuk, akkor ez abba az irányba mutat, hogy újra kell gondolnunk azt az irodalomtörténeti narratívát, amely szerint az 1830-as években a magyar lírában gyökeres szemléletváltás ment volna végbe, teljes szakítás a korábbi imitációs alapú klasszicista antikizáló hagyománnyal, s nyitás a romantika eredetiség- s individuumközpontú, nemzeti tartalmú költészete felé. Ez az újragondolás már megkezdődött a magyar irodalomtörténetírásban, példaként a legutóbbi magyar irodalomtörténeti kézikönyv vonatkozó fejezeteit említhetjük, s ebből kiváltképp a következő összefoglalót: „az eredetiség [a 19. század költészetében] nem azt jelenti, hogy a költőnek olyan verset kell írnia, amilyet más még nem írt, még csak nem is azt, hogy a költőnek a semmiből kellene létrehoznia valamit, hanem inkább [...] a nemzeti és személyes identitásnak a költői hagyományba való szerves beépítésének eredetiségét jelenti."[68] Vörösmarty Berzsenyi-ódája e vonatkozásban arra lehet példa, hogy bizonyos szempontokból (mint a „kiengesztelődés" vagy a „belső forma" poétikája) a 19. századi magyar költészettörténet nemcsak a hagyománytörések, hanem a változásban megőrzött hagyományfolytonosság történeteként is elmondható.

68 Szilágyi Márton és Vaderna Gábor, „Klasszikus magyar irodalom (kb. 1750-től kb. 1900-ig)", in *Magyar irodalom*, főszerk. Gintli Tibor, Akadémiai kézikönyvek, 312–637 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 442.

S. Varga Pál

Berzsenyi – Arany – Horác

A klasszikus örökség nosztrifikálásának útjai a romantika előtt és után

Horváth János nyomán szinte közmegegyezéssé vált, hogy Berzsenyi klasszika és romantika határán élt és alkotott. Horváth antik ízlés és modern élményvilág ellentétével magyarázta a határhelyzetből eredő feszültséget; Berzsenyi ihlete és formái, úgymond, a klasszicitásban gyökereznek, egyénisége és nyelve ugyanakkor romantikus.[1] Ne bonyolódjunk bele a korszakretorika útvesztőibe, ehelyett próbáljuk meg e korszakhatárt az episztémék története, illetve a történelemről való gondolkodás módja felől megközelíteni.

Bár a klasszikus episztémét tárgyalva Michel Foucault nem szól a költészetről és a művészetről, a klasszicizmusnak az antikvitáshoz való viszonya alighanem elválaszthatatlan a gondolkodásnak a 18. század végéig érvényben lévő előfeltevés-rendszerétől. A korszak gondolkodása az azonosságok és különbségek rendszerében mozog; az azonosságokat bizonyos *ismertetőjegyek* alapján jelöli meg és névvel látja el. A klasszikus episztémétől idegen a *transzformizmus* – a dolgok időben lezajló lényegi átalakulásának gondolata; az időbeli változásokban nem lát mást, mint átkerülést a rendszer egyik helyéről a másikra.[2] A korszak művészete eszerint olyan ismertetőjegyeket fedez fel az ókor történeti és mitológiai

1 Ezen a tételen alapul *Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből: Berzsenyi Dániel* című 1924-es dolgozata. Legtömörebb megfogalmazásban: „A forma antik, a szellem modern visszahatással klaszszikus, a nyelvbeli kifejezés félreérthetetlenül, erőteljesen modern: romantikus". Horváth János, „Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből: Berzsenyi Dániel", in Horváth János, *Tanulmányok,* kiad. Gönczy Monika, Csokonai könyvtár 12, 2 köt., 1:167–180 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997), 176.

2 Michel Foucault, *A szavak és a dolgok: A társadalomtudományok archeológiája,* ford. Romhányi Török Gábor, Osiris Könyvtár Filozófia (Budapest: Osiris Kiadó, 2000), 170–171; 177.

alakjaiban és történéseiben, amelyek megfelelőit a jelenben is megtalálja, s ez – allegorikus – azonosításokat tesz lehetővé.

Azt már Reinhart Koselleck mondta ki, hogy a premodern korszak antropológiai gondolkodása az emberi természet állandóságának tételén alapul; ebből fakad, hogy „létezik [számára] az emberi lehetőségek valamilyen általánosan elfogadott előzetes értelmezése egy általános történeti kontinuumban".[3] Ha tehát az emberi természet nincs kitéve érdemi változásnak, a történelem önmagát ismétli, s így a jelen megérthető a múlt nagy példái alapján. Ez a felfogás nyit teret a „historia est magistra vitae" elv érvényesítésének – annak az etikai és pedagógiai gyakorlatnak, amely a korábbi történéseket erkölcsi tanulsággal szolgáló példákként értelmezi, az azonos ismertetőjeggyel összekapcsolható eseményeket pedig példasorokká rendezi. Ez az eljárás azt is megmagyarázza, miért nincs érdemi különbség valóságos és mitikus események között; Trója erkölcsi példája szempontjából közömbös, mi történt valójában, s mit költött hozzá a történethez Homérosz – sőt, az eposz mitológiai közege csak segít az erkölcsi tanulságok levonásában. A történelem meneténak premodern magyarázatában Koselleck szerint sincs szerepe lényegi változásnak; hiszen „a mindig lehetséges más [...] olyannyira nem irtja ki a világból a mindig ugyanazt, hogy ez a más épp emiatt nem tekinthető másnak".[4]

Ami a magyarországi viszonyokat illeti, az 1777-ben kiadott s 1806-ban módosított Ratio Educationis a fenti elveket követi; a történelem iskolai oktatásának „az értelmi képzés mellett az erkölcsi felfogás erősítése is célja. [...] Igazat mond Tullius [ti. Cicero]: a történelem az idők tanúja és az élet tanítómestere". A tanárok „mutassák be [...] az erényeket és a bűnöket, példaként állítsák a tanulók elé az élet hiteles bizonyítékait, hogy az ifjak [...] megtanulják, mit kerüljenek és mit kövessenek."[5] A példák katalógusszerű összefűzésének módszerét

3 Reinhart Koselleck, *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája,* ford. Hidas Zoltán és Szabó Márton, (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2003), 43. Az „emberi természet" fogalmának használata során azt az antropológiai előfeltevést tartjuk szem előtt, amely szerint „az ember természettől fogva kultúrlény". Lásd Arnold Gehlen, *Az ember természete és helye a világban,* ford. Kis János, Társadalomtudományi könyvtár (Budapest: Gondolat Kiadó, 1976), 112. Ez azt jelenti, hogy az emberi természet változásaira vonatkozó kijelentések az európai kultúra változásainak kontextusában nyerik el értelmüket.

4 Koselleck, *Elmúlt jövő...,* 50.

5 *Ratio educationis: Az 1777-i és 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*, ford., jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Mészáros István (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 96. [1777], 246., 334. [1806]; idézve: Lajtai L. László, *„Magyar nemzet vagyok": Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa,* Eszmetörténeti könyvtár (Budapest: Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2013), 389.

jól szemlélteti a mohácsi vész korabeli értelmezése. Ha Szentjóbi Szabó László 1794-ben Mohácsot a római hadak nagy vereségének helyszínével, Cannae-val azonosítja (Mohács, úgymond, „az lett a' Hazának, / Mi a' híres Kanna hajdani Rómának!" – *A' Mohátsi Veszedelem*), Etédi Sós Márton két évvel korábbi *Magyar gyásza* – az ókori történelem és az antik költészet tanúságát követve – a trójai háborútól Jeruzsálem pusztulásáig számos további eseményt sorol be ugyanebbe a példasorba.[6]

A korabeli költészet – amellett, hogy példatárként használta a történelmet – olyan (Erdélyi János szavával) „műveltségi szépirodalom" volt,[7] amely nyugodtan támaszkodhatott az antik kultúra ismeretére. Közönsége az a magyar nemesség volt, amelynek kulturális identitása összefonódott az antik hagyománnyal, így élvezettel olvashatta Wesselényi Ferencről, hogy

> Vállaiban *Atlas*, *Hercules* szívében.
> Nyelvében *Ulyses*, *Antenor* eszében,
> Szerelmében *Paris*, *Titan* személyében,
> Házánál *Phyllades*, *Achilles* mezőben.[8]

Gyöngyösi katalógusa a klasszikus episztémé logikáját követi: bizonyos ismertetőjegyek alapján elvégzi a tulajdonságok azonosítását – hőse ezalatt feloldódik azokban az alakokban, akikkel azonosította; érdektelen számára, hogy az Atlasz–Herkules–Ulisszesz–Antenor stb. alakjaiból összetoldott *kiméra* nem képzelhető el reális férfialakként.

Berzsenyi sem lép ki a klasszikus episztémé keretei közül – a jelen és a múlt közötti átjárás lehetőségét ez a pozíció biztosítja számára. Antik eredetű képeinek ugyanakkor az a sajátosságuk, hogy az azonosítás alapjául szolgáló mintakép nem szorítja ki a tapasztalati valóságot; a kettő azonosságának és nem azonosságának dialektikája a közös ismertetőjegyek ellenére is megmarad, mégpedig úgy, hogy a történések, alakok, tájak reális jelenvalósága az antik toposzokból szár-

6 Erről részletesebben lásd S. Varga Pál, „»keressetek alkalmat a hajdanra visszanézhetni«: Mohács emlékezethellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában", in *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai: Loci Memoriae Hungaricae II,* szerk. S. Varga Pál, Szaraz Orsolya és Takács Miklós, 240–249 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013), 242–244.

7 Lásd Erdélyi János, „Pályák és pálmák" [1867], in Erdélyi János, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek,* kiad. T. Erdélyi Ilona, A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 447–471 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 450.

8 Gyöngyösi István, *Mársal Társalkodó Murányi Vénus* (Buda: Landerer Leopold Ferencz, 1767), o. n., Első rész, 85–88. sor.

mazó *többletjelentéssel* töltődik fel – az eszményi a reális attribútumává válik. Ezek az attribútumok hordozzák ama bizonyos „mellékideák"-at, amelyek – a *Kritikai levelek* érvelése szerint – az esztétikailag közömbös dolgokat szépekké teszik.[9] Voltaképpen csak ettől kezdve beszélhetünk valódi *nosztrifikálás*ról:[10] a klasszikus toposzok hatását immár nem kizárólag a befogadó jártassága biztosítja – az antik elem a vers szövegében „varratmentesen" egybeszövődik az olvasó saját világának költői reprezentációjával; az antik toposzok reális, míg az olvasó saját világát idéző reális vonatkozások ideális színezetet kapnak, és – hogy Berzsenyi kifejezésére utaljunk – középen találkoznak.[11] Különös jellegzetessége Berzsenyi költészetének, hogy a görög topika nosztrifikálásának e módját Horatiustól, a horatiusi módszer modern alkalmazását Matthissontól tanulta el.[12]

Berzsenyi eljárása azon az előfeltevésen alapul, hogy az ember maga teremti világát; mint majd a *Poetai harmonistiká*ban fogalmaz, „a költés vagy fictio olly igen természete az embernek, hogy alig van ember, ki magát és világát valamivé ne költené és képzelné; úgy hogy még a legföldszagubb realista is költ valami vakondoki világot, s a maga kukaczait koránt sem nézi azoknak a mik".[13] A „fictio" persze – bármennyire is „szabad munkássága a léleknek" – nem a semmiből teremt; azokat a képeket módosítja és kombinálja, amelyeket a képzelet válogatott

9 Berzsenyi Dániel, „Kritikai levelek" [Második változat], in Berzsenyi Dániel, *Prózai munkái,* kiad. Fórizs Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 266–301 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2011), 300.

10 A „nosztrifikálás" fogalmát Horváth János használta *Fejlődéstörténet*ében egy Szemere Páltól vett metafora nyomán („Ha a furmintot be nem hozzuk, nincs tokaji bor; de a magyar klima reorganisálta, ugy, hogy nincs párja ott, a honnan hozatott."), s az idegen formák magyar lelkiséggel való feltöltését, „magyarrá avatását" érti rajta. Lásd Horváth János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 53, 220, 274. Berzsenyi kapcsán az antik versforma nosztrifikálásáról szól, lásd Horváth, *Egy fejezet...,* 171.

11 Vö.: „ez a' bizonyos idealitás a' közép ut, [...] melly a' tsupa természetes és tsupa idealis között középen vagyon", Berzsenyi Dániel, „Antirecensio Kölcsey' Recensiójára", in Berzsenyi, *Prózai munkái,* 29–60, 31. A *Poétai harmonistika Szép középlet* című fejezete a természet szép követésének arisztotelészi elvét Jean Paul nyomán értelmezve állapítja meg, hogy „az két szélsőket egyaránt kizár, ugymint a poetai idealismust és naturalismust". Berzsenyi Dániel, „Poétai harmonistika", in Berzsenyi, *Prózai munkái,* 342–395, 348.

12 Lásd Kerényi Károly, *Az ismeretlen Berzsenyi,* Magyar Éjszakák 2 (Budapest–Debrecen–Pécs: Debreceni Ady-Társaság, 1940), 13–14. Kerényi a temporális idegenség áthidalását hangsúlyozza; Berzsenyi, úgymond, azt tanulta Matthissontól, „hogy' használhatja a modern költő művészien, sőt újszerűen az antik formákat, hogy' mondhat régit újan". Uo., 13.

13 Berzsenyi, „Poétai harmonistika", 371. (NB. a *fictio* alapjául szolgáló *fingo* ige első jelentése: 'alkot'.) A gondolatmenet kantiánus hátterét (lásd uo., 343) Fórizs Gergely világította meg, lásd Fórizs Gergely, *„Álpeseken Álpesek emelkednek": A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben,* Klasszikusok (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 227.

ki „a valóságbul és leirásokbul" – vagyis a külvilág érzéki hatásaiból és a kulturális hagyomány elemeiből. Ha minden fikció ezekből az általános elemekből építkezik, a költői fikciók annyiban alkotnak közös – s a többitől elkülönülő – világot, amennyiben az idealizálás szándéka révén hasonló beállítódás irányítja őket. Ez a megfontolás húzódik meg Berzsenyi ama kijelentése mögött, hogy a költő „ön nézetei szerint" formálja új alakokká, amit készen kapott.[14]

Másrészt, az „alig van ember" kifejezés elvileg éppen megengedi, hogy valaki a tényleges valóságban éljen, a költészet azonban mégiscsak azáltal nyeri el értelmét, hogy a világ megalkotásában – az emberek köznapi gyakorlatával ellentétben – a szépségnek juttatja a vezető szerepet. A költői fikció így a köznapi világ esztétikai alternatívája lesz – arra vállalkozik, hogy befogadóját is képessé tegye saját világának szépség vezérelte megalkotására.

Amikor Berzsenyi arról beszél, hogy a világ esztétikai megalkotásához a hellén közeg a legalkalmasabb, azzal az előfeltevéssel él, hogy az antik nevek, kifejezések felidéző ereje a befogadó nyelvi tudatában az anyanyelvi szavakéval azonos; gyakorlatilag az anyanyelv szavaiként hatnak (ennyiben tehát az ő költészete is „műveltségi szépirodalom"). Másképpen nem magyarázhatná a *nektáros* jelző többletét az *édes*hez képest úgy, hogy

> ha tsak azt mondom: é n e k é d e s é r z é s e, még akkor tsak egy testi érzéket izgatok; de ha azt mondom: n e c t á r o s, már akkor nem tsak egy mindennapi érzést izgatok, hanem az egész képzelő erőt a' legszebb, legidealisabb szemléletekre ragadom, mert a' nectárral az egész Olympusnak és Heliconnak minden ideáji kapcsolatban lévén, egyszerre feltámadnak a' lélekben.[15]

Szempontunkból a *nemcsak* szó a legfontosabb: eszerint a *nektáros* jelző *ugyanúgy* képes felidézni a testi érzékletet, mint az *édes* szó, ám – emellett, ugyanilyen erővel – „az egész Olympusnak és Heliconnak minden ideáji"-t is elő tudja hívni. Ha reális és eszményi elválaszthatatlanul összeforr ebben a nyelvhasználatban, előbbi a megalkotott világ *hitelességéért* szavatol, utóbbi annak *szépségét, elrendezettségét és értékeit* biztosítja. A háttérben láthatólag az az episztemológiai előfeltevés működik, amely szerint az antik mintában testet öltő „más" nem annyira más, hogy kiirtaná az azonosítás lehetőségét. Ha – mint Berzsenyi az *Észrevé-*

14 Berzsenyi, „Poétai harmonistika", 370. Erre a vonatkozásra Fórizs Gergely volt szíves felhívni figyelmemet.

15 Berzsenyi Dániel, „Észrevételek Kölcsey Recensiójára", in Berzsenyi, *Prózai munkái,* 134–165, 138–139.

*telek*ben megállapítja – „természet szerint már mi tsupa Hellenekké nem lehetünk",[16] a különbség a költői nyelv által áthidalhatónak bizonyul.

A' magyarokhoz intézett 1807-es óda világában „Ádáz Erynnis' lelke uralkodik", Ferenc császár Titusként jelenik meg, aki antik toposz szerint kormányozza az állam hajóját az események viharos tengerén, Budavár pedig Rómával és Marathonnal alkot egy példasort.[17] Ezek az azonosságok, illetve a lélek és szabad nép antikvitásból átszármazó értékei azonban azért válhatnak elevenekké, mert a keret, a kontextus reális; a történelmi panoráma a jelen konkrét, a befogadó számára jól ismert eseményeinek plasztikus képeiből rajzolódik ki. (Nem érdektelen egyébként, hogy a versben megidézett országgyűlésen József nádor maga is Athén és Róma példájára hivatkozott.)[18] Ez a feltétele annak, hogy az olvasó felismerje: a jelen történelmében „örök emberi példák újulnak meg, a jelen veszedelmeiben is időtlen történeti erők hatnak".[19]

Az *Amathus* című versben a befogadó saját közegéhez tartozó reális jelent a nyelvhasználat idézi fel; a Napóleonra vonatkozó kifejezés – „Gallia' Sándora" – egy olyan mondat alanya, amelynek állítmánya a legkevésbé ideális nyelvi közegből származik („Mit főz magában"), Nelson admirális alakjához pedig csupán a „zordon észak" s a koszorús fő révén kapcsolódnak antik asszociációk. Csetri Lajos figyelte meg, hogy az *Amathus* első három versszaka a benne megjelenő „grandiózus történelmi képsorozat" ellenére sem „választékos, finomkodó, sőt, ellenkezőleg, a köz- és népnyelvben használt szavakból" áll.[20] De az „Illatozó Amathunt' ölében" zajló élet is „halkva csörögdegél" – ez a kifejezés stilárisan alig különbözik a Kölcsey által kifogásolt *döngécsel* és *csatináz* szavaktól. Utóbbiakról azt állítja Berzsenyi az *Észrevételek*ben, hogy „azon szavak épen úgy bele illenek az ódába, mint akármelly versbe".[21]

Berzsenyi idealizáló módszere tehát igencsak különbözik a Kazinczyétól. Kazinczy számára a köznapiság világa és a „fentebb stíl" esztétikai zárványa élesen elkülönül egymástól – az előbbi nyomait tehát el kell tüntetni az utóbbi-

16 Uo., 141.

17 A Berzsenyi verseiből vett idézetek forrása: Berzsenyi Dániel, *Költői művei,* kiad. Merényi Oszkár, Berzsenyi Dániel összes művei I (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979).

18 Lásd a vers jegyzetét uo., 531.

19 Barta János, „Berzsenyi Dániel, *A magyarokhoz (Forr a világ...)*", in *Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig,* kiad. Mezei Márta és Kulin Ferenc, 147–161 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1975), 155.

20 Csetri Lajos, „Berzsenyi Dániel: *Amathus*", in Csetri Lajos, *Amathus: Válogatott tanulmányok,* vál. Szajbély Mihály és Zentai Mária, Ligatura, 2 köt., 2:96–107 (Budapest: L'Harmattan Kiadó – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2007), 102.

21 Berzsenyi, „Észrevételek...", 142.

ból. Ódában ne essék szó Bartsi kökényszeméről – *Ilonkám*ból legyen *Melissza* stb. (a *huszár*t és a *hajdú*t már nyilván nem tudta száműzni a vers-egész sérelme nélkül). Kazinczy ízlésének inkább megfelelnek Berzsenyi olyan versei, mint az *Esdeklő szerelem; Lollihoz; Lilihez* vagy éppen *Az Est* című, amelyben egyedül a „bük" idegen elem a görögösített tájban – reális vidéknek pedig nyoma sincs. Ettől eltérő törekvést mutat az *Osztályrészem*, amelyben a valóságos vidék jelenvalóvá, a táj hellenizálása pedig reflektálttá válik. A költő szemünk láttára vetíti bele a dunántúli környezetbe a görög tájelemeket, s győz meg arról, hogy a költészet ereje éppen e belevetítés – a költői világalkotás – képességében rejlik. A beszélő saját lakhelyére utalva mondja:

> Bár nem olly gazdag mezeim' határa,
> Mint Tarentum vagy gyönyörű Larissa,
> 'S nem ragyog szentelt ligetek' homályin
> Tíburi forrás.[*]

Camoena „gyenge dalá"-nak hatására „a' vadon tájék kiderűlt virány lesz". Bécsy Ágnes értelmezése szerint „otthonomat, mely *eredetileg* vadon tájék, ő [Camoena, vagyis a költészet] változtatta a béke és a bőség virányává."[22] Jegyezzük meg: a vers legfőbb ihletét nyújtó Horatius-versben (*Fuscushoz*, Az énekek első könyve, 22.) nem a költészet *teremtő*, hanem *oltalmazó* erejéről van szó.

A *Keszthely* című vers már magát a konkrét magyar tájat állítja a figyelem középpontjába a kezdő deixis által: „*Itt* a' kék Balaton' partja' virányain" – s miután minden antik utalást mellőzve leírta Pannónia gazdagságát, megismétli a deixist – így: „*Itt, a'* Keszthelyi zöld parton emelkedik / *A'* csendes Helicon." A költő azért csábítja a múzsákat a Balaton partjára, hogy hitelesítse a két táj azonosítását: „Itt leltek gyönyörű Tessali berkeket" – mondja nekik –, s megjegyzi: itt egy férfi vár rájuk – ti. Festetics gróf –, „kinek lelke Periclesi / Századnak született".

A két táj viszonyára vonatkozó reflexió ugyanakkor nem veszélytelen az idealizálás szempontjából; a hozzárendelés aktusának tudatosítása elbizonytalanítható a két világ azonosságát. A *Horátz* című vers a Kemenes és a Ság hófödte vidéke fölé Boreászt, az északi szél istenét vetíti, s ezzel az antik világba vezeti át olvasóját, aki így a hóban csillogó Soracte képét társíthatja a dunántúli tájhoz. Mi sem természetesebb, hogy ezután maga – a Thaliarcust s Leuconoét tanácsa-

22 Bécsy Ágnes, „Osztályrészem", in Bécsy Ágnes, *„Halljuk, miket mond a lekötött kalóz...": Berzsenyi-versek elemzése, értelmezése,* Műértelmezések, 7–22 (Budapest: Korona Nova Kiadó, 1998), 9. Kiem. – S. V. P.

ival ellátó – Horatius szólaljon meg; a vers beszélője ugyanakkor megőrzi különállását, s nem tudjuk meg, mennyire képes elfogadni Flaccus életbölcsességét az elmúlás téli tájból áradó hangulatának ellensúlyozásaként – még akkor sem, ha Flaccus szavainak címzettjét magával a vers beszélőjével azonosítjuk.[23]

Nyugtalanító távolság marad a vers reális helyzete és a megidézett fiktív szituáció között is. Horváth János Berzsenyi modern életérzését nevezte meg a széttartás okaként, amely a megelégedés tanát is elégikussá színezi.[24] Látnunk kell azonban, hogy a dilemma a költészet episztemológiai alapjait is érinti; érvényes-e az antik és a modern, az eszményi és a reális azonosításán alapuló költészetmodell? Ez a kérdés sajátos megvilágításba helyezi *A' közelítő tél* sokat emlegetett „negatív festés"-ét is. Barta János már korai Berzsenyi-tanulmányában arról szólt, hogy „a visszaálmodott tavasz [...] konkrét színességét már eleve a valótlanság tudata kíséri".[25] Mint ismeretes, *A' közelítő tél* az énekek negyedik könyvének 7. darabjához kapcsolódik *(Manlius Torquatushoz)*, amely azzal a felismeréssel zárul, hogy a halál „sötét mélységé"-ből nincs visszaút. Csakhogy míg Horatius egész gondolatmenete a mitológiai képzetkörön belül marad, Berzsenyi versének alanya kikerül ebből a körből.

Igaz ugyan, hogy – ha a poéta és a nem-poéta között az a különbség, hogy az utóbbi „tsak szép világot költ" *(Poétai harmonistika)* –, *A' közelítő tél*ben poéta van jelen, hiszen az emlékezés közegében még képes megőrizni a saját környezete és a hellén táj közti azonosságot. A vers középpontjában azonban az a felismerés áll, hogy a múló idő megfosztja őt attól a képességétől, „hogy a vadon tájékot kiderült viránnyá tegye", hogy „a valóság és az eszményi lét közötti szakadékot áthidalja", ahogyan az *Osztályrészem* című versben tette;[26] az antik görög ideálvilág és a jelen azonossága az élet „gyönyörű korá"-nak múltával érvényét veszti. Az első *Barátimhoz* című vers beszélője a fenti értelemben már nem is poéta; nem különféle, egyaránt lehetséges költött világokat állít szembe egymással, hanem a hamis látszatot és a valóságot. Rózsaberket eszerint csak az lát maga körül, akinek „csalárd fátyol" fedi szemét, aki nem lát be „a' valóság' / Puszta országát" borító „bibor állepel" mögé. A költészet, amely a jelen való-

23 A költeményt Bécsy Ágnes értelmezte önmegszólító versként, lásd Bécsy Ágnes, „Horác", in Bécsy, *„Halljuk, miket mond..."*, 51–64, 63.

24 Horváth János, „Berzsenyi és íróbarátai" [1960], in Horváth János, *Irodalomtörténeti munkái*, kiad. Korompay H. János és Korompay Klára, Horváth János összegyűjtött munkái, 5 köt., 3:321–554 (Budapest: Osiris Kiadó, 2005–2009), 368.

25 Barta János, „Berzsenyi", *Válasz* 2, 2. sz. (1935): 109–120, 120.

26 Zentai Mária, „Két Berzsenyi-vers tér- és időszerkezete: »Osztályrészem«, »A közelítő tél«", *Irodalomtörténeti Közlemények* 82, 4. sz. (1978): 472–475, 475.

ságába a hellén világ szépségét vetíti bele, hamis látszatnak bizonyul – annak pedig, aki ezt felismeri, „üres vadonban / Hal ki nyögése". Meglehet, a versben jelen van az emberi természet történelmi változandóságának tapasztalata, ám erre az azonosításokon épülő nyelv nem enged rálátást; a jelen visszásságairól szólva a beszélő Szókratész méregpoharát és Tiberius „trónusa mocskát" látja maga előtt – múlt és jelen azonosítása tehát megmarad, csak éppen a múlt más szegmentuma szolgál alapjául.

Bármennyire vallotta is Berzsenyi az *Észrevételek...* tanúsága szerint – épp a romantikára utalva –, hogy „valamint változnak az ideák, a' szerint kellett változni az egész költői szellemnek és nyelvnek", hogy „minden új világ szemlélettel új ideáknak, új szellemnek, új nyelvnek harmoniája születik",[27] ez nem vezette el az emberi természet történeti változandóságának elvéhez, s így – a szemléletváltozások tudatosításán túl – megmaradt a korok közötti azonosságokon alapuló költői beszédmód lehetősége is.[28] Berzsenyiben nem a történelem folyamatszerűségének felismerése, de nem is a pogány és keresztény szellemiség ellentéte ébresztette fel a modern értelemben vett temporalitás tudatát, ahogyan az a romantika teoretikusainak történeti elvű értelmezéseiből következne (a *Poétai harmonistiká*ban egyenesen a görög szépség és a keresztény szellem összebékítéséről olvashatunk).[29] A válságot a modern személyiség saját időtapasztalata idézte elő – Berzsenyit az életkorok egymásra következése szembesítette azzal, hogy az emberi természet nem állandó. *Életphilosophia* című (1811-es) verse ugyanakkor arról tanúskodik, hogy e tapasztalat birtokában is fenntartotta a jelen és az antik világlátás azonosításának elvét – felismerve, hogy „Minden kornak" – tudniillik minden *életkornak* – „van Istene". Nem a történelmi, hanem az életkorok változása idézi elő, hogy vége az aranykornak s „Olympusra más Isten hág"; az ifjúság elmúlása azzal jár, hogy megváltozik az ember természetében rejlő „fictio"-nak, a világ (költői) elképzelésének mikéntje. Ha letűnt Árkádia és Cypris világa, ezúttal nem valamiféle „csalárd fátyol" lehulltáról, „a' valóság' / Puszta országá"-nak feltárulásáról van szó, hanem arról, hogy a meglett ember világának horizontján más isten tűnik föl, mint a fiatalén; amint a vers alanya e „más Isten"-ről mondja, „Nem zúgolódom ellene, / 'S kebelemben marasztom".

27 Berzsenyi, „Észrevételek...", 136–137, lásd a 16. lábjegyzetet is.

28 Utóbbira utal az *Antirecensio* – fentivel párhuzamos – bekezdésének záró mondata, amely szerint „a' Görögök felé vissza röpdesni igen jó, de egészen vissza röpdelni nem ér semmit". Berzsenyi, „Antirecensio...", 33.

29 Berzsenyi, „Poétai harmonistika", 380.; NB. ezt a tételt „a romantika' testetlenségét" elutasítva fogalmazza meg.

Horváth János a „lélek szerint görögként viselkedés" versének nevezte az *Életphilosophiát*.[30] Ezt a magatartást azonban Berzsenyi költészetfelfogásának szempontjából paradoxnak kell tekintenünk. Mert ha a görög életszemlélettel való azonosulás bensővé válását jelenti, s ezáltal „kép, hasonlat [...] megszűnik",[31] az a lehetőség is elvész, hogy ama „más Isten" s a hozzá kapcsolódó mitológiai képzetek „mellékideák"-at kínáljanak, amelyek szépekké teszik az ember esztétikailag közömbös tapasztalati világát.

Erdélyi János, a romantika historizmusa jegyében radikalizálva a korok történeti elválasztottságának tételét, így ítélt Berzsenyi költészetéről 1847-ben:

> hogy műveit teljes szivünkből éldelhessük, búcsút kell venni a mai kortól és visszamenni a régi görög vagy római világba [...]. A mult időt azonban visszaidézni lehetlen; [...]. Mi a görög időt e szerint érzéseink utján soha meg nem közelíthetjük, s legfeljebb csak betanuljuk magunkat szellemébe; azért igen kétlem, ha [= vajon] tiszta, saját érzés-e az, mely Berzsenyi műveit éldelte, magáéinak vallotta.[32]

Tudjuk, Arany Jánostól is idegen volt Berzsenyi mitologizáló, antik toposzokkal gazdagon élő költői módszere. Sokat idézett levelében Berzsenyi *A' Jámborság és Középszer* című versét idézi ironikusan, hogy saját, népies indíttatású költői eljárásának az idegen mintákhoz való viszonyát megvilágítsa: „Ha az »Atridák ragyogó dagályát mosolygva nyögném a tarka pórázon« akkor tudós költőnek kiáltanátok, [...] de minthogy értem a bakancsosok indulóját: »a mit loptál, jól eldugd« bezzeg kell hallanom ezt és amazt." Arany felsorolja a *Toldi* világirodalmi mintáit – köztük Homéroszt –, s balladáira is vonatkoztatva megjegyzi: az ilyen költeményből „semmi illyes ki nem látszik, semmi, de semmi studium belőle ki nem rí".[33]

Aranytól tehát mi sem állt távolabb, mint az antik hagyomány elutasítása, ám idegen volt tőle a „műveltségi szépirodalom" közege; az antik hagyományt az idegen és saját megkülönböztetésén alapuló romantikus történetiség elvén

30 HORVÁTH, *Berzsenyi és íróbarátai*, 382.

31 Uo.

32 ERDÉLYI János, „Berzsenyi Dániel összes művei" [1847], in ERDÉLYI, *Irodalmi tanulmányok...*, 129–149, 129. NB. Erdélyi éppen az antik hagyomány nosztrifikálásáért dicséri Berzsenyit: „senki nem értette ugy a *görög* és *római* titkosb neveket, mint ő, de előadni sem tudta senki oly *magyarsággal*." Uo., 131.

33 Arany János Pákh Albertnek, Nagy-Kőrös, 1853. február 6., in ARANY János, *Levelezése (1852–1856)*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 169–170.

keresztül szemlélte, amely a keresztény, illetve a népi kultúrát tekinti a költészet saját, élő közegének (irodalmi szempontból a kereszténységre is mint a népi kultúra által asszimilált hagyományra tekintett). Ugyanakkor már nem saját és idegen ellentétét hangsúlyozza, mint a romantikus teoretikusok a század első felében – célja az, hogy a pogány valláshoz kapcsolódó, magas kultúrához tartozó, nyelvében is idegen görög–római hagyományból mindent áthasonítson (nosztrifikáljon), ami a saját költészet gazdagításával jár s egyáltalán áthasonítható; ezért is olvadnak bele szinte észrevehetetlenül a klasszikus toposzok költői szövegeibe.

Vitathatatlan, hogy Arany ismerte és alkalmazta a klasszikus episztémének a történelem ismétlődésén alapuló szemléletét, a közös ismertetőjegyekhez kapcsolt példasorok poétikai módszerét is[34] – ám ez azokban a közösségi ódáiban érvényesül, amelyek a költői megszólalás módját visszahelyezik a romantika előtti időbe. Legszemléletesebben a *Széchenyi emlékezete* című vers (1860) 11–12. szakasza mutatja ezt:

Klió, te készítsd legdicsőbb lapod!
Évezredek során mit összejegyzél
Honfi erény magasztos érdemét,
S arany betűkkel érctáblába metszél:
Abból alkosd Széchenyi jellemét.

Írd azt, ki a pusztán népét vezérli;
Ki kürtöl, és lerogy a régi fal;
Tarquín előtt ki arczát megcseréli; –
Fülepet ostoroz lángajkival;
Ki győzni Athént csellel is szorítja;
Kit bősz csoport elítél, mert igaz;
Ki Róma buktán keblét felhasítja –
Elég... a példa fáj: Széchenyi az![35]

34 Erre a szempontra Ritoók Zsigmond hívta fel figyelmemet a Berzsenyi-konferencián, az előadásomat követő vita során, ezúton köszönöm meg neki.

35 A *Széchenyi emlékezete* és a Berzsenyi-ódák kapcsolatára Szörényi László utalt – azt is világossá téve, hogy Arany verse a magyar költészet 16. századtól fogva érvényesülő gyakorlatát követi, amely „az antik görög–latin és a bibliai metaforakincset analogikusan a nemzeti történelemre" vonatkoztatja, lásd Szörényi László, „Epika és líra Arany életművében", in Szörényi László, *„Multaddal valamit kezdeni": Tanulmányok*, JAK füzetek 45, 164–207 (Budapest: Magvető Kiadó, 1989), 198–199.

A jelen alakjainak antik attribútumokkal való felruházását ugyanakkor éppen Berzsenyi kapcsán utasította el, a *Vojtina Ars poétikája* (1861) végén:[36]

> Nem is kell a bajuszos Berzsenyi
> Vállára ó palástot metszeni:
> Jobb, hogy találva *ő* van és *kora*,
> Mint régi Hellász... fűzött bocskora!

„Jelennek ír, ki a jelenben él" – magyarázza a fenti sorokat –,

> Mért élne *visszább*, vagy húsz századig?
> Kinek szokott ruhája lenge burnus,
> Csak nyűg, teher lábán az ó cothurnus[.]

Az idézett sorok ugyanakkor azt is sejtetik, hogy Arany Berzsenyi-értékelése változott az 1853-as levélben leírtakhoz képest. Láthatólag továbbra sem helyesli az antik toposzok szembeötlő alkalmazását – ez az álláspontja tükröződik a (feltehetőleg ugyancsak szerkesztői éveiből származó) II. *Töredékes gondolat*ában is – ebben „fonákság" érvényesülését látja ott, ahol a költészet saját (nemzeti) jellegét ki akarják szorítani a „classicai örökszép" kedvéért; a fonákság Arany szerint abból fakad, hogy ezt nem is lehet következetesen megvalósítani. Ebbe a típusba sorolja Vergiliust, Horatiust, illetve Corneille-t és Boileaut – a magyar költészetből „a mythologiával kacérkodó Gyöngyösi"-t s a „rómaiskodó iskolá"-t.[37] Beszédes azonban, hogy Berzsenyit már az 1858-as irodalomtörténeti vázlatában sem sorolja a „latin iskolá"-hoz (még ha helyenkénti dagályosságát ezúttal is szóvá teszi).[38] Több, az 1860-as évekből származó megnyilatkozása pedig arról tanúskodik, hogy az 1850-es évek „felhő után kapdosó" utóklasszicizmusának és a „kelmeiség" posványába süllyedő epigon népiességnek a szélsőségeire reagálva[39] Berzsenyi „szép középlet" elméletének fentebb idézett elvéhez került közel,

36 A vers címét és szövegét a megjelenés előtt álló új kritikai kiadás szerint adom.

37 Arany János, „Töredékes gondolatok", in Arany János, *Prózai művek 2: 1860–1882,* kiad. Németh G. Béla, Arany János összes művei 11, 550–551 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 550.

38 Arany János, „A magyar irodalom története rövid kivonatban", in Arany János, *Prózai művek 1,* kiad. Keresztury Mária, Arany János összes művei 10, 446–531 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 516–517.

39 Lásd: „Ki az eszmét test nélkül akarná érzékeink elé állítni, az felhő után kapdos, de nem költő; ki a testet eszme nélkül hurcolja a költészetbe, az materialista, nem költő." Arany János, „Fejes István költeményei", in Arany, *Prózai művek 2,* 290–299, 291.

amely szerint a természeti szép utánzása „két szélsőket egyaránt kizár, ugymint a poetai idealismust és naturalismust"[40] – ami azt is jelenti, hogy az idealizálás Kazinczy és Berzsenyi által képviselt módjai közül az utóbbi mellett foglalt állást. „Minden *igaz* költészet *ideál*" – állapítja meg a III. *Töredékes gondolat*ban, de csak a nemzeti, népi, egyéni különösségeket érvényesítő „reál vegyületű" költészet képes *formát adni* az eszményinek.[41] Az égbe törő s a földhöz tapadó költészet közötti középút helyességének allegóriája a *Sárkány* (1853) – a *Vojtina Ars poétikájá*nak definíciója szerint pedig a költészet egyenesen az „önmagánál szebb, dicsőbb természet" – az az előírása aztán, amely szerint „győzz meg, hogy ami *látszik*, az *való*", a költői fikció valóságot átteremtő képességének Berzsenyitől idézett elvére mutat vissza.

Ha ugyanakkor Berzsenyi a klasszikus episztémé azonosság-elvét alkalmazva remélhette, hogy a mitológiai képzetekkel átszőtt „hellenika" szolgáltathatja a valóság eszményi átteremtésének alapját, a romantika után fellépő költő felismerhette ugyan, hogy a trópusok bármiféle használatát „egy mitikus-allegorikus hagyomány továbbélése határolja körül",[42] ám nem kerülhette meg a modern episztémében érvényesülő transzformizmus elvét, az emberi természet történeti változandóságának tapasztalatát. Abban a tudattörténeti miliőben, amelyben az időbeli egymásutániság az ismétlődés helyett a transzformizmus alakját ölti, a költő már csak az *átvitel* (displacement) – elvében találhatja meg az antik minta felhasználásának érvényes módját. Northrop Frye a valószerűség hatására törekvő realista fikció térnyerésével magyarázta az átvitel érvényre jutását, azonban látnunk kell, hogy a „realista fikció térnyerése" abból fakad, hogy a modern ember mást lát valóságnak, mint elődje, s ebben szerepet játszik annak a gondolkodásmódnak az eltűnése, amely megengedi az időben egymásra következő jelenségek azonosítását. Frye egyfelől úgy jellemzi az átvitelt, hogy a mitikussal való azonosság helyébe a *hasonlóság* lép, másrészről úgy, hogy „a tartalmat egy idealizált iránynak megfelelően" jeleníti meg;[43] vagyis a mítosz struktúraképző (Frye kifejezésével: „grammatikai") eljárásait alkalmazza. Mindkét mozzanat

40 Lásd a 11. lábjegyzetet.

41 Arany, „Töredékes gondolatok", in Arany, *Prózai művek 2,* 550–551. A *Bolond Istók* II. énekének ars poetica-érvényű megállapításában (119. vsz.) – ugyancsak a „felhő után kapdosó" utóklaszszikusokkal szemben – talán még hangsúlyosabban érvényesíti saját költészetének elemi kötődését a realitáshoz: „Hanem hiába! oly *eszményit* abból [ti. a »dal«-ból] / Nem tud kinyalni, mint Császár, Kunoss: / Mindig marad – ha a fejére áll is – / Őnála valami vaskos, *reális*."

42 Hans-Georg Gadamer, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata,* ford. Bonyhai Gábor (Budapest: Gondolat Kiadó, 1984), 75.

43 Northrop Frye, „Archetipikus kritika: A mítoszok elmélete", in Northrop Frye, *A kritika anatómiája: Négy esszé,* ford. Szili József, 113–203 (Budapest: Helikon Kiadó, 1998), 118.

azzal jár, hogy a mitikus toposzok és összefüggések láthatatlanokká válnak, s az olvasón múlik, hogy a szöveg által játékba hozott intertextuális kapcsolatokat felismeri-e (vö.: „amit loptál, jól eldugd"). A *Toldi* trópusainak homéroszi jellegére az antik tropika „grammatikájának" átvétele jellemző,[44] Arany lírájára az intertextuális utalásokban rejlő hasonlóságok érvényesítése; *Visszatekintés* című versének képanyagát vizsgálva Szörényi László mutatta ki – Horatius toposzait hangsúlyosan említve – a „deformáció" (Hankiss Elemér kifejezésével: „eltérítés") elvének érvényesülését.[45] Jegyezzük meg: természetesen a premodern kor költészete sem alkalmazhatta változatlanul az antikvitás képvilágát, az átvitel/deformáció/eltérítés azonban csak a modernitásban vált, válhatott tudatos költői eljárássá.[46]

A klasszikus költészet ugyanakkor mindeme különbségek ellenére meghaladhatatlan nyelvi-poétikai mintakép volt mind Berzsenyi, mind Arany számára; míg előbbi kapcsán Horváth János emelte ki, hogy a „legfontosabb, amit eltanult Horatiustól, a »belső forma«, vagyis a szerkezet fegyelme, a műgond",[47] Dávidházi Péter a „tagolt idomteljesség" poétikáját megalkotó Arany kritikusi alapnormáját fedezte fel a horatiusi intésben: „Sunt certi denique fines".[48] Az már Arany szemléletének jellemzője, hogy az antik költészet példaadó voltát rokonnak érezte a népköltészetével; miután a magyar *Aeneis*-fordításról írt bírálatában (1863) metsző iróniával illette az eredetieskedő magyar költőket, akik lenézik a Vergilius- és Horatius-féle utánzókat, így ír:

> Nem azért óhajtom a classicus írók tanulmányát, hogy nyelvünkbe idegen sajátságokat erőszakoljunk; hanem hogy szokjunk úgy bánni nyelvünkkel, mint ők a magukéval. Mondani *épen* azt, a mi kell, nem többet, nem kevesebbet. Szólani

44 Erről részletesebben lásd S. VARGA Pál, „Metaforikus hálózatok a *Toldi*ban és a *Toldi estéjé*ben", in *A hermeneutika vonzásában: Kulcsár Szabó Ernő 60. születésnapjára,* szerk. BÓNUS Tibor, EISEMANN György, LŐRINCZ Csongor és SZIRÁK Péter, 334–348 (Budapest: Ráció Kiadó, 2010), 340.

45 SZÖRÉNYI László, „Arany János *Visszatekintés* című versének képanyaga", *Irodalomtörténeti Közlemények* 74, 3. sz. (1970): 322–345, 325; Hankiss fogalomértelmezését lásd HANKISS Elemér, *Az irodalmi kifejezésformák lélektana* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 121–128.

46 Borbély Szilárd Kölcsey pályafordulatához köti a költői-nyelvi hagyományhoz való viszony temporalizálódását a magyar költészetben, kimutatva ennek episztemikus hátterét is, lásd BORBÉLY Szilárd, *A* Vanitatum vanitas *szövegvilágáról,* Társasági füzetek 7 (Fehérgyarmat: Kölcsey Társaság, 1995).

47 HORVÁTH, *Berzsenyi és írótársai,* 365.

48 DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikusi öröksége* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1992), 73–113. (Est modus in rebus, sunt certi denique fines", HORATIUS, *Sat.* I.1.106. Dávidházi Péter fordításában: „van mértéke a dolgoknak, s vannak bizonyos határok". Uo., 73.)

> erélylyel, bájjal; hatalmasan, zengzetesen. Valamint ők lelkét, legfinomabb árnyalatait bírják nyelvöknek: oda törekedni saját nyelvünk használatában. Nincs nagy költő e nélkül, s ha egyszer a nyelvérzék elhomályosúl, nagy költő is lehetetlen. [...] Az eredeti népköltészet jelessége nagy részét a tömeg nyelvérzéke maradandó voltának köszöni.[49]

Berzsenyi és Arany más-más korok költői, másfajta episztemológiai háttér is húzódik mögöttük; Horatiusnak azonban mindketten adósai – neki is köszönhetik, hogy oly különböző költői nyelvüket a magyar líra történetében kivételes kifejezőerővel tudták felruházni.

49 Arany János, „P. Vergilius Maro Aeneise", in Arany, *Prózai művek 2,* 478–483, 480.

Vaderna Gábor

Falusi rendtartás és a csinosodás magyar változata

Berzsenyi Dániel egy kései prózatöredéke*

(új kézirattöredék)

2016 szeptemberében Berzsenyi Dánieltől egy eddig ismeretlen autográf kéziratlap került elő a keszthelyi Balatoni Múzeum kézirattárából.[1] E lap valaha a sümegi Darnay Múzeum kincse volt, a második világháború után kerülhetett abba a vegyes anyagokat tartalmazó dobozba, melyet a közelmúltig talán senki sem nyitott fel.[2] A két oldalán beírt negyedrét lap eredetileg egy hosszabb kézirat része volt, mely huszonöt pontos tervet tartalmaz arról, hogy a falu működését miképpen lehetne hatékonyabbá tenni. Ennek eddig csak egy másik, négy oldalnyi dupla lapját ismertük, mely az utolsó két pontot tartalmazza teljes egészében és a 23. pont végét. Ezt Merényi Oszkár adta ki 1938-ban és 1941-ben, majd az ő hagyatékából 2007-ben a Petőfi Irodalmi Múzeumba került kézirat alapján legutóbb a kritikai kiadás közölte [*Polgári rendtartás*] címmel.[3] A most talált

* A tanulmány megírását az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatta.

1 Jelzete: B. leg. 44.8. Itt szeretnék köszönetet mondani Haász Gabriellának, aki megtalálta a kéziratot és felhívta rá a figyelmünket. 2016. szeptember 7-én Fórizs Gergellyel együtt tekintettük át az újonnan előkerült kézirattöredékeket.

2 A Darnay Múzeum történetéről és tárgyi anyagának nagyrészbeni megsemmisüléséről lásd Haász Gabriella, „Darnay Múzeum", in *Múzsák kertje: A magyar múzeumok születése* (Budapest: Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület, 2002), 174–180; Haász Gabriella, „Múzeumi gyűjtemények és nyilvántartás a XIX–XX. század fordulóján: A sümegi Darnay Múzeum példája", *Zalai Múzeum* 16 (2007): 213–226.

3 A kézirat: PIM Kt., V. 5941/3. Merényi kiadásai: „Berzsenyi ismeretlen nemzetnevelési művének töredéke", in Merényi Oszkár, *Berzsenyi Dániel,* Somogy–Csurgói Könyvtár 7, 220 (Kaposvár, 1938); „Polgári rendtartás (1830 után)", in Berzsenyi Dániel, *Prózai művei,* kiad. Merényi

lap a szöveg közepéről származik: a 10–16. pontokat tartalmazza. Bár az egyes egységek hossza ingadozó, feltehetően két vagy három lap hiányzik a szöveg elejéből, s további egy a két ismert lap között.

A most ismert teljes szöveg a következő:

10. Az öreg biró, vagy ha a falu nagysága ugy kivánja, több elöljárók is a robottul és adótul mentve legyenek s hivatalaikat mind addig viseljék, mig a Vármegye' és uraság' rendeléseit pontosan tellyesítik.

11. A fiatal és szegény henyélők megfenyítessenek, olly formán, hogy a hány napon henyélnek, annyi napon a községnek tartozzanak dolgozni.

12. Minden részeg huszonnégy óráig kalodában legyen s ha elöljáró hivatalábul kivetessék.

13. Minden falun kivül való tsárdák és szükségtelen tanyák eltörültessenek, s a falubeli kortsmák olly vigyázat alatt legyenek, hogy azokban semmi korhely összejövetelek ne történjenek.

14. Minden zsidók városokban lakjanak.

15. A gyermekek minden legkisebb lopásért, erejekhez képest több napokig kalodában szenvedjenek s vasárnapon a Papnak és egész népnek jelenlétiben meg korbátsoltassanak, megnyirassanak és szégyenpadra állíttassanak, szülőjik pedig a kárt duplán meg fizessék; s ha azon gyermekek többszer is lopnak, akkor a büntetés mindenkor megkettőztessék mind a korbátsokra mind a kárnak visszafizetésére nézve; a nagyobb koruak ellenben erejökhez képest büntetődjenek s másodszor lopásért rabgyarmatba menjenek.

16. A néposkolák ugy legyenek intézve, hogy minden gyermekek a falusi oskolákban irást olvasást s a legböltsebb emberek által készített erköltsi és gazdasági Kátékat tanuljanak; s azon kivül minden Megyében legyen olly népnevelő oskola, hol minden falubul a jelesebb nevendékek a gazdaság tudományának egészében gyakorlati oktatást nyerjenek.

<...>

[...]elkedjen, a nép' elöljárójit, az éltesb és vagyonosb embereket föl kell menteni a testi büntetések alul annyiban, hogy azok holmi kisebb vétkekért tsak pénzt fizessenek a megbántottnak és köztárnak.

Oszkár, 272–274 (Kaposvár, 1941). Kritikai kiadása: BERZSENYI Dániel, „[Polgári rendtartás]", in BERZSENYI Dániel, *Prózai munkái,* kiad. FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái , 476–477; 733–734 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2011).

24. Mind azon helyeken, hol katonaság állandóan szokott lenni, építessenek elegendő kaszárnyák és lóistálók, hogy a nép e részben is mentve legyen.

25. A megyei néposkolák igy legyenek intézve: Elsőben, minden oskolának legyen olly gazdasága, mellynek jövedelmébül, a szükséges költségeken kivül, a szegényebb tanulók' élelme is kijusson.

Másodszor, legyenek olly épületei, mellyekben a tanulók a tanítókkal eggyütt lakjanak.

Harmadszor, a tanulók szüntelen eggyütt legyenek, és azoknak testi gyakorlására szintolly gond legyen valamint a lelkire, ugy hogy azok minden szünórákban, vagy mezei munkákban foglalkodjanak, vagy egyéb testgyakorló játékokkal, mellyek között leg hasznosabb a magyar tántz, mulassák magokat.

Negyedszer, a gazdaság' tanítóji tapasztalt gazdák legyenek s a gazdaság tudományát leginkább tsak gyakorlatilag tanítsák.

Ötödszer, Az orvosi tudomány, mint az életnek eggyik legszükségesebb gyámola, ugy tanítassék, hogy minden faluban legyen mind embernek mind baromnak orvosa.

Hatodszor, hogy a nemesi nevelés könnyebbüljen, legyen tanítója a törvénynek is; mert egyebiránt is ha meggondoljuk, hogy a nemzeti törvény minden nemzetre nézve annyi mint a nemzeti igazságnak és okosságnak tudománya, természet szerínt ugy kell azt tekíntenünk, mint az életre legszükségesebb tudományok eggyikét.

Igaz ugyan hogy az illy intézetek pénzbe kerülnek, a Magyarnak pedig, mint már Montesquieu böltsen megmondá, pénze nints; de ahol a világ képző Montesquieu és annak Barátja férfiakat láta, én ott lehetetlent alig tudok képzelni, s a miket itt mondogaték, erőnket fölmulóknak épen nem láthatom.

A többi polgári rendtartási tzikkelyekre nézve, szükség itt még azt is említenem, hogy a tisztviselőket, ha a rendtartási törvényeket pontosan végre nem hajtják, nem elíg tsak megpirongatni, hanem azokat is olly szoros törvények alá kell vetni, hogy az illy hibáért hivatalaiktul azonnal megfosztassanak, s ha nagy a hiba, azon kivül is bünhödjenek. Mert bizony eggyik legnagyobb veszélye az emberiségnek a hamis emberszeretet, melly midőn a rosszaknak kedvez, a jókat bünteti.

A szöveg második fele jól illeszkedett abba a Berzsenyi-portréba, melyet Fórizs Gergely vázolt fel meggyőzően a prózai művek kritikai kiadása mellé írott kiváló monográfiájában. Berzsenyi ugyanis itt arról írt, hogy miképpen kellene faluhelyen az iskolázást megszervezni, s ez köthető a neohumanista Berzsenyi képéhez: a *Bildungnak* egy olyan filantropikus irányát kívánja falun meghonosítani, mely alapvetően a gyakorlati jellegű képzést preferálja (még a nemesi diákok számára is csak a törvény behatóbb ismeretét írja elő), s az esztétizáló mozzanatot összeköti a testgyakorlással: azaz a magyar táncot engedélyezi, sőt szorgalmazza.

Fórizs így foglalja össze tömören e filozófiai álláspontot: „a képzés, az ellentétek harmonikus egyesülésének egyre nagyobb, egyre harmonikusabb egységeket alkotó folyamata itt a nemzetgazdaság és a nemzeti kultúra szempontjainak egymással való harmonizálását jelenti."[4] Bár a *[Polgári rendtartás]* eddig ismert része közvetlenül nem kapcsolódott ehhez a képzethez, Fórizs mégis meggyőzően érvelt amellett, hogy ez a szöveg is érvényesíti Berzsenyi képzés-eszményének harmóniába oldódását.

A szöveg most felbukkant töredéke, ha nem is érvényteleníti Fórizs leírását, mégis új fénytörésbe helyezi mindazt, amit eddig Berzsenyiről és a magyar faluról tudtunk, illetve tudni véltünk. E szövegben adómentességet ígér a falusi elöljáróknak, a lustaságot bünteti, a részegeket kalodába záratná, a falun kívüli (nyilván nehezen ellenőrizhető) csárdákat becsukná, a kocsmákban a korhely mulatási alkalmakat betiltaná, s természetesen ezzel kapcsolatos, hogy a falusi zsidóságot is városba költöztetné. Rejtélyes, hogy miért is kaptak külön passzust a tolvaj gyerekek: ha lopáson kapják őket, meg kell korbácsolni, kalodába zárni, megnyírni és szégyenpadra állítani, a kárt pedig duplán meg kell téríteni, a cselekedet megismétlése nyomán a gyerekeket rabgyarmatra (valamiféle munkatáborba?) kell szállítani – e büntetési formák léteztek a korban, ilyetén együttes alkalmazásuk mégis különös szigort mutat. Hogyan torzul el a neohumanista Berzsenyi képe e javaslatok után? Vagy tulajdonképpen rosszul értettünk valamit? Egyáltalán le kell-e mondani a neohumanista gondolkodóról, ha e számunkra, valljuk be, némiképp kellemetlen arcát mutatja fel? Jelen írás arra vállalkozik, hogy valamiféle választ adjon arra a kérdésre, hogy a *falusi rendtartás* törvénytervezete milyen eszmetörténeti környezetben értelmezhető. Reményeim szerint sikerül majd bizonyítani, hogy Berzsenyi a faluval kapcsolatban egy, a maga korában nem is annyira példátlan javaslatcsomaggal állt elő, s hogy javaslatai, bár ma már senkinek sem ajánlom, hogy megfogadja őket, illeszkednek egy eszmetörténeti tradícióba, a csinosodás politikai szótárába. Így a kérdés nem is annyira az, hogy Berzsenyi *Bildung*-képzetei következetesek-e, vagy hogy – mint megannyi elméleti szakember – a megvalósítás során már nem követné önnön elveit, mint inkább az, hogy egy politikai szótár alkalmazásából miképp következik a lehetséges megoldások egy halmaza, azaz: bizonyos társadalomtörténeti környezetben miképpen lehet adaptálni egy politikai nyelvet. Ez az eset azért is roppant tanulságos, mivel viszonylag ritkán fordul elő az, hogy nem a közpolitika szintjén jelenik meg egy politikai szótár gyakorlati használatának kérdése, hanem alsóbb közigazgatási szinteken.

4 FÓRIZS Gergely, *„Álpeseken Álpesek emelkednek": A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Klasszikusok (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 305.

(urbanitas)

Berzsenyi Dániel életrajzainak egyik kulcsmozzanata a költő vidékiségének problémája. A „niklai remete" megnevezés már eleve ezt sugallja, hiszen mi sem természetesebb, mint az, hogy egy költőnek aktív társadalmi életet kell élnie (főként akkor, ha nagy hazafias ódák szerzője ő, sőt *A' Magyarokhoz* óda hovatovább a legjelentősebb hazafias óda lett rögtön első megjelenése után),[5] egy költőnek illik társaságba járni (ott a többi költővel érzékenyen társalogni, s a szellemi nagyságok találkozási pillanatait csókkal ünnepelni – itt a híres csókjelenet elmaradására utalok Kölcsey Ferenc és Berzsenyi közt),[6] s egy költőnek, ha nem sikerül városba költöznie, ami ugyebár kutya kötelessége volna, legalább otthonában illenék afféle szellemi központot kialakítani, ahol valós és virtuális találkozások sorát lehet intim környezetben lebonyolítani (mint tette azt a Széphalmot felépítő kortárs, Kazinczy Ferenc).[7] Pedig – félretéve az iróniát – három dolgot érdemes volna megfontolni, mielőtt odáig is elmegyünk, mint Németh László, aki úgy gondolta, hogy a nyugatos urbanitás és a vidék ősi magyar hagyományai küzdöttek meg egymással, s Berzsenyi – már diákként, „Sopron ellenében" – utóbbira tette voksát, míg Kazinczy – hagyományainkat megtagadva – az előbbire.[8]

1. Először is Berzsenyi e „remeteséget" maga állította magamagáról. 1809. január 18-án, nem sokkal megismerkedésük után írta e sorokat Kazinczy Ferencnek:

> És így tehát még csak azt jelentem alá[za]tosson, hogyha még tovább is meg kiván Uraságod engem tisztelni, es örvendeztetni, tehát maradjanak el az Assessorok nevem mellöl, mert én valóban még eskütt sem vagyok nem is leszek, de bizom, hogy Urasagodnál sem ezek az érdem méröpáltzáji. – Az én életem együgyü plánumában titulusok nintsenek nem is lésznek. Ha máskor nyujtani akarja Uraságod Czímemet, tituláljon Miklai Remetének, vagy Somogyi Diogenesnek, akki felül mindazon ál-

5 Lásd Vaderna Gábor, „A bárdköltészet lehetőségei: Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei", *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 6. sz. (2015): 721–768, 750–761.

6 Lásd Vaderna Gábor, „Egy csók és más semmi: Berzsenyi Dániel 1810-es pesti kirándulása", *Holmi* 16, 10. sz. (2004. október): 1211–1234.

7 Lásd Dobszay Tamás, „Széphalom", in *A fogyasztás társadalomtörténete,* szerk. Hudi József, Rendi társadalom – polgári társadalom 18, 43–51 (Budapest–Pápa: Hajnali István Kör – Pápai Református Gyűjtemények, 2007).

8 Németh László, *Berzsenyi,* Kultura és tudomány (Budapest: Franklin-társulat, é. n. [1938]), 5–25; 57–86.

tal bizonyos lehet Uraságod, hogy minden assessorságnál többre betsüli Kazinczÿ Levelét, és azt nem hordaja hasadékjába hanem forró kebelébe fogja tartani.[9]

E levélzárlat természetesen a címzés hibájára hívja fel Kazinczy figyelmét, amikor arra utal, hogy ő nem *assessor*, azaz nem táblabíró, s ehelyett filozofikusabb megoldást javasol. A „miklai remete" megnevezés tehát egy játék része, a megnevezést Berzsenyi nem komolyan gondolja, hanem – mint annyiszor leveleiben, itt is – ironikusan beszél. S persze e játék némiképp álszerény és kétértelmű is: Diogenész ugyanis egyszerre volt a bölcsesség tudója, s aki hordójában lakván bizonyos értelemben kívül is rekedt a társadalmon. De hol van itt a vidékiség? Berzsenyi talán volt annyira művelt, hogy tudta: Diogenész hordójából városok közepén „nyekergett". Ebből az is következik, hogy a remeteség lényege számára nem vidékiségében rejlett, inkább a társadalomtól való elkülönültségben – ami ebben a konkrét esetben arra utal, hogy Berzsenyi még csak táblabíró sem lett vármegyéjében.

2. A második megemlítendő sajátossága Berzsenyi vidékiségének, hogy ez csak utólagos percepció kérdése. Pontosabban: urbánus és rusztikus elkülönülése éppen ebben az időben vesz új irányokat.[10] E folyamatról itt annyit érdemes megemlíteni, hogy a felvilágosult abszolutizmus államháztartási és közigazgatási reformjaiból szinte szükségszerűen következett valamifajta intézményesülés, mely egyszerre jelentette a struktúrák centralizálását (például ha a közigazga-

9 Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, 1809. január 18., in BERZSENYI Dániel, *Levelezése,* kiad. FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 14. lev., 31–34 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2014), 33–34.

10 A városkutatások történeti dilemmáiról lásd GYÁNI Gábor, „Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok", in GYÁNI Gábor, *Történészdiszkurzusok,* A múlt ösvényén, 67–77 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2002). A kibontakozó kozmopolitizmushoz lásd Thomas SCHLERETH, *The Cosmopolitan Ideal in Enlightenment Thought: Its Form and Function in the Ideas of Franklin, Hume and Voltaire, 1694–1790* (Notre Dame – London: University of Notre Dame Press, 1977); a „falusi felvilágosodás"-ról az észak-amerikai telepesek kapcsán lásd David JAFFEE, *People of the Wachusett: Greater New England in History and Memory, 1630–1860* (Ithaca: Cornell University Press, 1999). E régi megközelítések persze bírálhatóak a kozmopolita és falusi kultúra sarkos, társadalomtörténetileg kevéssé differenciált elválasztása miatt, annyit azonban felmutatnak, hogy ha máshol nem is, a történelmi aktorok önleírásaiban komoly, s egyre komolyabb szerepet játszott ezen elválasztás. Hazai (Békés megyei) példákon Szilágyi Miklós például amellett érvel, hogy a falusi és mezővárosi közösségek között meglepően sok hasonlóságot észlelhetünk: SZILÁGYI Miklós, „Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség: (Történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek)", *Folklór és etnográfia* 87 (Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1995), különösen: 5–9. Lásd még a magyar városokról korszakunkra vonatkozóan BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984).

tást vesszük), illetve pluralizációját (amennyiben példának okáért a sajtóra vagy egyéb kulturális intézményekre gondolunk), s ez az intézményesülés jellegénél fogva, illetve a nyugat-európai polgárosulás sajátos keleti adaptációjaként szükségszerűen koncentrálódott a városokba. A városba települő vagy ott létrejövő intézmények alkalmazottai egy új életforma képviselői lehettek – nevezhetjük őket akár értelmiségnek is –, s eme életformának oly nagy vonzása volt, hogy korábban gond nélkül vidéken művelt tevékenységek (többek között a költészet művelése) mintegy magától értetődően kezdtek el városok felé áramlani – nem mintha a költészetből meg lehetett volna ott élni, de a kiegészítő lehetőségek itt adtak módot arra, hogy tisztes megélhetéssel költő maradhasson az ember. Paradigmatikus értékű, hogy a vidéki kúriájából irodalmi centrumot építő, fáradhatatlan Kazinczy, 70 éves kora fölött zokszó nélkül a városba költözött volna, ha netalán megválasztják az induló akadémia első titkárának (persze ne feledjük, hogy neki fiatalabb korában azért volt városi múltja).[11]

Berzsenyi ezen urbanizációs változásnak a maga életét tekintve nem volt részese (nem költözött városba, s nem is kívánt oda költözni),[12] ám ez nem feltétlenül probléma, s nincs értelme arról beszélni, hogy ez a helyzet valakinek szándékos vagy szándéktalan hibája volna. Az urbanizáció a kultúra tekintetében is lassú folyamat volt, s sohasem törölte el a vidékiség lehetőségét egy költő számára. Tompa Mihály hanvai lelkészsége, Komjáthy Jenő szenici tanárkodása, Czóbel Minka anarcsi művészvilága vagy Babits Mihály fogarasi száműzetése mind-mind másként érthető meg. Ami újdonság volt a korábbi város-koncepciókhoz képest, hogy a 19. század derekára immár a vidék dicsérete is centrum és periféria szembenállásában fogalmazódott meg – még akkor is, ha valaki éppenséggel a perifériát részesítette előnyben. (Csodálatos paradoxon: Petőfi Sándor népies helyzetdalai éppen városi környezetben arattak nagy sikereket, majd közköltészetként terjedtek el előbb mezővárosi, majd egyéb vidéki környezetben.)[13] Az eddig említett strukturális fordulat azonban nem csupán sokrétű folyamat volt, hanem időben is nagy szórást mutatott. A vidéki, birtok művelésére építő

11 Lásd Szauder József, „A kassai »Érzelmek iskolája«", in Szauder József, *A romantika útján: Tanulmányok,* 90–114 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961).

12 Bár diákkorában (1788–1795) Sopronban élt, utóbb csak 1819–20-ban tért vissza néhány hónapra ide. 1831-ben, akadémikussá választása után és a kolerajárványtól megrettenve Döbrentei Gábornak írt arról, hogy szívesen Pestre költözne (Berzsenyi Dániel Döbrentei Gábornak, 1831. augusztus 8. előtt, in Berzsenyi, *Levelezése,* 353. lev., 621–622, 621), de a dologból végül nem lett semmi.

13 Lásd Kerényi Ferenc, „A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából, 1844–1867", in *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve: Tanulmánygyűjtemény,* szerk. Takáts József, 153–157 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2003).

életforma nem tűnt el egyik percről a másikra, hanem a reformkornak nevezett időszak hosszú, majd forradalmi változásokba torkolló egyeztetési folyamata során lassan alakult át. Kazinczy tévedése, hogy Berzsenyi minden bizonnyal *assessor*, arra utalt, hogy Kazinczy szerint egy olyan jeles figurának, mint Berzsenyi minden bizonnyal *assessornak* is kell lennie egyúttal – Berzsenyi válasza (remete, Diogenész) pedig tréfás elütése e kérdésnek. Mert Berzsenyi korának sajátos hibrid figurája, aki nem családjának társadalmi beilleszkedése (amúgy a Berzsenyiek a környéken gyakran és sokan megfordultak), nem is vármegyei-közéleti aktivitása által, mint inkább poétai érdemei miatt nyerte el szűkebb pátriájának elismerését, mely azután politikai tőkévé is kovácsolódott. 1813. január 5-én (tehát még első kötetének megjelenése előtt) írta meg Döbrentei Gábornak táblabírává választásának történetét: „Ezen nagy tekintetű hazafiak engem érdemem felett megtiszteltek. Gr. Teleki a nélkül hogy instáltam volna Assessorrá tett, Báró Prónay pedig maga eleibe hivatott, az egész vármegye színe előtt mint poetát megköszöntött és a leghizelkedőbb complimentekkel elborított. Megérdemlik tehát mind ketten, hogy a magyar múza őket is megtisztelje."[14] Az utolsó mondat utalása arra vonatkozik, hogy Berzsenyi mind a kettejüknek verset címzett, amely gesztus a költészet által igazolta vissza a jeles somogyi politikusok, gróf Teleki László és báró Prónay Sándor költőt megtisztelő gesztusát.[15] A vármegyei karriert tehát Berzsenyi nem egy polgárosuló irodalmi intézményből érkezve építi fel, hanem a rendi költészet hagyományos módszerét alkalmazza: mecénást keres – csak ezúttal nem pénzre, hanem politikai haszonra váltja az adományt. Mindenesetre ez az eset mutatja azt, hogy Berzsenyi számára saját lakhelyén volt némi mozgástere, s bizonyos mértékig élt is ezzel a lehetőséggel.

14 Berzsenyi Dániel Döbrentei Gábornak, 1813. január 5., in BERZSENYI, *Levelezése,* 129. lev., 300.

15 A két költemény: *A' Balatoni Nympha Gróf Teleki Lászlóhoz; Báró Prónay Sándorhoz.* A továbbiakban, ha külön nem jelölöm, a kritikai kiadásból idézem a költeményeket: BERZSENYI Dániel, *Költői művei,* kiad. MERÉNYI Oszkár, Berzsenyi Dániel összes művei I (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979). Berzsenyi 1812. március 20-án apjának írja meg, hogy Prónay a „Pesti Censurában" látta verseit (Berzsenyi Dániel Berzsenyi Lajosnak, Nikla, 1812. március 20., in BERZSENYI, *Levelezése,* 99. lev., 243–244, 244), december 20-án pedig arról számol be Kazinczy Ferencnek, hogy még egyik köszöntő versét sem indította útnak, s kéri barátját, hogy segítsen a közvetítésben (Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1812. december 20., in BERZSENYI, *Levelezése,* 128. lev., 297–300, 297–298). Kazinczy 1813. január 13-án Prónaynak fel is adta a dicsérő verset (Kazinczy Ferenc Báró Prónay Sándornak, Széphalom, 1813. január 13., in: KAZINCZY Ferenc, *Levelezése,* kiad. [I–XXI:] VÁCZY János, [XXII:] HARSÁNYI István, [XXIII:] BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, [XXIV:] ORBÁN László, [XXV:] SOÓS István, 25 köt., 2370. lev., 10:223–225 [Budapest–Debrecen, 1890–2013]), és nem tudjuk, hogy Telekinek eljuttatta-e a másik költeményt.

3. A harmadik kérdés az, hogy miként is vélekedett Berzsenyi a város–vidék problémáról. E kérdés kapcsán már említettük a remeteség ügyét, s hogy az legfeljebb, ha részlegesen e probléma része. A Berzsenyi-életrajzok visszatérő eleme Berzsenyi balul sikerült pesti látogatása 1810 elején. Minekutána erről már korábban írtam, itt most legyen elegendő annyit megemlíteni, hogy az eseményeket összefoglaló Szemere Pál a vidékiséget és a különcséget a művelt városi életforma ellenében beszéli el (Berzsenyi nem akar színházba menni, hanem cigányzenét hallgat, nem akar érzékeny csókkal búcsúzni költőtársaitól stb.).[16] Ám ez nem jelenti azt, hogy Berzsenyi maga is így érezte volna magát a bőrében. Tulajdonképpen azt sem tudjuk, hogy érzékelte-e egyáltalán, hogy a fiatal Kazinczy-tanítványok némiképp berzenkedtek tőle (hiszen amikor odavetette Kölcseynek, hogy „Megengedjen az Ur, pipa van a' számban, nem csókolhatom meg!", akkor ezt akár kitérő tréfaként is értékelhette a maga részéről – arról már nem is beszélve, hogy a következő este már csókkal vált el mindenkitől), s vidékisége is csak a városiasság egy lehetséges percepciója felől tűnhetett fel vidékiségként (hiszen Berzsenyi a német színház előadását hagyta ki egy világhírű hegedűvirtuóz – Bihari János – kedvéért, amit akár jó döntésként is értékelhetünk – bár ezt megítélni nekünk már nem feladatunk). Ezeknél az anekdotáknál és értékelésüknél sokkal fontosabb számunkra, hogy Berzsenyi maga mit gondolt a városról.

Nemrég Takáts József írt egy nagyszerű tanulmányt a Vitkovics Mihályhoz írott episztoláról. Ezt az episztolát Berzsenyi válaszként írta Vitkovics egy Horvát Istvánhoz írott episztolájára, melyben a költőtárs a falusi élet szépségeit ecsetelte. A Horatiust és Vergilius *Georgicon*át követő Vitkovics ellenében Berzsenyi a várost dicséri, s mindeközben – mondja Takáts – a csinosodás politikai nyelvét beszéli: az episztolában „a mezei élethez a magány és a vadság" tartozik, „a városhoz a finom művészetek/mesterségek alkotásai (a híd, az épületek stb.) a társasság, a tudás és a nyájasság", s ezzel a csinosodás politikai nyelvét idézi fel, azaz „a vadságból a csinosodásba (szelídülésbe, műveltségbe) tartó folyamat narratívájára támaszkodik."[17] Nem ellentmondva, hanem inkább kiegészítve Takáts József elemzését, én két dologra hívnám fel a figyelmet e költemény kapcsán:

a) Berzsenyi a város e képzetét nem csupán a Vitkovics Mihályhoz címzett episztolájában fejtegeti, hanem már jóval korábban is előfordul nála. S itt nemcsak az az érdekes, hogy ebben az esetben nem feltétlenül a pesti út kudarcának

16 Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, Pest, 1810. április 27., in Kazinczy, *Levelezése,* 1726. lev., 7:398–407.

17 Takáts József, „Irodalomtörténet urbanisztikával: Vitkovics és Berzsenyi episztolái a faluról és városról", in Takáts József, *A megfelelő ötvözet: Politikai eszmetörténeti tanulmányok,* 99–109 (Budapest: Osiris Kiadó, 2014), 108.

elkendőzése végett dicsérte fel Pestet és Budát – miképp azt a szakirodalomban többen sejtették –,[18] hanem az is, hogy számára valóban, s már kezdetektől rendelkezésre állhatott egy ehhez hasonló koncepció. Legelső ismert verskülde-ményében, az 1803-ban Kis János által elküldött három versben ez már tetten érhető. *A' Magyarokhoz* ódában is ott áll a háttérben, hiszen a történelem kör-forgását példázó nagy birodalmak egytől egyig városok által vannak reprezen-tálva (Róma, Karthágó és Babilon mellett áll Buda), a *Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás* című ódában pedig – s különösen annak korai változatában – a két nagy király történeti jelentőségét éppen az adja, hogy a művelődésnek teret nyi-tottak, amikor várost építettek („Egy Nagy Lajos' bőlts szárnya alatt Hazánk. / Rómát 's Athénát latta fel-állani / Attilla roppant városában. / Márs, tudo-mány, hatalom virágzott. // 'S mikor ragyogtak tornyaid, oh Buda! / Felsége-sebben mint mikor a' ditső / Király 's Apolló' tisztelője. / Bőlts Hunyadink' ke-zein virágzál").[19] Mindez azt mutatja, hogy Berzsenyi számára a város és vidék ellentéte kapcsán valóban ott állt a háttérben a skót felvilágosodásból eredő, majd egész Európán végigfutó eszmetörténeti áramlat, mely a várost alapvetően a társas kifinomultság tereként láttatta.[20] Árnyalandó ezen állításomat, érde-mes megemlíteni, hogy Berzsenyi olykor – nyilván Horatiust követvén – utal a *laus ruris* hagyományára is, bár kimondottan erről a témáról nem írt verset, inkább az élet apró örömeinek epikureus kihasználása jegyében említi fel ezeket *(A' Megelégedés),* vagy elégikus pillanatainak ellentétezéseképpen *(Levéltöredék barátnémhoz).*

b) Takáts ötletét érdemes Berzsenyinek a stadiális történetíráshoz való vi-szonya szempontjából is továbbgondolni. *A' Magyarokhoz* óda inkább ciklikus-ságra épült, a *Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás* inkább csak felvillantotta a város és társiasság összefonódásának lehetőségét. A *Vitkovics Mihályhoz* már tovább-megy ennél, amikor a várost a faluval opponálja:

18 Például MERÉNYI Oszkár, *Berzsenyi Dániel,* Irodalomtörténeti könyvtár 19 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 256.

19 A költeményeket saját szövegkiadásom alapján idéztem: VADERNA, „A bárdköltészet lehetőségei".

20 Lásd erről Lawrence E. KLEIN, *Shaftesbury and the Culture of Politeness: Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England* (Cambridge – New York: Cambridge Uni-versity Press, 1994), 143–149. Érdekes esettanulmányt tett közzé Dafydd Moore, ahol dél-nyugat-angliai példán mutatta be a várossá válás problémáját: Dafydd MOORE, „Patriotism, Politeness, and National Identity in the South West of England in the Late Eighteenth Century", *English Literary History* 76, Vol. 3 (Fall, 2009): 739–762.

Nyugodni, enni, inni és alunni
Lehet mezőn is; oh, de mint örűljek
Fákkal, füvekkel, ökrökkel sokáig?
Csupán szememnek tárgyi mind ezek.
Szivemnek ember és rokon kebel kell,
Kivel vegyítse érzeményeit;
Elmémnek elme, melly megértheti
'S mellyben sugárit tűkröztetheti.

Van itt is ember, mondd! de millyen ember?
Inség, gonoszság néz ki vad szeméből,
'S lesujt pipádért, hogyha nem vigyázsz,
Szemét sötétség vállát terh sanyarja,
'S utálja mind azt a' ki boldogabb.
'S mi szép mulatság látni izzadását?
Mi szép nekem még rajta szántanom,
'S aszott kezéből lesni sültemet?
Nem szebb-e Pesten vígan perleni
Verbőczi' hajló nyelvén és merészen
A' szent Igazság mellett harczra kelni?

Ez az érvelés a várost nem egyszerűen a társas kapcsolatok találkozási pontjaként vagy a kultúra művelésének tereként jeleníti meg, amely szemben áll a faluval, hanem város és falu időbeli viszonyba is rendeződnek egymással. Nem kétséges, hogy falu és város itt az emberi fejlődés két különböző stádiumát mutatja, s ezek szerint az emberi történelem fejlődése a primitív vadságtól a csiszolt érvelések ütköztetéséig vezet. (Berzsenyinél utóbbi érdekes módon a magyar jogszokással kapcsolódik össze: „Verbőczi' hajló nyelvén" kel harcra a „szent Igazság mellett" a városlakó – s ez nyilván Vitkovics szakmájára is utalás.)[21] Ezen elgondolás szerint az ember természetes hajlamainak megfelelvén a társadalom átmegy bizonyos fejlődési szakaszokon, s a létfenntartástól a kifinomult kereskedő társadalmakig jut el. E tekintetben a falu lakosai még az előző stádiumot képviselik, kvázi-vademberek („Inség gonoszság néz ki vad szeméből"), akiken ösztöneik uralkodnak, s ilyenformán veszedelmesek is az oda tévedő művelt emberekre (akik értelemszerűen már más erényekkel bírnak, s képesek korlátozni ösztöneiket, vágyaikat pedig a társas érintkezés során tökélyre csiszolt szabályok nyomán korlátozzák).

21 Lásd erről az összefüggésről Fórizs, *„Álpeseken Álpesek emelkednek"*, 105–107.

(stadiális történelem)

E ponton térjünk vissza a *[Polgári rendtartás]* szövegéhez.
Fórizs Gergely a kritikai kiadásban amellett érvelt, hogy ez a szöveg *A Magyarországi mezei szorgalom' némelly akadályairul* című akadémiai tanulmány kísérőszövege lehet.[22] Eszerint a szöveg 1833 körül keletkezhetett, ám erre csak közvetett bizonyítékaink vannak – Berzsenyinek két összekapcsolható utalása a jelzett művében: „A mi pedig magyar népünk' hibájit illeti, bőven tapasztaljuk hogy azoknak orvoslatára szokott törvényeink és rendtartásaink közel sem elegendők"; „szükség volna minden büntető törvényeinket és polgári rendtartásainkat jobban a nép' characteréhez szabni".[23] Mindenesetre további adat híján kénytelenek vagyunk Fórizs érvelését elfogadni, s az ennek alapján adott címet is fenn lehet tartani: *[Polgári rendtartás].* Berzsenyi a *Mezei szorgalmat* az akadémiára nyújtotta be, s bár elfogadták, valamilyen okból mégis később adta csak ki Döbrentei Gábor posztumusz Berzsenyi-edíciója.[24] E munkában Berzsenyi – a címnek megfelelvén – igyekezett összeszedni, hogy mily akadályok állnak a magyar mezőgazdaság fejlődésének útjában. Az ihlető mű nyilván gróf Széchenyi István *Hitel*e lehetett, s talán *A' lovakrul* hatása is érezhető, Fórizs Gergely pedig Berzsenyi-könyvében meggyőzően érvel a populárfilozófiai indíttatás mellett.[25] Mindenesetre itt és most azt érdemes kiemelni, hogy Berzsenyi már a *Mezei szorgalom*ban sem látja túlságosan rózsásnak a falu helyzetét: némileg kuszán tárgyalja a falu anyagi állapotának kilátástalanságát (a népsűrűségről, a népesség rossz eloszlásáról, valamint a földek célszerűtlen elosztásáról ír), majd a nép műveletlenségéről, a rossz iskolázásról beszél, hogy a népképzés pozitív elveire térjen rá, innen fordul vissza a mesterségek és a kereskedelem hiányosságaira, a rossz gazdálkodásra, innen tovább a parasztokkal való durva bánás hátrányaira, majd váratlanul a falusi faépületek elhelyezésének gondjaira (ha túl közel épülnek, leéghet az egész falu), a túl sok szőlőtelepítésre, a túl sok vásárra, hogy végül az összefoglalóban általánosságban fogalmazza meg a rossz szerkezetű nép tézisét.

22 BERZSENYI, *Prózai munkái,* 733.

23 BERZSENYI Dániel, „A Magyarországi mezei szorgalom' némelly akadályairul", in BERZSENYI, *Prózai munkái,* 439–475, 457, 458.

24 Kézirata: MTA KIK Kt., K659. A szöveget 1834. március 1-én olvasták fel az Akadémia kis ülésén. Lásd Magyar Tudós Társaság, Kis Gyűlések Jegyzőkönyve, 1834–1835, MTA KIK Kt., K 1390. Első kiadása: BERZSENYI Dániel, *Összes művei: Költelem 's folyóbeszéd,* Közre bocsátá meghagyása szerint DÖBRENTEI Gábor (Buda: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1842), 208–228. Erről lásd BERZSENYI, *Prózai munkái,* 724–726.

25 FÓRIZS, *„Álpeseken Álpesek emelkednek",* 315–320.

Az utolsó két bekezdés:

> Végtelen lenne a nép' ereje, ha az eggyítve s mindenkor tzélszerínt használtatnék és végtelen annak következménye mind gazdasági mind erköltsi tekíntetben.
>
> Az emberek külön válva s magokra hagyatva, majd leggyámoltalanabb állatjai a természetnek; eggyesülve pedig urai a földnek. Vadság szaggatta és reggette külön az embereket, s a culturának leg föbb tzélja azokat eggyesíteni.[26]

Figyelemre méltó, hogy Berzsenyi itt is a csinosodás történeti narratíváját idézi fel: az emberek az önösség vadságából a kultúra által létrehozott és garantált társiasság irányába haladnak. A gazdasági és erkölcsi egyesítés itt ér össze: a széttartó erők egyesítésének programja állatból emberré tenné a parasztokat. E célnak van alárendelve az iskolázási program is, mely a *Mezei szorgalom*ban megjelenik: „az is mulhatatlanul megkivántatik, hogy a földmüvelő nép, mind erköltsére mind értelmére nézve, nagy tzéljaihoz képzett legyen; mert egyedül az illy nép lehet alkalmas eszköze minden józanabb irányzatoknak, a nem illyen nép ellenben örökre tsak annak lesz eszközlője, a minek eddig volt, tudnillik: az ínségnek."[27] Az ínség – mely már a Vitkovics-episztolában is feltűnt – az animális létre utal: a parasztság helyzetét e pillanatkép a vadság ösztönvilágába sorolja, s az innen való kitörést a kulturalitásban látja. De miért kell csak praktikus oktatást adni?

Berzsenyi e kései szövegeiből, a *Mezei szorgalom*ból és a [*Polgári rendtartás*]-ból az is látszik, hogy ő a stadiális történelmi teóriáknak egy sajátos változatát alkalmazza, mert egyrészt – erről már volt szó – azt gondolja, hogy egyazon társadalomban különböző fejlettségi szintek élnek egymás mellett (tehát mintegy az idő egymásra torlódik), de azt is, hogy *több* fejlettségi szint választja el egymástól a magyar társadalom rétegeit. Ha megpróbálnánk a legismertebb négylépcsős fejlődési modellt (mely a vadászat, pásztorkodás, mezőgazdaság és kereskedelem sorozatában látta a történelmi fejlődés mibenlétét) Berzsenyi mondandójára ráhúzni, aligha járnánk sikerrel. Inkább arról van szó, hogy ő egy dinamikus történeti modellben gondolkodott, ahol a falu vadembereivel a falusi nemesség állt szemben (ők együtt volnának a mezőgazdasági szint), s ezek törekvése az *urbanitas* jegyeit mutató kulturalitás felé mutat. Az első lépés volna ebben az irányban a parasztságot vademberi mivoltából kiemelni, s ehhez szól hozzá Berzsenyi némely versében és némely prózai szövegében.

26 Berzsenyi, „A Magyarországi mezei szorgalom' némelly akadályairul", 475.
27 Uo., 447–448.

(úrbéri viszonyok)

Hogy jobban megértsük, miért is módosul Berzsenyi percepciójában a csinosodás nyelve, érdemes egy pillantást vetni azokra a korabeli vitákra, melyeknek kontextusába a Berzsenyi-szövegek illeszkednek. Nemcsak az *urbanitas* körüli eszmetörténeti koncepciók hozhatóak ugyanis kapcsolatba a [*Polgári rendtartás*] pontokba szedett szabályzatával, hanem az urbárium körüli korabeli elképzelések is. Mint ismeretes, Mária Terézia 1767. január 23-án hirdette ki úrbéri rendeletét, mely egységesen szabályozta a jobbágyság földesúri terheit. A rendelkezés bevezetésének közvetlen kiváltó okai a parasztok zavargásai és a földesúri túlkapások letörése volt, de jól illeszkedett az udvar centralizációs törekvéseihez is, hiszen a rendelet bevezetésével egyidejűleg a birtokosok és jobbágyaik számát és vagyoni adatait is összeírták.[28] Az egységes teherviselés érvényesítése azonban nem volt zökkenőmentes. Tessedik Sámuelnek 1784-es *Der Landmann in Ungarn, was er ist, und was er seyn könnte* című nagyszabású reformtervezetének kiindulópontja az, hogy az úrbéri rendelet óta eltelt húsz évben nem lett a falunak egységes rendtartása, s egy lehetséges változat javaslatával áll elő (azaz úgy véli, hogy a királyi rendelet nem szabályozta elég mélyen a falu életét).[29] Berzeviczy Gergely 1802-es tanulmánya *(De conditione et indole rusticorum)* ezzel szemben amellett érvelt, hogy az urbárium már eleve elhibázott volt, amennyiben nem vette figyelembe az egyes falvak eltérő viszonyait:

> Urbarium Generale pro toto Regno, eadem ubique ratione nec potuit introduci. Magna differentìa climatis, fertilitatis, situs, merendi occasionis, et circumstantiarum Localium tantum faciunt discrimen, ut Rusticus in Comitatu Arvensi ter tantum pendere debeat sterilitatis climatis, quantum socius ejus Rusticus in Banatu, et vicissim maxima abundantia fertilitatis, defectu Industriae, et Commercii, duntaxat ad nutrimentum proprium reducatur.[30]

28 Ennek az összeírásnak eredményeire épülő adatbázis: FÓNAGY Zoltán, *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában: Adattár,* Magyar történelmi emlékek: Adattárak, 2 köt. (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2013).

29 Samuel THESCHEDIK, *Der Landmann in Ungarn, was er ist, und was er seyn könnte; nebst einem Plane von einem regulirten Dorfe* (Gedruckt auf Kosten des Verfassers, 1784). Magyar fordítása két évvel később jelent meg: *A' paraszt ember Magyar országban, Mitsoda és mi lehetne; egy jó rendbe-szedett falunak rajzolatjával egyetemben* Samuel THESCHEDIK által. most pedig Németből Magyarra fordította KÓNYI János (Pétsett: Engel János betűivel, 1786). Ennek újabb, modernizált kiadása: TESSEDIK Sámuel, „A parasztember Magyarországban", ford. KÓNYI János, in *Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely a parasztok állapotáról Magyarországon,* vál., szerk., bev. ZSIGMOND Gábor, A magyar néprajz klasszikusai, 109–263 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1979).

30 *De conditione et indole rusticorum: 1802.* Scripsit, et disseruit Gregorius BERZEVICZY de eadem;

Tessedik könyvét már a „falusi rendtartás" megalkotásának igénye is összeköti Berzsenyivel – bár utóbbi nyilván azokra a problémákra próbált reagálni, melyek éppen akkor, az 1830-as években tűntek legégetőbbnek számára (mint például az alkoholizmus vagy a tolvajlás). Mindenesetre figyelemre méltó, hogy az urbárium afféle elégtelensége, melyet Tessedik és Berzeviczy is szóvá tettek, még a reformkorban is kihívást jelentett a magyar falvakban.[31]

Tessedik és Berzeviczy más tekintetben is bemérési pont lehet Berzsenyi szövegéhez. Van ugyanis egy viszonylag komoly különbség érveléseik között abban a tekintetben, hogy miként ítélik meg a parasztot mint antropológiai tényezőt. Tessedik számára a paraszt voltaképpen műveletlen vadember, reflektálatlansága vademberi mivoltából következik. Természetesen a körülmények felelősek ezért (tudatlanság és balgatagság, mely a nevelés hiányának következménye), ám a toposz, mellyel az elvadult természetű, elfajult emberről ír, a parasztságot egyértelműen a természeti népek vadságával ruházza fel.[32] (Láttuk, Berzsenyi is hasonlóképpen gondolkodott, bár Tessedik számára a parasztok nevelésére bőven elegendőnek bizonyult volna a vasárnapi prédikáció intézménye, ahol a parasztok a jó erkölcsök mibenlétéről praktikus szempontból hallhattak volna.)[33] Berzeviczy éppen ez ellenében érvel, amikor elismervén ugyan a parasztok általános bizalmatlanságát, önzőségét, tudatlanságát, azt állítja, hogy ez alapvetően és csakis a műveletlenség következménye. Tehát szerinte is a körülmények okolhatóak az embertelen viselkedésért, de nála már nem csupán a konkvisztádorok térítő tevékenysége az egyetlen lehetőség a nyomorból való kitörésre. Miután bizonyította, hogy az életszín-

inscio, et inuito auctore edidit Josephus MARIÁSSY ([Leutschoviae:] Iosephus Mariássy, 1809 – [Leutschoviae:] [Carolus Iosephus Mayer]). A címlap nélküli kiadványról eltérő bibliográfiai leírások futnak egymás mellett, én az OSZK 221.327 jelzetű példányát használtam. Magyarul megjelent: BERZEVICZY Gergely, „A parasztnak állapotáról és természetéről", ford. GAÁL Jenő, in *Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely...*, 354–428. Az idézett hely az eredetiben: BERZEVICZY, *De conditione...*, 20. Az idézett hely magyarul: „Az általános úrbéri rendtartás az egész országra szól, de egyformán mindenütt nem volt behozható. Az éghajlat, termékenység, fekvés, a szerzési alkalom oly különféle s a helyi viszonyok annyi változatot tüntetnek fel, hogy az Árva megyei paraszt háromszor annyit tartoznék fizetni éghajlatának terméketlensége folytán, mint parasztársa a temesi bánságban, pedig ez viszont talajának termékenysége mellett az ipar és kereskedelem hiánya folytán csak saját maga táplálkozhatik bőven." BERZEVICZY: *A parasztnak...*, 373.

31 Nehezen ellenőrizhető, de sok mindent megvilágító Fórizs Gergely azon sejtése (ezúton köszönöm), hogy talán az 1831-es koleralázadások tették újra akuttá a problémát.

32 THESCHEDIK, *A' paraszt ember...*, 234–236; modern kiadása: TESSEDIK, *A parasztember...*, 180–181.

33 THESCHEDIK, *A' paraszt ember...*, 299–315; modern kiadása: TESSEDIK: *A parasztember...*, 200–205.

vonal általános emelése már önmagában visszaszorítaná a parasztok rossz tulajdonságait, céljainak elérését ő is a nevelésben látja, s konkrét javaslata igen hasonlít Berzsenyiére, amennyiben ő is a gyakorlati ismeretek oktatását tartja a legfontosabbnak:

> dum de perfectione ipsius agitur, nil aliud omnino intelligitur, quam, ut eam cognitionem acquirere possit, quae ei sit utulis, et necessaria, ut in infantia brevis illa, quam accipit, instructio, sit practica, bene ordinata, et destinationi ipsius, ac necessitati accommodata, ut notitiam ibi haustam, postea etiam maturiori aetate repetere possit, augere, et perficere, prtim in templo ex sermonibus Parochi sui popularibus, partim privatim in vita sua rurali, entendo ad ulteriorem sui perfectionem.[34]

Minderre pedig azért van szükség, mivel „experientiam quoque id testari, multoque melius cuncte procedere, ubi Rusticus cultior est, et rationabilior".[35] Persze műveltség alatt itt nem az antik auktorok történeti munkáinak ismeretét, esetleg elmélyült természetrajzi ismereteket kell érteni – hanem a mindennapi paraszti léthez kapcsolódó ismereteket.

Berzsenyi álláspontja – Tessedik és Berzeviczy művei nyomán – úgy foglalható össze, hogy a) szabályozást sürget, mely kimondottan a falu életét szabályozza (Tessedik), de b) ez a szabályzat legyen a falu életére szabva (Berzeviczy), s végül c) a parasztok helyzetének javítására, vademberi sorból való kiragadásukra alkalmas eszköz a nevelés (a „néposkola"), de itt a parasztoknak elegendő gyakorlati ismereteket átadását hangsúlyozza (Berzeviczy), a nemesek nevelése nyilván más módon történik.

34 BERZEVICZY, *De conditione...*, 55. Magyarul: „Midőn az ő tökéletesbüléséről van szó, ezalatt egyáltalán nem értetik más, mint az, hogy oly ismereteket tudjon szerezni, melyek neki hasznosak és szükségesek, hogy az a rövid tartalmú oktatás, melyet gyermekkorában nyer, gyakorlati, jól berendezett és rendeltetése- valamint szűkségeinek megfelelő legyen, hogy akkor szerzett ismereteit később érettebb korában megtartani, gyarapítani és tökéletesíteni tudja részint a lelkésznek híveihez intézett templomi beszédeiből, részint saját további képzésére törekedvén, magánúton a mezőn folytatott életben." BERZEVICZY, *A parasztnak...*, 411.

35 BERZEVICZY, *De conditione...*, 54. Magyarul: „A tapasztalat is azt bizonyítja, hogy minden jobban megy ott, ahol míveltebb és eszesebb a paraszt." BERZEVICZY, *A parasztnak...*, 411.

(büntetőjogi viszonyok)

S végezetül vessünk egy pillantást Berzsenyi falusi szabályzatának büntetőjogi, illetve testpolitikai vonatkozásaira, konkrétan a [*Polgári rendtartás*]-nak a tolvaj gyermekek büntetéséről szóló 15. pontjára:

> A gyermekek minden legkisebb lopásért, erejekhez képest több napokig kalodában szenvedjenek s vasárnapon a Papnak és egész népnek jelenlétiben meg korbátsoltassanak, megnyirassanak és szégyenpadra állítassanak, szülőjik pedig a kárt duplán meg fizessék; s ha azon gyermekek többször is lopnak, akkor a büntetés mindenkor megkettőztessék mind a korbátsokra mind a kárnak visszafizetésére nézve; a nagyobb koruak ellenben erejökhez képest büntetődjenek s másodszor lopásért rabgyarmatba menjenek.

E kérdés ismét egy nagyobb ívű változási folyamatba illeszkedik. A 19. század első felében ugyanis egy komoly átalakulásnak lehetünk tanúi, melynek eszmetörténeti konzekvenciáiról Michel Foucault egy egész könyvet publikált 1975-ben.[36] Mi sem jellemzi jobban a változás léptékét, mint hogy voltaképpen a büntetőjog mint önálló tudományág is ekkoriban különül el,[37] s az sem véletlen, hogy a reformkorban az ádáz politikai viták egyik nagy kulminációs pontja a büntetőjog, azon belül is a börtönök felállítása lehetett.

Foucault, akit alapvetően a testek uralásának átrendeződési módja érdekelt,[38] azt a folyamatot írja le, ahogyan „a büntetőhatalom kényszerítő, testi, elszigetelt, titkos modellje" felváltotta „a képzetekre, jelenetekre épülő, jelentéssel bíró, nyilvános, kollektív modellt",[39] más szavakkal az, amiként a „rettenet színháza" bevonult a börtönbe.[40] Foucault szerint ennek feltételei a következők

36 Michel FOUCAULT, *Surveiller et punir: Naissance de la prison* (Paris: Gallimard, 1975). Magyarul: Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés: A börtön története,* ford. FÁZSY Anikó és CSŰRÖS Klára, Társadalomtudományi könyvtár (Budapest: Gondolat Kiadó, 1990), 143–182.

37 Erről remek korabeli összefoglaló: NYÁRY Pál, *Inditvány a' megyei bűnvádi eljárás lehető javitása iránt,* (Pest: Trattner és Károlyi betűivel, 1841).

38 Lásd például kései nagy művét: Michel FOUCAULT, *A szexualitás története [1]: A tudás akarása,* ford. ÁDÁM Péter (Budapest: Atlantisz Kiadó, 1996); Michel FOUCAULT, *A szexualitás története [2]: A gyönyörök gyakorlása,* ford. ALBERT Sándor, SZÁNTÓ István és SOMLYÓ Bálint, (Budapest: Atlantisz Kiadó, 1999); Michel FOUCAULT, *A szexualitás története 3: Törődés önmagunkkal,* ford. SUJTÓ László (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2001).

39 FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés,* 178.

40 A kora újkori előtörténet klasszikusa: Richard VAN DÜLMEN, *A rettenet színháza: Ítélkezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban,* ford. BÉRCZES Tibor, Metamorphosis historiae (Budapest: Századvég – Hajnal István Kör, 1990).

voltak: 1) a lehető legkisebb önkényt kell alkalmazni, hogy érvényesülhessen bűn és büntetés analógiás megfeleltetése, s ilyenformán a büntetés a bűn jelévé alakuljon; 2) növelni az érdeket, mely elrettent, és ezáltal csökkenteni a bűn iránti vágyat; 3) időbeli moduláció, azaz az időtartam beépül a büntetés gazdaságtanába, „az idő a büntetés operátora" lesz;[41] 4) nemcsak a bűnös a büntetés célpontja, hanem a társadalom többi tagja is, s ezért szükséges, hogy adott bűnért mindenki ugyanazt a büntetést kapja; 5) kialakul a nyilvánosság okos gazdaságtana, minek során a gonosztevőt a társadalom elveszti, s így a gyász rituálái kapcsolódnak hozzá; 6) s végül a bűnözők kétes dicsőségének megfordítása. Foucault azt a folyamatot próbálja megragadni, amiként a büntetőhatalom intézményesítése megkezdődik, s az addig partikuláris büntetési formából (a börtönből) egy csapásra a társadalmi rend stabilizálásának legfontosabb eszköze lesz. Társadalomtörténetileg e váltás együtt jár a jogegyenlőség elvének bevezetésével (adott bűncselekményért adott büntetés), valamint egyéb büntetőjogi elvek érvényesítésével (mint például az arányosság Cesare Beccaria óta közkeletű elvárása).[42]

Bár Berzsenyi szövege valamikor az 1830-as évek elején íródhatott, érdemes lehet néhány évet ezúttal előre lépni, s a harmincas évek végén induló, majd a negyvenes évek elején terebélyesedő börtönügyi vita felől értelmezni azt. Pontosabban a börtönügyi vita illeszkedett egy tágasabb kontextusba, mely összefüggött a büntetés és büntethetőség körüli problémákkal, illetve a büntetőjog kikülönülésének folyamatával.

Mária Terézia 1776. március 22-i királyi leiratában tiltotta meg a tortúrát:

> Hozzánk benyújtott kérelmek és peranyagok alapján ismeretessé vált előttünk, hogy könnyelműen rendelnek el kínvallatást, olyan esetben is, amikor nincs elég terhelő vétekjel a gyanúsított ellen, nem veszik figyelembe a cselekmény és a büntetés közötti arányt, de a gyanúsított testi erejét és egészségi állapotát sem – ezért a megcsigázottak gyakran munkaképtelenekké válnak, vagy a fájdalom hatására olyan bűntettet is megvallanak, amit soha nem követtek el, és ily módon érdemtelenül halálbüntetéssel sújtják őket. [...] Ezért a tortúra egyetlen örökös tartományunkban, semmilyen esetben sem alkalmazható, egyszerűen eltöröltetik és megszüntettetik.[43]

41 FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés,* 148.

42 Cesare BECCARIA, *A bűnökről és a büntetésekről,* ford., bev., jegyz. MADARÁSZ Imre, Eötvös klasszikusok 20 (Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 1998), 19–21. Lásd HORVÁTH Tibor, *A büntetési elméletek fejlődésének vázlata,* Jogtudományi értekezések (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 67–71.

43 Idézi: HAJDU Lajos, *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában,* Nemzet és emlékezet (Budapest: Magvető Kiadó, 1985), 87.

Figyelemre méltó, hogy a királyi leirat az arányosság elvére hivatkozik, s nem a humánuméra. Azaz: a tortúrával, s úgy általában a testi fenyítéssel az a gond, hogy igen nehézkes mérlegelni, hogy a büntetés alanya milyen fizikai állapotban van, s ilyenformán ugyanaz a büntetés (vagy vallató eljárás) más és más mértékű esetenként. (Mária Terézia leiratát közvetlenül az az eset előzte meg, hogy özvegy Kupcsó Andrásné horgosi lakos panaszt tett, hogy férjét Szegeden két napig kínozták, mire belehalt az eljárásba.[44] Fontos itt utalni arra is, hogy ez a szempont Berzsenyinél is megjelenik: a gyermekeket „erejökhez képest" büntetné, azaz valamiféle arányosságot venne figyelembe.) Mivel a vármegyék egyszerűen figyelmen kívül hagyták az idézett leiratot,[45] s a későbbiekben is csak vonakodva teljesítették II. József sürgetését, hogy a testi fenyítést inkább börtönbüntetéssel váltsák ki, szükségessé vált a pönológiai kérdések általános tisztázása.[46] Nem csoda hát, hogy az 1790/91-es diéta után (az 1791:67 tc. által) felállított, törvénytervezeteket előkészítő *regnicolaris deputatiók* munkájában kiemelt jelentősége lett egy büntető törvénykönyv előkészítésének. Az 1795-re elkészült *Codex de delictis eorumque poenis* végül nem vált hatályos törvénnyé, ám hatását aligha becsülhetjük alá. E tervezet nem szüntette volna meg a testi fenyítést, s bár a tortúráról és egyéb módszerekről egyszerűen hallgat (mintha azok nem is léteznének), bár az ütlegelést főbüntetésként egyszer sem javallja, a botozást vagy ostorozást mintegy büntetési csereeszközként megtartja. Ennek értelmében például egy havi börtön huszonöt botütéssel vagy ostorcsapással, egy évi százzal kiváltható, bár a nemesek számára ez a megszégyenítő lehetőség nem áll fenn.[47]

A reformkorban nem véletlenül lett a börtönügy a viták egyik legfontosabb terepe.[48] Itt lehetett ugyanis – stílszerűen – ostorozni a maga kézzel fogható valóságában az elmaradott gyakorlatot, és megvitatni bizonyos általános kérdéseket, melyek a jogegyenlőség és művelődés összekapcsolódó problémáit érintették. Egy idő után a vita nem is arról folyt, hogy szükség van-e testi fenyítésre, bár a kérdés a háttérben maradt (mutatván, hogy az még az 1840-es években is akut

44 Uo.

45 Hajdu esetek sorát idézi: uo., 89–96.

46 A különböző ítélkezési gyakorlatokhoz lásd például Degré Alajos, „Úriszéki peres eljárás a Déldunántúlon a XVIII–XIX. században", *Levéltári Közlemények* 32 (1961): 101–128; Kállay István, *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 193–307.

47 Lásd Hajdu Lajos, *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971), 197–198.

48 Erről összefoglalólag lásd Mezey Barna, „A börtönügyi szakirodalom kezdetei Magyarországon", *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae* XXVIII (1986): 63–83; Mezey Barna, *A magyar polgári börtönügy kezdetei,* Jogtörténeti értekezések (Budapest: Osiris-Századvég Kiadó, 1995), 7–16.

problémát jelentett), inkább arról, hogy miféle börtönnel érdemes kiváltani azt. 1834-ben publikált útirajzában Bölöni Farkas Sándor lelkesen számolt be az ún. auburni (vagy más néven: hallgató) büntetés-végrehajtási rendszer előnyeiről.[49] Ennek lényege a rabok együtt tevékenykednek, de egymáshoz szólniuk nem szabad – alapelve szerint e szótlan társiasság mintegy magába fordítja az embert, aki úgy marad magára szégyenével, hogy mindeközben a társadalom rendjéből sem szakad ki. E módszer erkölcsöt javító hatásaiban olyan különböző politikusok bíztak, mint Kossuth Lajos vagy báró Eötvös József.[50] A másik módszer a szerzetesi büntetési gyakorlaton alapult: a bűnöst magánzárkába *(carcer)* zárták. A módszer lényege voltaképpen ugyanaz: az elítélt bűnbánatot gyakorol, a magányban töltött idő során újraéli Jézus megkísértését és megtisztul bűneitől. A magánzárka mellett szóltak hagyományai, s talán ez magyarázza, hogy ez a szokásrend bizonyult mai napig maradandónak. Az Eötvös tervezetével Borsod vármegyében vitázó Szemere Bertalan vagy Balla Károly említhető itt. De miért is fontos a mi számunkra e vita? Azért, mert részben a testi fenyítés, illetve a megszégyenítés (ahogy a vitafelek mondták: becstelenítés) körül forgott. Szemere Bertalan például úgy érvel a hallgató rendszer ellen, hogy az voltaképpen a testi fenyítés egy formája, amennyiben fizikailag is kényszerítik a rabokat, sőt ezzel inkább gátat emelnek a rab és a társadalom közé.[51] Balla Károly is azt emeli ki, hogy a büntetés fő feladata a javítás, s véleménye szerint a hallgató szisztéma e téren visszás.[52] Ezzel szemben Eötvös például azt mondja, hogy nem kell annyira finomkodni, hanem korlátozott körben ugyan, de a testi beavatkozások megengedettek: például javasolja, hogy a többi rab előtt vágják le az elítélt bajuszát.[53]

A vita folyományaképpen a Magyar Tudós Társaság hirdetett pályázatot 1839-ben egy esetleges büntetőjogi reform érdekében, majd a pályázatok egy részét publikálták is (Szemere Bertalan, Sárváry Jakab), illetve újabb hozzászólások érkeztek (Tóth Lőrincé például). S bár a testi fenyítés helytelenítése ek-

49 BÖLÖNI FARKAS Sándor, *Útazás Észak Amerikában* (Kolozsvártt: ifiabb Tilsch János tulajdona, 1834), 109–119.

50 KOSSUTH Lajos, „Fogházjavítás", *Pesti Hirlap* 2, 169. sz. (1842. augusztus 14.): 571–572; Báró EÖTVÖS József, *Vélemény a' fogházjavítás' ügyében, ns. Borsod vármegye' ebbeli küldöttségéhez* (Pesten: Heckenast Gusztáv, 1838); B. EÖTVÖS József és LUKÁCS Móricz, *Fogházjavítás* (Pesten: Heckenast Gusztáv, 1842). Lásd még LUKÁCS Móricz, „Büntetőjogi theoriák" [1840], in LUKÁCS Móricz, *Munkái: Első kötet,* összegyűjté GYULAI Pál, 183–242 (Buda-Pest: Franklin-társulat 1894).

51 SZEMERE Bertalan, *Terve egy épitendő javitó-fogháznak a' magány-rendszer' elvei szerint* (Kassa: Werfer Károly, 1838). Lásd még SZEMERE Bertalan, *A büntetésről s különösebben a halálbüntetésről: Koszorúzott pályamunka* (Buda: A' Magyar Kir. Egyetem' betűivel, 1841).

52 BALLA Károly, *Vélemény a' büntetésmód javítása iránt* (Pest, Trattner-Károlyi betűjivel, 1841), 11.

53 Lásd EÖTVÖS, *Vélemény...*, 33.

kor már közkeletű álláspont, a mi szempontunkból ismét lényeges lehet, hogy milyen érvekkel szállnak vitába a résztvevők, illetve milyen társadalompolitikai-antropológiai vízió áll ennek hátterében. Mivel az akadémiai kérdésfelvetés („Határoztassék meg a' büntetés' értelme és czélja, adassanak elő annak biztos elvei, 's ezekhez alkalmazható nemei; fejtessék-meg, találhat e köztük helyet a' halálbüntetés és melly esetekben, miképen és milly sikerrel gyakoroltatott ez a' régi és ujabb népeknél, különösen hazánkban?") jóval általánosabb volt, itt alkalom nyílhatott, hogy bizonyos elméleti megfontolások is helyet kapjanak. A második díjat elnyerő Sárváry Jakab például azt fejtegeti, hogy a „büntetések a' miveltséggel egyenlő lépést tartsanak, 's annak haladtával amazok is szelidüljenek",[54] azaz a büntetés mikéntjét az adott közösség társadalmi állapotához kapcsolja hozzá. Mindez azért is figyelemre méltó, mert Sárváry ugyanannak a stadiális történelemfelfogásnak a híve, mint Berzsenyi. Persze Berzsenyi harmincas évek eleji rendtartása még előtte van az 1836:10 tc.-nek, mely felszámolja a földesúri úriszéki bíráskodást (bár továbbra is a földesúr tartozik kinevezni az úriszék élére egy megbízható, részrehajlás nélküli személyt, s a gyakorlatba ismét csak lassan szivárgott át a hatályos jogszabály),[55] Sárváry pedig már mindezek után szólal meg. Berzsenyi ugyanis még egy adott társadalmon belül értelmezte a különböző stádiumokat, s ennek megfelelően szabott volna ki különböző büntetéseket, Sárváry azonban már azt üdvözli, hogy nemcsak a nemeseket és honoráciorokat mentesíti a törvény a testi fenyítés alól, hanem a polgárokat, kereskedőket, parasztokat is, azaz: számára egy nemzet juthat el a művelődés olyan fokára, ahol ezek a „barmokig" lealacsonyító módszerek már nem használatosak.[56]

Az angolszász jog nagy híve, Tóth Lőrinc, aki nem sokkal korábban maga is tett egy nyugati utazást, ahol a börtönügy helyzetét tanulmányozta, 1841. június 21-én olvasta fel nagy értekezését a Magyar Tudós Társaság kis ülésén a „becstelenítő büntetésekről". E szöveg azért érdekes számunkra, mert szerzője ismét csak a stadiális történelemfelfogásból indul ki, amennyiben államformák szerint különíti el a becsületre apelláló fenyítő eszközök hasznát és kárát: így a despotizmust, a teokráciát és az arisztokráciát különíti el egymástól, melyet nyilván valaminő polgári társadalom követ. A paradoxon az – mutat rá Tóth –,

54 Sárváry Jakab, *A büntetésről 's különösen a' halálbüntetésről: Másodrangú pályamunka* (Pest: Eggenberger J. és fia m. acad. könyvárusoknál, 1844), 71.

55 Erről lásd Gaálné Barcs Eszter, „Úriszéki bíráskodás Pest megyében a XVIII–XIX. században", in *Tanulmányok Pest megye múltjából,* szerk. Halász Csilla és Tóth Judit, Pest megye múltjából 11, 51–84 (Budapest: Pest Megyei Levéltár, 2006).

56 Sárváry, *A büntetésről...,* 73.

hogy éppen azokban a társadalmi formákban alkalmazzák a leggyakrabban a megszégyenítő büntetést, ahol a becsületre apellálás a legkevésbé működik. Az arisztokrácia által vezetett népeknél például: „Mig illy alkotmányú népeknél, a' jogokkal biró nemes, a' büszke aristocrata inkább halált szenved, mint becstelenséget: a' pórnép' embere érzéketlenűl 's hidegen adja magát a' becstelenítő büntetés alá, nem ismervén a' jót, mellytől általa megfosztatik."[57] Abban az utilitarista jogi képzetkörben, melynek alapján Tóth Lőrinc érvel, éppen fordítva áll a dolog, mint Berzsenyinél: míg utóbbi számára magától értetődő, hogy az állati sorban senyvedő parasztságot csak erővel lehet megszelídíteni, addig előbbi úgy gondolta, hogy a testi fenyítés és megbecstelenítés (hajlenyírás, utcaseprés stb.) éppen az ellenkező hatást váltják ki. Tóth szerint ugyanis már túl vagyunk azon az arisztokrata koron, mikor a parasztság baromként és tudatlanul élt, saját korának gondolkodó lényeit nemcsak hasztalan, de egyenesen káros efféle kínzásoknak kitenni:

> Azok az embert oktalan állattá sülyesztik, egyesben az egész nem' méltóságát sértik; ehhez joga senkinek sincs, ha szinte czéliányosak volnának is. Mert jogtalan, szentségtelen eszközt sohasem tehet szentté a' czélszerűség. – De nem is czéliányosak, mert nem jobbítanak. – A' botozás, vesszőzés, seprűzés, deres és egyéb eféle népnevelés' sötét szellemű védelmezői azt szokták papolni: hogy vannak emberek kiket egyéb büntetés meg nem jobbit. – Lehet; de hát a' bot jobbit-e? nem öli-e meg a' jobbulás' erkölcsi lehetőségét? – 's nem fojtatik-e el a' botozottban 's a' bot alá vetett egész osztályban a' nemesb becsületérzés, az alacsonság elleni ezen leghathatósb védszer? – szabad-e bölcs orvosnak olly eszközökkel élni, mellyek talán pillanatnyi gyógyszerek, de a politicai, erkölcsi testet 's annak idegeit végkép eltompitják, elerötlenitik? –[58]

Berzsenyinél, mint láttuk, volt nevelési program a büntetési javaslatok mellett. Azonban az ott nyújtott praktikus nevelés még nem emelte volna olyan magas szintre az embert, mint ahol Tóth szerint már ekkor is volt: Berzsenyinél talán azért sem tompítja a morális érzéket a testi fenyítés, mert a parasztok esetében erről még nem is beszélhetünk.

57 TÓTH Lőrincz, „A' becstelenítő büntetésekről, Törvényhozási szempontból: Olvastatott a' m. academia' ez évi jun. 21dikén tartott kis-ülésében", *Athenæum* 5, II. félév, 51–53. sz. (1841): 801–808; 817–824; 833–839, 804–805.

58 Uo., 823–824.

(rabgyarmat)

Fentebb több szempontból is körüljártuk Berzsenyi prózai töredékét. Megnéztük a kialakuló város–vidék ellentmondás felől, elemeztük az úrbériség körüli diskurzusok felől, s végül büntetőjogi szempontból. Zárásként álljon itt még egy utolsó adalék a problémához.

Berzsenyi szövegének egy rejtélyes részlete a visszaeső tolvaj gyermekek „rabgyarmatra" küldése. A *Mezei szorgalom*ban olvasható rövid meghatározás áll rendelkezésünkre: „nékünk, a munkaházakon kívül, még olly rabgyarmatokra is volna szükségünk, mellyekbe a romlott emberek örökre deportáltatnának, mert mig azokat a néptül egészen külön nem válosztjuk, addig az erkölts' jobbulásárul gondolkodni sem lehet."[59] Eszerint a rabgyarmat lényege az elkülönítés, ám hogy az erkölcs jobbítását konkrétan miképp kell elgondolni, csak sejtéseink lehetnek. Mivel ehhez hasonló fegyintézetek a Magyar Királyságban nemigen voltak, feltételezhető, hogy külföldi példákra gondolhatott. Szemere Bertalan, némileg később megjelent, 1840-ben publikált útirajzában olvashatunk egy porosz kezdeményezésről „erkölcsileg elfajult gyermekek nevelésére". Szemere látogatást tett egy intézménybe, ahol önhibájukból vagy a rossz körülmények miatt megromlott erkölcsű gyerekek dolgoztak. Szemere nagy lelkesedéssel írja le az intézmény működését, ahol a tízórai szünetben az időközben angyallá szelídült kisördögök dalra fakadnak:

> Mindenütt oly csinos tisztaság uralkodik, mint egy hollandi polgár' házában. Ezután fölmenénk az iskolába, mi egyház is. Az igazgató' kezében egy tiszta czintál volt, megrakva kenyérszeletekkel, miket, a csinos olajlámpákkal megvilágított hosszu asztalok mellett ülő, szürke posztó öltözetü gyermekek közt elosztott, adván a nagynak nagyobb, a kicsinynek kisebb szeletet. Idő mulva a sipzongorát kinyitá s annak kisérete mellett a kis gyülekezet két verset énekle el. Óh mi fölséges érzésbe emelt az óra! Seraphok és Cherubok' zengő kara nem adott volna ily gyönyört, mint a vétek' szörnyü torkából kiragadt gyönge teremtések' hálaéneke. Ennyi szerencsétlen inkább mint vétkes teremtéske, ahitatra buzdítva saját ifju szive és hü gond által, Istenhez fohászkodik![60]

59 Berzsenyi, „A Magyarországi mezei szorgalom' némelly akadályairul", 458.

60 Szemere Bertalan, *Utazás Külföldön: I. kötet: Németföld, Franczország* (Budapest: A Magyar Kir. Egyetem' betűivel, 1840), 74.

Szemere mindezek után joggal állapítja meg: „Illy intézet statusszükség."[61] Az persze nyitott kérdés marad, hogy a szabályaiban oly szigorúnak tetsző Berzsenyi Dániel vajon bízott-e ennyire a nevelőintézetek hatásában. Nem hiszem.

Azért is tanulságos az előkerült szövegtöredék, mivel ennek alapján bepillantást nyerhetünk egy olyan világba, melyet az irodalomtörténet-írás mindeddig kevéssé érzékelhetett. Mert az „udvarházi klasszicizmus"[62] ágenseinek eddig csak egymáshoz intézett lelkes szavait olvashattuk. Arról, hogy mindennapi társadalmi gyakorlatokká miként váltották vagy váltották *volna* az ott elhangzottakat, jórészt hallgatnak forrásaink. A *[Polgári rendtartás]* kiegészülő töredékének jelentősége e kitartó csend pillanatnyi megtörésében áll.

61 Uo.

62 SZAUDER József, „Udvarházi klasszicizmus: Fáy András és meséi", in SZAUDER József, *Az estve és Az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus,* 452–503 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970).

Labádi Gergely

Az olvasó gép

Berzsenyi Dániel versei távolról*

Géppel mérni

Tanulmányom helyzetfelmérés és kísérlet. Az elmúlt néhány évben a klasszikus irodalomtörténeti, irodalomtudományos kérdések mellett – mint oly sokunkat – a digitális bölcsészet elméleti és gyakorlati kérdései, problémái is foglalkoztattak.[1] A számítógép használata immár végérvényesen és egyértelműen nem pusztán eszközprobléma, mint aminek az 1970-es években esetleg látszott.[2] A '90-es évek közepének felkiáltása („The Information Society is now upon us!") ugyan jelezheti egy buzzword aktuális tündöklését, de mint tudjuk, ennél éppenséggel többről van szó. Az információs társadalom a modernitás uralkodó médiumának, a könyv pozícióinak megroppantásával kihívást jelent a humántudományok

* A tanulmány a konferencián elhangzott előadás jelentősen átdolgozott és továbbírt változata. A továbbgondolást az EFOP-3.6.1-16-2016-00008 pályázata tette lehetővé (Intelligens élettudományi technológiák, módszertanok, alkalmazások fejlesztése és innovatív folyamatok, szolgáltatások kialakítása a szegedi tudásbázisra építve).

1 Labádi Gergely, „A filológiai tudás formái", in *Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom,* szerk. Czifra Mariann és Szilágyi Márton, Csokonai könyvtár, 173–190 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014); Labádi Gergely, „A magyar regény adatbázisa", *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 32 (2016): 11–30. Szintén ennek az érdeklődésnek jegyében szerveztük meg Kokas Károllyal és Péter Róberttel közösen 2015 októberében a *Digitális bölcsészet Szegeden* című workshopot (http://digibolcsesz.ek.szte.hu/).

2 Lásd a Jockers-kritikámban (Labádi Gergely, „Matthew Jockers, Macroanalysis: Digital Methods and Literary History", *Irodalomtörténet* 97, 4. sz. [2016]: 496–500) idézett tanulmányokat: Martin L. West, *Szövegkritika és szövegkiadás,* ford. Bolonyai Gábor (Budapest: Typotex Kiadó, 1999 [1973]); Voigt Vilmos, „Számítógépes ritmuselemzési kísérlet", *Irodalomtörténeti Közlemények* 76, 2. sz. (1972): 203–211.

számára mind a gyakorlat, mind az elmélet vonatkozásában. Hivatkozhatunk akár a mindennapokra is, arra, hogy – legalábbis a nyugati tudományosságban – a *Digital Humanities* a 2000-es évek második felére szervezetileg, intézményileg végleg és egyértelműen áttört,[3] azaz vannak képzések, folyóiratok, konferenciák vagy minimum konferenciaszekciók, a bölcsészállásoknál rendszerint elvárás valamiféle *DH*-képesség vagy -gyakorlat. A számítógépek használata azonban sokáig csak a filológia klasszikus gyakorlatainak könnyítését célozta, úgy tettünk, mintha valójában semmi sem történt volna.[4] Mellőzve most a humántudományok gyakorlatának korábban már tárgyalt kérdéseit,[5] pusztán az a módszertani megközelítés, amelyet ki *macroanalysis*ként, ki *distant,* ki *machine reading*ként, ki pedig *algorithmic criticism*ként nevez meg, sürget bennünket, hogy újragondoljuk eddigi, *close reading*ként emlegetett gyakorlatunkat és annak eredményeit.

Az irodalomtudományban eddig a „bizonyítékok" gyűjtése alapvetően szubjektív megfigyeléseken alapult, a belőlük levont általánosítás érvénye pedig a minta reprezentativitásán múlt. Matthew Jockers példája Ian Wattnak a regény felemelkedéséről szóló klasszikus munkája, amely mindössze Daniel Defoe, Samuel Richardson és Henry Fielding munkái alapján készült, jóllehet a szóba jöhető szerzők és szövegek köre nagyságrendekkel nagyobb. Adódik a kérdés, ha ezt a több ezer további szöveget el tudnánk „olvasni", más történetet mondanánk? Eddig ezt a kérdést esélyünk sem volt megválaszolni, de most már megvannak az eszközeink.

A számítógép használata adatok gyűjtésére valójában mégsem eszközkérdés. Hiszen – durva leegyszerűsítéssel – a statisztikák irodalmi használatának elméleti és módszertani alapjai több évtizedesek, a szerzőattribúció elméletei éppenséggel még régebbiek. Mostanra „egy olyan fordulóponthoz, eseményhorizonthoz értünk, ahol már elegendő szöveget és szakirodalmat kódoltunk ahhoz, hogy lehetővé tegye számunkra, sőt, hogy kényszerítsen bennünket arra, hogy új kérdéseket tegyünk fel az irodalomról és az irodalmi adatról".[6] Matthew Jockers elbeszélésében 2008 a fordulópont, és bár nem reflektál rá, de megállapítása természetesen csak az angol nyelvű szöveghagyományra vonat-

3 Matthew JOCKERS, *Macroanalysis: Digital Methods and Literary History* (Urbana: University of Illionis Press, 2013), 11–23.

4 „[D]er Einsatz von EDV in der editorischen Arbeit grundsätzlich eine Arbeitserleichterung und eine weitaus größere Präzision in den zu erzielenden Ergebnissen mit sich bringt." Bodo PLACHTA, *Editionswissenschaft: Eine Einführung in Methode und Praxis der Edition neuerer Texte*, Reclams Universal-Bibliothek (Stuttgart: Reclam, 1997), 131.

5 LABÁDI, *A filológiai....*

6 JOCKERS, *Macroanalysis,* 4.

kozik. A német kultúra kapcsán Fotis Jannidis és Gerhard Lauer szerint 2011, a TextGrid repozitóriumának megindulása óta áll fenn a kvantitatív vizsgálatok alapfeltétele, a megfelelő mennyiségű és minőségű digitalizált szöveg.[7] Mi a helyzet a magyar nyelven írott hagyománnyal? Az Arcanum szolgáltatásában az elmúlt 200 év magyar tudományának több mint 11 millió oldalnyi anyaga van digitalizálva, a Magyar Elektronikus Könyvtár 16000 dokumentum fölött jár, a Digitális Irodalmi Akadémiában pedig több mint 80 kortárs életmű férhető hozzá. Az Országos Széchényi Könyvtár ELDORADO szolgáltatása a még nem digitalizált források kérdését próbálja, kívánja rendezni. Érdemes tehát nekünk is elgondolkodni, új kérdéseket feltenni, még ha jelenlegi formájában az előbb felsoroltak közül nem is mindegyik alkalmas kvantitatív vizsgálatok lefolytatására – a kétrétegű .pdf például korántsem a digitális mint olyan kvintesszenciája; a DIA anyaga nem könnyen hozzáférhető, a MEK szövegeinek megbízhatósága pedig problematikus, azaz a magyarországi digitalizált szövegek nem egyenletes minőségűek, és nem egységes elvek szerint készültek.

Az új megközelítés kiindulópontja, bárhogy is nevezi magát, hogy az egyedi szövegtől eltávolodva olyan redukciós és absztrakciós eszközöket nyerünk, amelyek a tudás speciális, a konkrét szöveg realitása felől nem észlelhető formáját kínálják. Olyan belső kapcsolatokat, struktúrákat tárhatunk fel, illetve olyan modelleket, törvényszerűségeket állapíthatunk meg, amelyek a szoros olvasás révén egyszerűen nem állnának rendelkezésünkre. Egy olyan szemléletmódról és módszertanról van tehát szó, amely korábban elképzelhetetlen mértékű kontextualizációt tesz lehetővé, amely az egyedi szövegek környezetének, az egyes szövegeket meghatározó irodalmi, társadalmi, kulturális trendeknek az azonosítását, elemzését ígéri: ez a történeti és stilisztikai kérdéseknél egyértelmű előnnyel rendelkezik a szoros olvasással szemben. Ugyanakkor nagy mennyiségű adat számítógépes elemzése egyszerűen csak egy alternatív módszer adatokat gyűjteni, hipotéziseket felállítani, ám ezeket ugyanúgy kritikával kell kezelni, és értelmezni szükséges.

A „nem-olvasás" – ahogy Franco Moretti saját gyakorlatát provokatívan nevezi[8] – tehát használható korábbi hipotézisek ellenőrzésére, új hipotézisek

7 Fotis JANNIDIS and Gerhard LAUER, „Burrows's Delta and Its Use in German Literary History", in *Distant Readings: Topologies of German Culture in the Long Nineteenth Century*, ed. Matt ERLIN and Lynne TATLOCK, 29–54 (Rochester: Camden House, 2014), 30.

8 „What does it mean, studying world literature? How do we do it? I work on West European narrative between 1790 and 1930, and already feel like a charlatan outside of Britain or France. World literature? Many people have read more and better than I have, of course, but still, we are talking of hundreds of languages and literatures here. Reading more seems hardly to be the solution. [...]

felállítására, korábban fel nem ismert, lehetséges kutatási területek körülhatárolására. Mivel Moretti és Jockers könyvéről írott recenzióimban már utaltam néhány konkrét példára, most inkább olyan területeket neveznék meg, amelyek megoldására eddig nemigen volt lehetőségünk, ugyanakkor a számítógépek használata révén lehetséges, vagy legalábbis erős érveket kaphat egyik vagy másik hipotézis, tehát lépéseket tehetünk a megoldás érdekében. Ha téttel bíró vizsgálatot keresünk, akkor rögtön adódnak az eldöntetlen szerzőségű szövegek. Ilyen akad bőséggel a magyar irodalomban. A kanonikus szövegek között például a *Fanni hagyományai* szerzősége az egyik legnagyobb filológiai rejtélyek egyike. E mű értelmezéstörténete sokkal inkább az aktuális irodalompolitikai kívánalmak szerint alakult, semmint valamiféle ellenőrizhető filológiai, nyelvi módszertan alapján. Pedig Szinnyei Ferenc egyszer már megpróbálta nyelvészeti módszerekkel megoldani a kérdést, de a szakirodalom nem fogadja el érveit – még ha egybeesik is a mostani konszenzussal.[9] Ennek azonban nemcsak a kiindulópont bizonytalansága az oka, maga a követett módszertan sem meggyőző. A szerzőattribúció során ugyanis tipikusan nem egy-egy tartalommal bíró kifejezést kell vizsgálni, hanem a leggyakoribb szavakat (most frequent words), amelyek között a funkciószavak (például névmások, névelők, viszonyszók) dominálnak – Jockers szerint még az írásjelhasználat is árulkodó –, illetve e szavaknak a szöveg egészéhez viszonyított arányát kell nézni.[10] Szinnyei viszont már egy-egy tartalommal bíró szó felbukkanását is döntőnek tartja. Időnként persze maga is elismeri, hogy némelyik kifejezés elég népszerű a kor érzékeny prózájában, tehát szerzőattribúcióra kevéssé alkalmas – mint például a „csendes", az „édes" vagy a „kedves" –, vagy hogy valójában a szöveg „numerozitása", a felkiáltások szintén az érzékenység stílusjellemzői. És akkor még nem beszéltünk a szerkesztői négykezesek lehetőségéről sem – ami a korszakból az *Egyéni és eszményi* attribúciójának is kérdése egyébként –, amelyet viszont a számítógépes módszerek már kezelni tudnak.[11]

Reading more is always a good thing, but not the solution." Franco MORETTI, „Conjectures on World Literature", *New Left Review* 1 (2000/Jan.–Feb.): 54–68, 55.

9 SZINNYEI Ferenc, *Kármán József és az Uránia névtelenjei* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1924). Vö. SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája,* Csokonai könyvtár (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 80.

10 Jockers is foglalkozik a kérdéssel, de nagyhatású volt Burrows tanulmánya: John BURROWS, „Questions of Authorship: Attribution and Beyond", *Computers and the Humanities* 37 (2003): 5–32. Informatív történeti összefoglalásként pedig: Harold LOVE, *Attributing Authorship: An Introduction* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

11 Brian VICKERS, *Shakespeare, Co-Author: A Historical Study of Five Collaborative Plays* (Oxford, Oxford University Press, 2002).

Szintén szerzőattribúciós kérdés, ugyanakkor jóval hevesebb indulatokat váltott ki még szakmai körökben is Kosztolányi Dezső név nélküli cikkeinek kérdése, különösen az *Új Nemzedék*ben vállalt szerepének története.[12] A vitához új adatokkal járulnának hozzá a körültekintően használt, előtte alaposan, semleges szövegeken kipróbálva „belőtt" szerzőattribúciós vizsgálatok. A századelő újságírói gyakorlatának filológiai kérdéseit az irodalomtörténészi szakma szintén nyelvi, stiláris eszközökkel kívánta megoldani, ugyanakkor a követett módszertan, ha talán közelebb is áll a szerzőattribúciós kutatások mai állásához, mint Szinnyei javaslata, nem gépi eszközöket használ,[13] ezért az eredményei kétségesek, szubjektívabbak. Sok bennük a „megérzés": Péter László nem véletlenül említi fent hivatkozott tanulmánya utolsó bekezdésében, hogy számítógéppel kellene folytatni a vizsgálatokat, többet és többfélét lehetne elemezni.

Az irodalmi szövegekkel kapcsolatban vannak ugyanakkor más jellegű, az írói nyelvhasználathoz (is) kötődő, de sosem igazolt kijelentések. Mikszáth elbeszélőművészete, különösen a *Tót atyafiak* és *A jó palócok* kapcsán már az első megjelenés óta gyakran elhangzik az „élőbeszédszerűség" kategóriája. Az értelmezésekben azonban ennek kifejtése általában meglehetősen homályos marad. A Tahin Szabolcs által összegyűjtött kijelentések jól jelzik, mennyire nehéz megfogni e sajátosságát a novelláknak: „Mintha csakugyan eleven beszéd csengene fülembe olvasásakor...", „Mintha nem is volna köztünk az a nagy távolság, mely írót és olvasót elválasztja...", „Mintha minden szó egyenesen az ajkáról lebbent volna a papírosra..."[14] Ugyanakkor bármilyen homályosak is az idézetek, az egyértelmű, hogy az élőbeszéd az írásbeliséggel van szembeállítva. Ebben az esetben pedig lennie kell mérhető különbségeknek – vannak is.[15] Az élőbeszédszerűség narratológiai elemzései, amelyek a novellák elbeszélőjéhez, elbeszélői tudatához kapcsolva hozzák fel a különbségeket, természetesen meggyőzőek, és ettől a vizsgálattól függetlenek, bár a továbblépés útját mutatják a különböző „hangok" stiláris sajátosságainak vizsgálatára figyelmeztetve. Herczeg Ferenc egyes regényeinek szókincsével kapcsolatban is elhangzott a szegényes minősítés – ez is mérhető adat.[16]

12 Számos cikk foglalkozik a kérdéssel, csak egy összefoglalót idézek, amely utal a vita több résztvevőjének írására: Lengyel András, „Egy s más az Új Nemzedék Pardon rovatáról", *Kalligram* 19, 6. sz. (2010): 89–99. Köszönöm Bíró-Balogh Tamásnak a kérdés történetéről adott felvilágosítását.

13 Péter László, „Juhász Gyula névtelen cikkeinek felismerése stílussajátságai alapján", in *Jelentéstan és stilisztika: A Magyar Nyelvészek 2. Nemzetközi Kongresszusának előadásai,* szerk. Imre Samu, Szathmári István és Szüts László, 454–457 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974); Lengyel András, „Kosztolányi-dubiózák", *Forrás* 38, 11. sz. (2006): 91–113.

14 Tahin Szabolcs, „»Élőbeszédszerűség« Mikszáth prózájában", *Tiszatáj* 57, 11. sz. (2003): 53–71.

15 Labádi Gergely, *Géppel mért irodalom: A mikszáthi élőbeszédszerűség,* 2017 (kézirat).

16 Tóth Mihály, *Herczeg Ferenc írói szókincsének vizsgálata,* 2017. (kézirat)

Heves reakciókat vált ki, amikor egy-egy klasszikust modernizálnak. Az átdolgozók amellett érvelnek, hogy így közelebb hozzák a szöveget a mai diákokhoz, hogy majd így kedvet kapnak az eredetihez, az ellenzők viszont – már-már a morális pánik jeleit mutatva – azt állítják, hogy csak elcsökevényesítjük a diákokat, ha nem az eredetivel szembesülnek. A vitát megoldani persze nem lehet, de a számítógépes szövegvizsgálatok abban segíthetnek, hogy megválaszoljuk, valójában mely tulajdonságai tűntek el a régi szövegnek, megőrzött-e valamit az eredeti nyelvi struktúrákból, mit domborít ki az új verzió, mennyiben veszi át az átdolgozó szövegeinek nyelvi sajátosságait.[17] A mérhető sajátságok tárháza széles – a mondatok összetettségétől kezdve a szófaji arányokon át az átlagos szóhosszúságig –, és valójában hozzásegíthet bennünket az eredeti néhány, korábban talán nem is észlelt sajátosságának fölismeréséhez. Valamint a sikeres/nem sikeres írók közti különbségek is mérhetők – még ha a mérések nem is magyaráznak meg mindent.[18]

Verseket mérni

Az eddig hivatkozott tanulmányok, a Shakespeare-szakirodalom kivételével, mind prózai szövegekkel foglalkoznak, de természetesen vannak olyan tanulmányok is, amelyek verseket vizsgálnak. Ezek azonban Berzsenyi esetében kevésbé segítenek. Az angol nyelvű költészet sikeres, antológiákban gyakran publikált darabjait vizsgáló tanulmány eredményei – az első sor jellemzően kevesebb szótagból áll, mint „ismeretlen" kortársának verse, és jellemzően monoszillabák alkotják, továbbá a sikeres költeményeknek egyszerűbb a szótára, rövidebbek a szavai – nem túl érdekesek, illetve egy-egy költői korpusz vizsgálatára kevéssé alkalmasak.[19] Van ugyan izgalmasabb eredményeket felmutató számítógépes kutatás is, amely az angol nyelvű amatőr és professzionális költők versei közötti különbségeket keresve arra jutott, hogy elsősorban nem a versírás megtanulható és könnyen mérhető sajátosságai jelzik a különbséget (mint a rímek vagy a prozódia), hanem a használt kifejezések konkrétsága.[20] Ez azonban a megfelelő

17 A több klasszikust, például az *Egri csillagok*at, *A kőszívű ember fiai*t átdolgozó Nógrádi Gergely maga is író.

18 Jodie ARCHER and Matthew L. JOCKERS, *The Bestseller Code: Anatomy of the Blockbuster Novel* (New York, St. Martins Press, 2016).

19 Richard S. FORSYTH, „Pops & Flops: Some Properties of Famous English Poems", *Empirical Studies of the Arts* 18, Vol. 1 (2000): 49–67.

20 Justine KAO and Dan JURAFSKY, „A Computational Analysis of Style, Affect, and Imagery in

háttéranyag nélkül, ti. a magyar szavak konkrétsági fokát jelző szótár nélkül nálunk nem alkalmazható – a szerzők és Simon Eszter jóvoltából hozzám eljutott kéziratos cikk sajnos nem túl nagy (296 főnév) korpuszt dolgoz fel[21] –, jóllehet a megállapítás egybeesik a 19. század második felének Hász-Fehér Katalin által feltárt kritikai diskurzusával.[22] A lengyel költészet grammatikai rímeinek, a grammatikairím-használat történetének statisztikai vizsgálata ugyan a magyar anyag kapcsán is ígéretes, ám megfelelő háttéranyag nélkül egy-egy költői korpusz elemzésére nem lehet használni.[23]A kísérletet ugyanakkor támogatja, hogy versek statisztikai jellegű vizsgálatának magyar szakirodalma, kutatástörténete is van, amely pontosan megnevezi, milyen adatokat milyen intencióval mér. Zsilka Tibor egyik tanulmánya például kifejezetten a magyar költői nyelv statisztikai vizsgálatának, a vizsgálat szabályainak „kialakítását"-t tűzte ki célul azzal a szándékkal, hogy „egy oly korban, amikor garmadával jelennek meg a különböző színvonalú s tartalmú verskötegek és egyéb írásos művek", legyenek olyan „egzakt módszerek", amelyekkel – túl „az intuíció"-n – megítélhetőek.[24] Bár számos izgalmas megállapítást tartalmaznak Zsilka vizsgálatai, azzal nem tudok egyetérteni, hogy egy szerző azért volna jobb költő, mint a másik, mert a jeltípusok (szótári szavak, a képletben: V) és a tényleges szóalakok (N) aránya (Type Token Ratio) nála a magasabb, azaz választékosabb, „gazdagabb" a szókincse, mint költőtársáé, vagy esetleg kisebbek egyes szófajok ismétlődési arányai, vagy mert több igét használ, mint a másik, tehát „stílusa dinamikus".[25] A cikk – mint a példák is mutatják – egyedül a szó- és szófaji statisztikákkal foglalkozik Cselényi László és Juhász Ferenc versei kapcsán. De nemcsak az eredmények értékelése lehet kérdéses. Zsilka a szókincsgazdagság mérésére Pierre Guiraud[26] nemzetközileg elfogadott képletét alkalmazza:

Contemporary Poetry", *Linguistic Issues in Language Technology* 12, Vol. 3 (2015): <http://cslililt.stanford.edu/ojs/index.php/LiLT/article/view/56/45> (Elérve: 2017. február 3.) Lásd még Michael Dalvean, „Ranking Contemporary American Poems", *Digital Scholarship in the Humanities* 30, Vol. 1 (2015): 6–19.

21 Fekete István és Babarczy Anna, *Főnévi fogalmak konkrétsági, elképzelhetőségi és definiálhatósági értékeinek összefüggései,* 2008. (kézirat)

22 Hász-Fehér Katalin, „A dilettantizmus kérdése a 19. század közepének kritikáiban", *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 32 (2016): 77–116.

23 Karol R. Opara, „Grammatical rhymes in Polish poetry: A quantitative analysis", *Digital Scholarship in the Humanities* 30, Vol. 4 (2015): 589–598.

24 Zsilka Tibor, *Stilisztika és statisztika* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 19.

25 Uo., 16.

26 Guiraud munkájáról részletes ismertető olvasható magyarul: J. Soltész Katalin, „Guiraud statisztikai módszere a szókincs vizsgálatában", in *Általános nyelvészeti tanulmányok I,* szerk. Telegdi Zsigmond, 263–272 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963).

$$R = \frac{V}{\sqrt{N}}$$

Egy másik tanulmányában ugyan jelzi, hogy Guiraud e képlettel végzett szókincsgazdagsági vizsgálatai a francia nyelven írt szövegek esetében eredményeznek 20,5-ös átlagot,[27] de ezt az értéket mégis felhasználja Cselényi és Juhász költészetének összevetésére, aztán erre hivatkozva állítja, hogy a képlet nem használható 2000 szó alatti szövegek esetében, mert „a kapott eredmény nem egyezik az empirikus elvárásszinttel", azaz egy 742 szavas ciklus esetében a kapott 17,60 egy Kosztolányi-korpusztól kevés, mert „nem tükrözi híven a költő szókincsgazdagságát".[28] Ami éppenséggel lehet, hogy igaz, de mivel nem végzett kontrollvizsgálatot, és nem nézte meg, 2000 szó fölött miként alakul ez az érték Kosztolányinál, valójában nem tudjuk, mekkora Kosztolányi verseinek TTR-értéke, és hogy a 17,60 valóban túl alacsony érték-e.

A kötet azonban még így is rendkívül inspiráló. A *Mérések a szöveg fonetikai, ritmikai és morfológiai szintjén* című tanulmánya a 20. század elejének magyar költészetéből vett példákat elemez.[29] A különböző képzési helyű magán- és mássalhangzók egymáshoz viszonyított arányainak, a szavak hosszúságának, szerkezeti fölépítésének vizsgálata ugyan öncélúnak tűnhet, de egyrészt valóban sikerül megragadni a stílusbeli különbségeket – másképpen: a különbségek magyarázhatók a stílusbeli eltérésekkel –, másrészt a háttérben Fónagy Iván nagy anyagot mozgató izgalmas vizsgálatai állnak, például a 19. századi francia költészet mássalhangzóhasználata statisztikai és stilisztikai eredményeinek Petőfi költészetével való összevetése.[30] Ráadásul ez a szempont egyértelműen illeszkedik Berzsenyi versszemléletéhez is. A *Poétai harmonistika* egyik passzusa ugyanis így hangzik:

> Harmóniába hozza a' poéta tárgyaival a' beszédet akkor, midőn stylusát tárgyai' természetéhez alkalmaztatja. [...] Kiterjed ezen harmóniázat még a' beszéd' külhangjaira is, úgy hogy a' poéta, valamennyire csak a' nyelv' természete engedi, a' gyengébb érzelmekhez és szebb tárgyakhoz lágyabb és szebb hangu szavakat válogat, a' zordonabb tárgyakhoz pedig keményebb hanguakat.[31]

27 ZSILKA, *Stilisztika és statisztika*, 16.
28 Uo., 22.
29 Uo., 46–75.
30 FÓNAGY Iván, *A költői nyelv hangtanából* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 36–42. (Zsilka értelemszerűen az első kiadást használta [1959].)
31 BERZSENYI *Dániel*, „Poétai harmonistika", in BERZSENYI *Dániel, Prózai munkái*, kiad. FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 342–395 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2011), 388.

Azt sajnos nem lehet tudni, hogy Berzsenyi egészen pontosan mely hangokat gondolt lágyabbnak és szebbnek, melyeket pedig keményebbeknek. Fónagy Iván ugyan részletesen adatolja, hogy ez az elképzelés az ókortól kezdve a retorikai-poétikai gondolkodás része, de mivel nem teljesen egybevágók az elképzelések, hiba volna bármelyiket is kiemelni. Egy levélrészlet ugyanakkor segít valamelyest közelebb lépni a kérdéshez. Berzsenyi egy Kazinczynak 1811 nyarán írt levélben helyesírási kérdésekről elmélkedve írja: „Annyi, mennyi, honnyi, olly, melly, st. mert ezeknek hangjok bizonytalan, vagy legalább a' különbség nem igen metsző a' kemény l, n, és lágy ly, ny között, és mivel a lágy ly többnyire még csak végső betűinkbe csuszott bé."[32]

Bármily változatos is a hangok jelentésével kapcsolatos hagyomány az ókortól a 19. századig (és tovább), az „l" és az „n" kemény volta nem szerepel benne – legalábbis Fónagy anyaggyűjtése alapján. Nehéz értelmezni Berzsenyi kijelentését. Az egyedüli nyom, amely talán magyarázhatja az állítást, Révai stilisztikájának egyik szöveghelye. A „szép hanggal" kapcsolatos hibák („keménység", „egyenlő hangozat", „egyhangúság") kapcsán olvashatjuk: „A' magános szavakban a sértő keménység minden nyelvekben a' mássalhangzóktól vagyon. A' mássalhangzók öszveállató valóságos részeik ugyan a' szavaknak, mert tulajdonúl azokban áll minden jelentésök; a' magánhangzók pedig tsak nyilásai a' szájnak, mellyekel a' mássalhangzók kimondatnak."[33] Révai tehát azt állítja, hogy alapvetően minden mássalhangzó kemény, torlódásukat érdemes hát elkerülni, kivált, ha az adott mássalhangzók „már magokban is keményebbek" – teszi hozzá ugyanitt. Bár stilisztikájából nem derül ki, melyek ezek a „magokban" is keményebb mássalhangzók, Révai felfogása mégis magyarázhatja Berzsenyi kijelentését, és ami fontosabb, számunkra lehetőséget nyújt arra, hogy költészete sajátszerűségét megpróbáljuk megmérni – legalábbis egy vonatkozásban, a jólhangzás Révai ugyanezen passzusokban megfogalmazta követelményének és feltételeinek ismeretében. A tanulmány második részében erre teszek kísérletet, még ha ennek a hozadéka önmagában nem is túl sok, mivel egyelőre még hiányzik a háttér, azaz a korszak nyelvi jellemzőinek szélesebb, több szerzőt, több szövegtípust feldolgozó felmérése. Emellett a következőkben bemutatok még egy lehetséges elemzési módszert, amely egyes fogalmak felbukkanását, eloszlását és összefüggéseit kutatja. Ennek eredményei persze vita tárgyát képezhetik – egyáltalán, megfelelő

32 Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1811. június 5., in Berzsenyi *Dániel, Levelezése,* kiad. Fórizs Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 88. lev., 220–224 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2014), 222.

33 Révai Miklós, *A magyar szép toll* [1805], kiad. Éder Zoltán (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 52.

fogalmakat vizsgáltam? –, de egyrészt jelzik a számítógépes vizsgálatok potenciálját, másrészt az eredmények elrendezésekor, vizualizálásakor felmerülő problémák is érdekes módszertani kérdéseket vetnek fel.

A korpusz előkészítése

A vizsgálatokhoz a Magyar Elektronikus Könyvtárban található Berzsenyi-verseket választottam. Az Arcanum *Verstár* CD-je alapján készült verzió textológiai szempontból ugyan nem megfelelő, de mivel ez az interneten ma hozzáférhető magyar költészeti korpusz alapja, modernizálása egységes szempontok alapján és egyenletes minőségben készült, valamint az Országos Széchényi Könyvtár mint befogadó intézmény mégiscsak hitelesíti, végül úgy döntöttem, kiindulásként e kísérletben érdemes elfogadni.[34] Magam még annyit módosítottam a morfológiai elemzés pontossága érdekében, hogy a kis- és nagybetűket a mondatstruktúrához igazítottam – kivéve értelemszerűen a tulajdonneveket –, valamint a versek tördelését is prózaivá alakítottam, mert a szövegek MEK-es kódolása sajnos üres sorokat tett be a versszakok közé, ami a morfológiai elemző számára megtévesztő volt. A legsúlyosabb, feltehetően a karakterfelismerés során elkövetett tévesztéseket javítottam (például „m" helyett „rn" – és fordítva). A verseket az 1816-os kötet sorrendjében mentettem le és neveztem el, azaz a vizsgálatok során a kötetrend dominált, az időrend ugyanis kevés kivételtől eltekintve hipotetikus, nagy intervallumokkal dolgozik, így informatív értéke meglehetősen csekély. Érdekes kérdés persze, hogy a számítógépes elemzések eredményét fel lehet-e használni ennek pontosítására, de ez most nem volt célom. A fogalmak korrelációinak vizsgálata a kötetrend fényében ugyanakkor hozzájárul a kötetkompozíció vizsgálatának kérdéséhez, új érveket szolgáltathat az egyes elképzelésekhez, illetve segíthet megtalálni magukat a kulcsfogalmakat is.
A fogalomkeresés előtt a korpuszt a Magyarlanc elnevezésű nyelvi elemzővel preparáltam.[35] Az első oszlop az eredeti szöveget tartalmazza, a második a szóalakok lemmati-

34 A szövegek átírása mindig is a számítógépes vizsgálatok neuralgikus pontja volt. Lásd Vadai István kritikáját az első magyar számítógépes ritmuselemzésről: VADAI István, „Számítógép a verstan szolgálatában: Megjegyzések egy számítógépes ritmuselemzési kísérlet kapcsán", *Irodalomtörténeti Közlemények* 88, 1. sz. (1984): 74–86, 77.

35 ZSIBRITA János, VINCZE Veronika és FARKAS Richárd, „magyarlanc: A Toolkit for Morphological and Dependency Parsing of Hungarian", in *Proceedings of RANLP 2013,* 2013, 763–771. (A program ingyenesen letölthető: <http://rgai.inf.u-szeged.hu/index.php?lang=en&page=magyarlanc> [Utolsó elérés: 2017. február 3.])

zált változatát, a harmadik szófaját, a negyedik pedig a szóalak morfológiai elemzését (részletesebb, mondatszintű elemzéseket is képes a program készíteni). Mint a mellékelt képből látszik, a program alapvetően elboldogul a 19. század eleji versszöveggel is, még ha nem is sikerül mindig mindent pontosan megállapítania – erre később lesz egy konkrét példa is –, hiszen például a „legnemesebb" lemmája voltaképp a „nemes" kellene, hogy legyen, de azon a szinten, amire most nekünk kell, megfelelő.

```
95  Boldog  boldog  ADJ Case=Nom|Degree=Pos|Number=Sing
96  vagy    van VERB    Definite=Ind|Mood=Ind|Number=Sing|Person=2|Tense=Pres|VerbForm=Fin|Voice=Act
97  ,   ,   PUNCT   _
98  Áon Áon PROPN   Case=Nom|Number=Sing
99  szűzei  szűz    NOUN    Case=Nom|Number=Plur|Number[psor]=Sing|Person[psor]=3
100 kedvese kedves  NOUN    Case=Nom|Number=Sing|Number[psor]=Sing|Person[psor]=3
101 ,   ,   PUNCT   _
102 S   s   CONJ    _
103 nagy    nagy    ADJ Case=Nom|Degree=Pos|Number=Sing
104 ,   ,   PUNCT   _
105 mint    mint    SCONJ   _
106 hazádnak    haza    NOUN    Case=Dat|Number=Sing|Number[psor]=Sing|Person[psor]=2
107 legnemesebb nemesebb    ADJ Case=Nom|Degree=Sup|Number=Sing
108 fia fia NOUN    Case=Nom|Number=Sing|Number[psor]=Sing|Person[psor]=3
109 !   !   PUNCT   _
110
111 E   e   PRON    Case=Nom|Number=Sing|Person=3|PronType=Dem
112 két két NUM Case=Nom|NumType=Card|Number=Sing
113 remek    remek   ADJ Case=Nom|Degree=Pos|Number=Sing
114 dísz    dísz    NOUN    Case=Nom|Number=Sing
115 kéri    kér VERB    Definite=Def|Mood=Ind|Number=Sing|Person=3|Tense=Pres|VerbForm=Fin|Voice=Act
116 méltán  méltán  ADV _
117 A   a   DET Definite=Def|PronType=Art
118 Ganymed Ganymed PROPN   Case=Nom|Number=Sing
119 poharát pohár   NOUN    Case=Acc|Number=Sing|Number[psor]=Sing|Person[psor]=3
120 az  az  DET Definite=Def|PronType=Art
121 égben   ég  NOUN    Case=Ine|Number=Sing
122 .   .   PUNCT   _
```

Fogalmak és összefüggéseik

A fogalom- vagy inkább kifejezéskeresést azért gondoltam Berzsenyi esetében értelmes lekérdezésnek, mivel – mint jeleztem – a kötet verseinek elrendezésével kapcsolatos értelmezésekhez szolgálhat adatokkal. Berzsenyi kötetkompozíciójával kapcsolatban Onder Csaba elképzelését vettem alapul.[36] Eszerint a kötet versei a „privatum" és a „publicum" szférájáról szólnak. A *privatum* meghatározó élménye a szerelem és a költészet, a *publicumé* pedig egy virágzó közösséggel szembeállított romló, hanyatló közösség. Ennek megfelelően három kulcsfogalom köré szerveztem a lekérdezéseket: az első a magyar/hon/haza szócsoport (*publicum*), a második a múzsa/cüpris/camoena/szerelem (*privatum*), a harmadik pedig a tagadást kifejező nem/sem/ne/se/nincs. Ezek a fogalmak ugyan

36 Berzsenyi Dániel, *Versek: Teljes gondozott szövegek: 1816,* kiad. Onder Csaba, Matúra klasszikusok (Budapest: RaabeKlett Kiadó, 1998), 21–37.

megfelelőnek tűntek, de huszonegy vers kimaradt, ti. sem az első, sem a második fogalomcsoport szavai nem fordultak elő bennük – feltételezve természetesen, hogy a versek vagy a *privatum*, vagy a *publicum* körébe tartoznak, harmadik csoport nincs. A következő versekről van szó: *A Melancholia; Jámborság és középszer; Gróf Török Sophiehez; A közelítő tél; Osztályrészem; Egy hívtelenhez; Chloe; Egy szilaj leánykához; Amathus; A csermelyhez; Egy leánykához; A megelégedés; Keszthely; Fohászkodás; Az est; Szerelmes bánkódás; Lilihez; Cencimhez; Esztihez; Báró Wesselényi Miklós képe; A temető.* – Itt valójában indulhattam volna másik irányba is – hiszen az ilyen fogalomkeresés nem más, mint számítógéppel megsegített close reading –, ti. ráhagyatkozom a számítógépre, és megnézem, miként csoportosítja maga a verseket, majd ebből megpróbálok következtetéseket levonni. A dolgozat egy későbbi pontján ezt röviden bemutatom.

A hiba egyik oka, hogy a Magyarlanc nem tudta helyesen elemezni a „múzsát", „múzsához" szóalakokat és egy „múzs" alapszót tételezett. A mai magyar nyelvre épülő, meglehetősen nagy, 1 200 000 szót és 250 000 írásjelet tartalmazó, hat területről (szépirodalom, jog, hír- és hetilapok cikkei, gazdasági hírek, kamaszoktól származó szövegek, informatikai irodalom) összegyűjtött, nyelvészek által morfológiailag elemzett tanító korpuszában nyilván nem szerepelt ez a kifejezés.[37] Tehát ezt módosítani kellett – persze ha alanyesetben szerepel a versben, akkor az elemző is „múzsa"-ként azonosítja. Ezt a csoportot kiegészítettem még az „ifjú" és „kebel", kifejezéssel, illetve a „cüpris", „camoena" nagybetűs alakját is beemeltem a biztonság kedvéért, mert a Magyarlanc nem minden szót kisbetűsített. Az „isten" viszont például nem volna elég specifikus, mivel nagyon gyakran fordul elő az első csoport verseiben is (például „honnunk isteni"). Hat vers viszont még mindig kihullott. Ezért felvettem ide még a „mirtus"-t, az első csoportba pedig a „báró"-t és a „Rómá"-t, de négy vers, *A közelítő tél, Egy hívtelenhez, A csermelyhez, Fohászkodás* ezek után is fennmaradt. A második csoportba tettem ezek után a „fohászkodás"-t, valamint a „labirintus"-t is, ezzel sikerült minden verset valamelyik csoportba osztani.

Mint jeleztem, a fogalmak megfelelősége kérdés tárgya, de kiinduló elemzésnek, mintának, megfelelnek. Az érdekelt, van-e valami kimutatható, számszerűsíthető összefüggés közöttük, illetve mutat-e különbséget az eredmény ahhoz képest, mintha véletlenszerűen rendeznénk el a szövegeket, azaz a versekhez véletlenszerűen rendelnénk, hogy a *privatum* vagy a *publicum* szavai fordulnak

37 Csak a *Szeged Dependency Treebank* adatait ismertettem, jóllehet a Magyarlanc tanító készletében ezen kívül még a szintén kézzel annotált *Szeged Corpus* is szerepel (ZSIBRITA–VINCZE– FARKAS, *magyarlanc*).

elő bennük. A vizsgálatot értelemszerűen a lemmatizált alakokon végeztem a statisztikai elemzések, illetve a természetesnyelv-feldolgozás során gyakran használt R programozási nyelven, és mindig az R beépített függvényeit, parancsait használtam az értékek kiszámításához.[38]

Ha a nyers szöveg versenkénti bontásban rendelkezésünkre áll, elég kevés, mindössze huszonegy parancssorral megoldható a vizsgálat – persze a lényeg, az értelmezés, ezután következik. Az első táblázat egy részlet, amely azt mutatja, a kötet első öt szövegében a keresett kifejezések előfordulnak-e vagy sem (az első esetet „1", a másodikat „0" jelöli). A táblázat természetesen mind a nyolcvanhét versre vonatkozó adatokat tartalmazza: az első szócsoport összesen 31, a második 73, a harmadik 66 versben van jelen, tehát lesznek olyanok, amelyekben mind a *privatum*, mind a *publicum* szavai előfordulnak. Érdekesebb azonban a második táblázat, amely azt vizsgálja, van-e összefüggés a fogalmak felbukkanása között (az értékeket az átláthatóbb eredmények érdekében négy tizedesjegyig adom meg, az R tíz tizedesig számítja ki).

	magyarok	istennők	Nemek
Ajánlás	1	1	0
Küpriszhez	0	1	0
A melancholia	0	1	0
A szerelemhez	0	1	1
A jámborság és középszer	0	1	1

	magyarok	istennők	Nemek
magyarok	1,0000	-0,5886	0,1393
istennők	-0,5886	1,0000	-0,0277
nemek	0,1393	-0,0277	1,0000

De mit jelent mindez? A korreláció értéke „-1" és „+1" között lehet. Ha az előbbi, akkor teljes a korreláció, de fordított, tehát ha az egyik érték nő, akkor a másik ugyanolyan mértékben csökken; ha az utóbbi, akkor mindig ugyanabba az irányba, ugyanolyan mértékben változnak. Minél közelebb van egy érték a nul-

38 A vizsgálat megismételhetősége/ellenőrizhetősége érdekében a használt kódok kommentárokkal kísért listája az interneten is olvasható a <http://labadigergely.github.io/szovegek/2017/02/17/R5/> címen. Az értékek kiszámításakor az R által használt képletek a program súgójából megismerhetők (R Core Team, *R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing* [Vienna, 2016], https://www.R-project.org/).

lához, annál kisebb a korreláció, nulla esetében egyáltalán nem lehet kimutatni a két fogalom előfordulása között bármiféle összefüggést. A „+/-0.5" és a „+/-1" közötti érték esetében kifejezetten erős korrelációról szoktunk beszélni, a „+/-0.1" és „+/-0.3" közöttieknél van ugyan, de gyenge a korreláció – a Pearson-féle korrelációs koefficiens értelmezésében Jockers könyvét követem.[39]

A vizsgált fogalmak esetében a „magyarok" címszóval összefoglaltak és az „istennők" között ténylegesen kimutatható, és kifejezetten erős negatív kapcsolat van (-0,5886), tehát azokban a versekben, amelyekben az első csoport szavai/témái előfordulnak, a másodiké nem – és fordítva: a *privatum* és a *publicum* világa nem keveredik. Szintén kimutatható a kapcsolat a „magyarok" és a „nemek" között (0,1393), azaz a *publicum* világában a tagadás, a hiány jelen van, de ez az érték alacsony, a korreláció gyenge. A „nemek" és az „istennők" között viszont gyakorlatilag nincs semmiféle kapcsolat (-0,0277), azaz a *privatum*ban a hiány nem meghatározó élmény – persze a keresett kifejezésektől, ismétlem, sok függ.[40]

Mindez így önmagában nem több, mint Onder kötetkoncepciójának számszerű igazolása, ami éppenséggel nem kevés, de tény, nyolcvanhét vers nem akkora adatmennyiség, amekkorát egy ember ne tudna feldolgozni. Innen több irányba is tovább lehet lépni: más fogalmakra keresve talán más koncepciót erősebben lehet igazolni/cáfolni. De talán izgalmasabb, látványosabb, ha az eredményt randomizáltan ellenőrizzük, azaz megnézzük, hogyha az egyes versekben előforduló kifejezések értékeit összekeverjük – tehát az első táblázat nulláit és egyeseit véletlenszerűen osztjuk ki a versek között –, miként alakulnak a korrelációs értékek, mert ekkor derül ki, hogy a tényleges eredmény mennyire egyedi, váratlan, vagy ha úgy tetszik, a szerző mennyire volt „tudatos". Az R által kínált lehetőségekkel élve természetesen nem nekünk kell újra és újra kiosztanunk a számokat, ezt elvégzi a gép. Miután a program tízezerszer véletlenszerűen kiosztotta, hogy melyik vers mely csoportba tartozzon, a következő eredményeket kapjuk az összefüggésekről – mivel korrelációt csak két érték között tudunk számolni ezért a következő diagram csak a *publicum* és a *privatum* lehetséges korrelációit mutatja be, de mint az utána következő táblázatból kiderül, természetesen mindegyik párosra kiszámoltattam az értékeket.

39 Matthew L. JOCKERS, *Text Analysis with R for Students of Literature* (New York: Springer, 2014), 49. A korrelációanalízis ötletét innen vettem, viszont a kódok jelentős részét én írtam, lévén Jockers más jellegű korpuszon és más módszertannal dolgozott: egy regény, a *Moby Dick* fejezeteit és két kifejezésének („whale", „ahab") darabszám szerinti és százalékos előfordulását és összefüggését vizsgálta.

40 Lehetséges, hogy ebben a kérdésben a számítógépes nyelvészetben használatos szentiment- és emócióelemzés részletesebb válaszokat tudna adni.

Magyarok és istennők
10 000 véletlen kiosztása

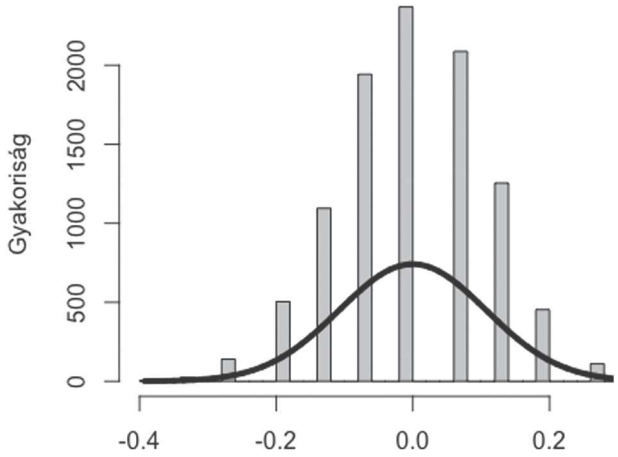

Bár a lényeg talán ebből is látszik, az alapvető statisztikai adatok kiírása egyértelműbbé, és könnyebben elemezhetővé teszi az eredményeket, ráadásul mindet tartalmazza:

	min.	max.	átlag	szórás	tényleges érték
magyarok–istennők	-0,3926	0,3258	-0,0002	0,1076	-0,5886
magyarok–nemek	-0,3655	0,3636	-0,0002	0,1077	0,1393
nemek–istennők	-0,2470	0,4840	0,0003	0,1083	-0,0277

A keresett szavak előfordulásának tízezer véletlenszerű kiosztása esetén az átlagos korreláció minden esetben lényegében nulla, azaz nincs semmiféle összefüggés a szavak versekbeli előfordulása között. A szórás is nagyon alacsony, éppen eléri a 0,1-es határt, amelytől valamiféle gyenge kapcsolatról már lehet beszélni, mindez azt jelenti, hogy a tízezer eset túlnyomó részében az adatok nulla körül maradnak. Ehhez kapcsolódóan van egy statisztikai szabály is, a „68–95–99,7", amely azt jelzi, hogy a mért adatok 68%-a az átlagtól legfeljebb egy szórásnyira tér el, a 95%-uk az átlagtól kétszórásnyi távolságon belül helyezkedik el, 99,7%-uk pedig legfeljebb háromszórásnyi távolságban található az átlaghoz képest, így a szórásérték a tényleges adat „váratlanságát", valószínűségét mutatja. A szélsőértékek persze azt is megmutatják, hogy ilyen alacsony esetszám (31, 73, 66)

és kevés érték (0, 1) esetén nehéz olyan elosztást találni, amelynél igazán erős korrelációról beszélhetnénk. Igaz, a fenti táblázat szélsőértékei majd mindegyik esetben kívül esnek a szélsőértékek háromszorosán (egyedül a nemek–istennők minimumértéke van azon belül), azaz tízezer eset háromtized százaléka (30), ha tényleges eredményként jelenne meg, váratlannak volna minősíthető. Éppen ezért fontos, hogy a „magyarok" és az „istennők" közötti tényleges adat még a tízezer randomizált kiosztás minimumértékén is jóval túl található, tehát a statisztikai előrejelzés szerint teljességgel váratlan és valószínűtlen a ténylegesen mért adat. Ami az egyébként már önmagában is erősként interpretálható korrelációt (-0,5886) még erősebbé teszi, azaz a „privatum" és a „publicum" – az általam használt fogalmakkal mért – koncepciója erős támogatást kap, hiszen a tényleges értéket tízezer próbálkozásból egyszer sem sikerült előállítania a programnak. A „magyarok" és „nemek" között mért kapcsolat távol van a lehetséges szélsőértékektől, de belül a szórás kétszeresén, ami a körülmények ismeretében (alacsony érték- és esetszám) a mutatottnál (0,1393) talán valamivel erősebb összefüggést valószínűsít. A „nemek" és az „istennők" közötti -0,0277-es érték már eleve a kapcsolat teljes hiányát mutatta, amit a randomizálás is megerősített: bár a mért adat magasabb, mint az átlag, ám jócskán belül van az egyszeres szóráson. Figyelembe véve azonban, hogy a szélsőértékek itt is ugyanakkora intervallumot fognak át, mint a másik két esetben, tehát akár erősebb összefüggés is elképzelhető volna, a kapcsolat teljes hiányát igazoló tényleges adat megint a koncepciót erősíti – vagy a csoportosítás során jól megválasztott fogalmakat dicséri.

Természetesen további vizsgálatokat is el lehetne végezni. Ha magukon a fogalmakon nem is változtatunk, még akkor is értelmesnek tűnik az egyes könyveken belül kiszámolni az értékeket, vagy visszalépni az időben, és Berzsenyi 1808-as kötetkompozíciójával vetni össze az eredményeket – az induló kódkészlet most már mindenki rendelkezésére áll. A legkézenfekvőbb azonban, ha megnézzük, hogy a számítógépes algoritmusok milyen tematikus csoportokat találnak a nyolcvanhét versben, ezek igazolják-e a koncepciót. Egy módszertani megjegyzést kell azonban előre bocsátanom: a topic modelling hosszabb szövegek esetén megbízhatóbb. A kísérlet ugyanakkor érdekes eredményt adott még így is.

A tartalomelemzés során meg kell adni, hány témát keressen az `R` algoritmusa – én a `tm` csomagot használtam[41] –, értelemszerűen kettőt adtam meg, és nem a versekben ténylegesen előforduló szavak, hanem ezek szótári formái alap-

41 Ingo FEINERER, Kurt HORNIK and David MEYER, „Text Mining Infrastructure in *R*", *Journal of Statistical Software* 25, Vol. 5 (2008): 1–54, http://www.jstatsoft.org/v25/i05/.

ján keresett a program. Az első csoport első ötven szava: „szent, kéz, lát, égi, föld, néz, bölcs, dicső, isten, világ, nap, magyar, nép, ember, gyenge, vér, haza, lélek, örök, vad, boldog, virág, érez, harc, tesz, barát, víg, halál, ész, fény, róma, század, fej, fényes, kor, tenger, elme, kény, kevély, kincs, por, száll, tűz, zár, bér, gyönyörű, kebel, múzsa, pálya, szabad". A sorrendet a gép állította fel, s minél előrébb van egy szó, annál jellemzőbb az adott témára. A második csoport első ötven szava: „szív, öröm, lélek, szem, bús, szerelem, édes, élet, kar, kép, megy, könny, szelíd, hív, láng, arany, idő, tündér, kedves, szeret, szűz, csendes, homály, kegyes, liget, mély, forró, jer, szerető, kebel, mosolyogva, tud, vár, zöld, magas, völgy, kér, mennyei, erő, gond, hall, int, lel, mosolyog, rózsa, tér, vesz, vidám, fed".

Ezzel a módszerrel le kellett mondanom arról, hogy a *publicum* világában (első csoport) jelen lévő hiányt vizsgáljam, mivel a tagadószavakat mint tipikus funkciószavakat a topic modelling nem veszi figyelembe. A két listát összevetve látszik, hogy az eredeti koncepció *publicum–privatum* megoszlása érvényes, de a tartalmuk – legalábbis az általam fentebb adott összefoglalóhoz képest – megváltozott. A múzsaverseket, a tudomány dicséretét tartalmazó darabokat a *publicum* körébe osztja az algoritmus – ami abból a szempontból aligha meglepő, hogy a megénekelt kortárs személyiségek érdemei közt az ősi hadi erények mellett a művelődésben betöltött szerepüket is kiemelik az ódák –, a *privatum*ban pedig a szerelmi költészet mellett hangsúlyosan jelennek meg a sztoikus életfilozófiát, életvilágot bemutató versek. Ha mindezt az egyes darabokra lebontva kívánjuk vizsgálni, akkor jóval árnyaltabb képet kapunk, mint a fogalomkeresős módszer esetében, hiszen a topic modelling kiindulópontja, hogy minden szöveg több témából áll. Azaz valamilyen mértékben minden versben megtalálható mindkét téma. Nézzük meg, hogy alakulnak az előző táblázat értékei a tartalomelemzés során:

	publicum	privatum
Ajánlás	59,67%	40,32%
Küpriszhez	42,67%	57,33%
A melancholia	37,78%	62,22%
A szerelemhez	38,46%	61,54%
A jámborság és középszer	49,65%	50,35%

Az *Ajánlás*ban tehát az első téma dominál közel 60%-kal, a többi négyben viszont a második. Maguk az adatok tehát alátámasztják az előző táblázat 0-it és 1-eit, ha 50%-nál húzzuk meg a határt. *A jámborság és középszer* értékei azonban

a gépi olvasás sajátos mechanizmusára is felhívják a figyelmet. Egy értő olvasó aligha sorolná (kerekítve) 50%-ban a *publicum* világába tartozónak a szöveget, a program számára azonban a kulcsszavak megléte a kérdés – a „szent", a „templom", az „áldozópap", a „rabiga" valóban értelmesek a közösségi lét diskurzusának keretében. A vers értékei mindemellett talán Berzsenyi alkotómódszerére nézve is érdekesek, mennyire könnyen vándorolnak egyes képzetek, képek a különböző időpontban, műfajban és céllal született versek között. E vers mellett a *Küpriszhez* értékei talán még meglepőbbek: nehéz értő szemmel 43%-ban a *publicum* világába sorolni – persze például a „bér", a „tanít" megint csak részesei a másik diskurzusnak, tehát nincs szó tévedésről. Inkább az a kérdés ezek után, hol húzzuk meg a határt, azaz hány százaléknál minősítsünk egy szöveget egyértelműen az egyik vagy a másik csoportba tartozónak. Ha 50%-nál, akkor az első témába 28, a másodikba 59 szöveg tartozik; 60% esetében 13, illetve 74. A *publicum* körébe tartozó szövegek közül legnagyobb értékkel *A pesti magyar társasághoz* rendelkezik, a számítógépes algoritmus szerint 75,47%-ban tartozik ide, s csak 24,53%-ban a *privatum*ba. Ebben legnagyobb értékkel a *Lilihez* („Jer, Lili! nézd...") rendelkezik (78,16%).

Magán- és mássalhangzók, szóhosszúság

A tanulmány befejező részében a „szép hanggal" kapcsolatos stilisztikai kérdésekre próbálok meg válaszokat adni. A korábban idézett Berzsenyi-passzus és a vele összekapcsolt Révai-részlet nyomán többféle szempont alapján is lehet a verseket vizsgálni. Az egyik a magán- és mássalhangzók aránya, mivel ezek „illő öszvemérsékeltetése szerzi főképen minden nyelvnek az ő kedves hangját".[42] A másik szintén könnyen mérhető tulajdonság a szavak hosszúsága, amely túlzott monotonitás esetén szintén „keménység"-et okoz Révai szerint.

A szövegeket értelemszerűen most a tényleges szóalakok alapján kell vizsgálni, ami még élesebben veti fel a szöveg-előkészítés nehezen megválaszolható módszertani kérdését, a helyesírás normalizálását, és óhatatlanul lesznek hibák. A program alapvetően csak a latin betűket ismeri fel, be lehet ugyan állítani, hogy például a „th"-t, „ph"-t, vagy éppen az „ae"-t egy hangzóként értse, de az ilyen megoldások nem mindig elegendők. A „vaszár" ebben a korpuszban szerencsére nem fordul elő (csak acélból készült zárak, závárok), de egy szimpla gépi számolásnál a helyes mássalhangzószám a „vaszár" esetében négy volna, viszont

42 RÉVAI, *A magyar szép toll*, 52.

ha beállítjuk az „sz"-et, akkor a program hármat fog találni. A korban ugyan az „s"-nek volt egy másik karaktere is („ſ"), amelyet Verseghy szerint arra kell használni, hogy az összetett mássalhangzókban („sz", „zs") az „s"-et jelölve a szóösszetételekből adódó félreértéseket el lehessen kerülni, illetve különböző szabályokat lehessen tanítani a diákoknak kiejtésről, elválasztásról,[43] ám ezt az átiratok nem őrzik meg – és az egykorúak közül sem mindenki, nem minden szerző, kiadó, nyomda alkalmazta ennyire következetesen. A hosszú összetett mássalhangzókat viszont nem kódoltam külön, mert az értékük mindenképpen kettő lesz: a gép persze azért számolja annak az „lly" esetében, mert az „l"-et és az „ly"-et észleli, az ember pedig azért, mert tudja, hogy az „ly" duplázódik. Ezzel természetesen le kell mondani az egyes mássalhangzók ismétlődésének vizsgálatáról – legalábbis nekem. És akkor még nem beszéltünk arról, hogy az „y"-t hová számoljuk: bizonyos mássalhangzók mellett „ü"-ként vagy „i"-ként kell számolni, mások mellett pedig egy összetett mássalhangzó része. Ezt viszont legalább meg lehet oldani egy erre is ügyelő átírással. Mindezt szükséges még kiegészíteni azzal Jékel és Papp munkája nyomán,[44] hogy bár a „szép hanggal" kapcsolatos vizsgálódást emlegettem korábban, valójában fonémákat fogok vizsgálni, hiszen az írásban nem jelölt összeolvadásokat, részleges és teljes hasonulásokat nem vettem figyelembe – a különbség Jékelék ellenpróbái szerint elhanyagolható, mindössze 4 ezrelék[45] – a címeket azonban velük ellentétben igen.

A számolást ismét hamar elvégzi a gép, eredményét az alábbi táblázatban foglaltam össze. Az érdekesebb rész, mint mindig, utána következik.

	Ajánlás	Első könyv	Második könyv	Harmadik könyv	Negyedik könyv
msh	354	8296	12588	12707	9520
mgh	250	5643	8548	8686	6341
átlag szóhossz	5,2983	5,1722	5,1189	5,1711	4,8713
msh/mgh	1,4160	1,4701	1,4726	1,4629	1,5013
min. msh	0	0	0	0	0

43 Verseghy Ferenc, *Magyar grammatika avvagy Nyelvtudomány, mellyben a' Hazai Nyelvnek sükeres okokra épitett Reguláji napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjesztetnek. A' Magyar Nemzeti Oskolák' számára* (Buda: A' Királyi Magyar Universitás' Betűivel, 1818), 56.

44 Jékel Pál és Papp Ferenc, *Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974).

45 Uo., X.

	Ajánlás	Első könyv	Második könyv	Harmadik könyv	Negyedik könyv
max. msh	8	9	10	10	10
átlag msh	3,1053	3,0783	3,0487	3,0716	2,9238
szórás msh	1,1708	1,6408	1,6805	1,7120	1,7132
min mgh	0	0	0	0	0
max mgh	5	6	6	7	6
átlag mgh	2,1930	2,0939	2,0702	2,0996	1,9475
szórás mgh	1,1279	1,1046	1,1021	1,1259	1,1041

A táblázat sorai közül talán egyedül az átlagos szóhossz szorul magyarázatra: összeadja az adott szakasz mással- és magánhangzóinak számát, majd elosztja a szavak számával. A szavak átlagos hosszai nagyon közel esnek egymáshoz, ami a mással- és magánhangzók aránya kiegyenlítettségének fényében persze nem meglepő. Kérdés, ez mennyire az egyéni nyelvhasználat jellemzője, vagy menynyire befolyásolhatja maga a mérés. Az utóbbit kizárhatjuk, mert a keresés során harminc mássalhangzót adtam meg és csak 16 magánhangzót,[46] amelyek aránya 1,875, ami jóval magasabb, mint a mért 1,47-es, 1,5-ös érték. Mielőtt kontrollanyaggal vetném össze, a táblázat értelmezéséhez érdemes még hozzátenni, hogy az egyes hangzócsoportoknak közelebb esik az átlaga a legalacsonyabb szélsőértékhez, és az ezzel párosuló magas szórási érték azt jelzi, hogy kevés a kifejezetten rövid szó – amit Révai expliciten tilt is –, viszont ha megnézzük, a szórás háromszoros értéke közel van a maximumhoz, de sosem éri el. Azaz a szavak meglehetős változatosságot mutatnak a szóhosszúságot tekintve, és az extrémhosszú, tíz mássalhangzót vagy hét magánhangzót tartalmazó szavak, legfeljebb a szöveg 0,3%-át teszik ki – a túlzottan hosszú szavaktól is óv Révai. Tehát a versek a Révai-féle jólhangzás követelményeinek (változatos szóhossz, magán- és mássalhangzók arányos eloszlása) megfelelnek.

Kontrollként megvizsgálva egy Berzsenyi-levél, valamint -értekezésrészlet, illetve néhány Virág-vers és -értekezésrészlet szövegét,[47] a következő táblázatot kapjuk:

46 A hangzók száma a „th"-, „ae"-típusú kiegészítések miatt nőtt meg.

47 A levél kivételével MEK-en elérhető szöveget vettem alapul. Az értekezésrészletek: BERZSENYI Dániel, *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairul;* VIRÁG Benedek, *Magyar századok.* A Virág-versek a következők: *Gróf Forgács Miklós emlékezete; Bosszúállás; Egy jeles poétára.* A levél pedig Berzsenyi fent idézett, 1811. június 5-i levele Kazinczynak a kritikai kiadás alapján. A feldolgozás a versekkel megegyező módon történt.

	Berzsenyi-értekezés	Berzsenyi-levél	Virág-értekezés	Virág-versek
msh	1435	1229	2904	994
mgh	961	2025	2025	671
átlag szóhossz	5,3363	5,6590	5,6590	4,9554
msh/mgh	1,4932	1,4341	1,4341	1,4814
min. msh	0	0	0	0
max. msh	9	10	10	9
átlag msh	3,1960	3,1035	3,3341	2,9583
szórás msh	1,8915	1,8751	2,0633	1,7151
min mgh	0	0	0	0
max mgh	6	6	6	5
átlag mgh	2,1403	2,1035	2,3250	1,9970
szórás mgh	1,1497	1,2657	1,2789	1,0968

Szembetűnő, hogy a vizsgált Virág-versek adatai egy kivételével teljesen összhangban vannak a Berzsenyi-kötet adataival. A magánhangzók szórásának háromszoros értéke az átlaghoz adva eléri a maximumértéket, míg a Berzsenyi-verseknél ez egyik esetben sem történt meg. Azaz a Berzsenyi-versek szóhosszai valamivel változatosabbak. Virág prózai szövegeinek magánhangzószórása szintén ugyanezt mutatja (háromszoros értéke az átlaghoz hozzáadva meghaladja a magánhangzók szélsőértékét), de Berzsenyié már nem. Érdekes továbbá, hogy a prózai szövegek esetében az átlagos szóhossz valamivel nagyobb, mint a versek esetében, Virág szövegénél ez elég markáns különbség, a másik két esetben legfeljebb tendenciáról beszélhetünk – elképzelhető, hogy a témaválasztás volt hatással erre az értékre, ezt a későbbiekben érdemes megvizsgálni. A mással- és magánhangzók arányában azonban nem látszik különbség. Egy nagyobb kontrollanyag alapján a konklúzió is erőteljesebb lehetne, de mindezek után úgy tűnik, Berzsenyi a jólhangzás követelményének jegyében mind prózában, mind versben odafigyelt a szóhosszúság változatosságára, a mással- és magánhangzók egyenletes eloszlása azonban sokkal inkább nyelvi sajátságnak tűnik, semmint a szerzői nyelvhasználat jellemzőjének.

Következtetések

A tanulmányból kiderült, hogy a gépi olvasás mechanikus voltának megvannak a maga gyenge pontjai – emlékezzünk például az „lly" értékének kérdésére –, de még egy ilyen kis korpusz esetén is látszik a potenciálja. A versek gépi, tematikus csoportosítása után felmerült, hogy a vizsgált koncepció tartalmát esetleg érdemes módosítani, hogy a művelődés problémái, illetve a sztoikus világlátás kérdései hangsúlyosabban jelenjenek meg a Berzsenyi-versek értelmezésében. De mindkét vizsgálat egyértelművé tette: amíg a magyar írott örökség kapcsán nem kezdődik meg egy szisztematikus, egységes átírási, modernizálási elvek alapján történő, nyílt hozzáférésű digitalizálás, addig az ellenőrizhetőség, megismételhetőség alapvető tudományos kritériumainak sok vizsgálat nem fog tudni megfelelni, a distant reading módszerei közül sokat nem lehet biztonsággal használni.

Személynévmutató

A névmutatóban szerepel minden valaha élt személy neve, amennyiben szövegünkben is személyként fordul elő, s nem egyéb módon (például intézménynévben). Felvettük a bibliai és mitológiai neveket is. Berzsenyi Dániel nevét nem mutatóztuk.

Ábrányi Kornél, ifj. 101
Ádám Péter 173
Adamik Tamás 118
Adelung, Johann Christoph 94
Ágai Adolf 101
Agócs Péter 24
Ajax 85
Akhilleusz 143
Albert Sándor 173
Almási Balogh Pál 130, 130
Alvinczy József 103, 104
Antenor 143
Ányos Pál 39, 49
Aphrodité 94
Aranka György 35
Arany János 14, 33, 141–155
Archer, Jodie 186
Arisztotelész 131
Árpád 38, 40
Árpád-ház 99, 114
Asbóth János 106, 107
Aspasia 109, 110
Assmann, Aleida 129
Assmann, Jan 98
Atlas 38, 94, 95, 143
Atridák 150
Attila (hun fejedelem) 166
Augustus (római császár) 19, 26

Babarczy Anna 187
Babits Mihály 163
Bácskai Vera 162
Bajza József 121
Balla Károly 176
Balogh Piroska 131, 136
Bárány Boldizsár 13, 97–120
Barcs Eszter (Gaálné) 177
Barcsay Ábrahám 40, 49, 53
Baróti Szabó Dávid 37, 38, 39, 43, 51, 52, 53

Barta János 12, 135, 146, 148
Batsányi János 39, 53
Beccaria, Cesare 174
Bécsy Ágnes 7, 63, 67, 73, 82, 83, 147, 148
Bede Anna 104, 108, 116
Benedek Aladár 101
Bérczes Tibor 173
Berlász Jenő 20, 50, 86, 164
Berzeviczy Gergely 14, 170, 171, 172
Berzsenyi család 36, 164
Berzsenyi István, id. (1765–?) 101
Berzsenyi István, ifj. (1793–1841) 101, 105, 119, 120
Berzsenyi Lídia 118
Berzsenyi Mihály 36
Berzsenyi Pongrác 101
Bessenyei György 41, 49, 53
Bicskei Éva 10
Bihari János 165
Bille Károly 44
Bíró Ferenc 28, 30
Bíró-Balogh Tamás 185
Bisztray Gyula 150
Blake, William 125
Blaschke, Johann 9, 10
Bloom, Harold 123
Bodolay Géza 104, 105
Bodrogi Ferenc Máté 49
Bohógyi Gedeon *lásd* Somogyi Gedeon
Boileau, Nicolas 152
Bölöni Farkas Sándor 176
Bolonyai Gábor 181
Bónus Tibor 154
Bonyhai Gábor 133, 153
Borbély Szilárd 49, 154
Borovácz Tünde 111, 112, 113, 115
Brutus, Lucius Iunius id. 151
Budai Ésaiás 87, 88
Buntfuß, Markus 133
Burrows, John 183, 184
Busa Margit 20, 50, 86, 164

Caesar *lásd* Iulius Caesar
Carrey, Christopher 24
Cato Maior, Marcus Porcius [Catót] 81
Catullus, Caius Valerius 20
Cicero, Marcus Tullius 27, 142
Corneille, Pierre 152
Cosimo, Piero di 133
Cotta, Johann Friedrich 132
Czifra Mariann 77, 86, 181
Czóbel Minka 163
Czuczor Gergely 65

Cs. Gárdonyi Klára 20, 50, 86, 164
Császár Elemér 37
Császár Ferenc 153
Csató Pál 101
Cséby Géza 108
Csehi József 54
Cselényi László 187, 188
Csengery János 24
Csetri Lajos 7, 15, 28, 33, 34, 52, 58, 62, 90, 106, 110, 125, 146
Csokonai Vitéz Mihály 35, 45, 47, 49, 51, 54, 55, 125, 146
Csűrös Klára 173

Dalvean, Michael 187
Dávidházi Péter 99, 116, 121, 123, 136, 154
Dayka Gábor 55
Debreczeni Attila 39, 42
Defoe, Daniel 182
Degré Alajos 175

Deitrich, Johann Christian 23
Démoszthenész 151
Dessewffy József, gróf 24
Dessewffy Virgínia, gróf 98
Diana 95
Diogenész 161, 162, 164
Döbrentei Gábor 24, 28, 39, 71, 74, 80, 83, 84, 89, 94, 99, 101, 106, 111, 112, 114, 115, 116, 126, 163, 164, 168
Dobszay Tamás 161
Duby, Georges 97
Dugonics András 41
Dukai Takács Judit 79, 102, 105, 106, 112, 114, 115

Eco, Umberto 97, 118
Éder Zoltán 189
Edvi Illés Pál 105, 120
Eggenberger József 64, 177
Eisemann György 154
Emich Gusztáv 111
Engel János 170
Eötvös József, báró 176
Erdélyi János 7, 20, 37, 143, 150
Erlin, Matt 183
Esterházy Pál, gróf 38
Etédi Sós Márton 143
Euripidész 85

Faludi Ferenc 35
Faragó László 66
Farkas Richárd 190, 192
Fáy András 180
Fázsy Anikó 173
Feinerer, Ingo 196
Fejér György 87
Fejes István 152
Fekete István 187
Ferenc, I. Habsburg-Lotharingiai (magyar király) 146
Ferenczi Attila 13, *17–30*
Festetics család 43
Festetics György, gróf 42, 53, 79, 105, 106, 107, 108, 109, 147
Fielding, Henry 182
Finály Henrik 72
Finkoir Ferenc 119
Fogarasi János 65
Fónagy Iván 188, 189
Fónagy Zoltán 170
Forgács Miklós, gróf 200
Fórizs Gergely *7–9*, 14, 19, 32, 37, 42, 57, 60, 94, 105, 106, *121–139*, 144, 145, 157, 158, 159, 160, 162, 167, 168, 171, 188, 189
Forsyth, Richard S. 186
Foucault, Michel 141, 173, 174
Frankenburg Adolf 111, 118, 119
Franklin, Benjamin 162
Franz, Michael 128
Fried István 15, 122, 123
Frigyes, II. Hohenzollern (porosz király) 18
Frischer, Bernard 19
Frye, Northrop 153
Fülöp Géza 20, 50, 86, 164
Füst Milán 11, 12

Gaál Jenő 171
Gaálné *lásd* Barcs Eszter
Gábriel arkangyal 135
Gadamer, Hans-Georg 133, 153
Gálos Rezső 36, 45, 46
Gehlen, Arnold 142
Gere Zsolt 130, 135, 136
Gessner, Solomon 35, 36, 49, 54

Gintli Tibor 59, 139
Goethe, Johann Wolfgang 20, 61, 85
Goldner Mihály 99, 104, 111
Gönczy Monika 11, 123, 141
Gorgiász 87, 131
Görög Demeter 49
Gottsched, Johann Christoph 35
Gottschling, Caspar 35
Guiraud, Pierre 187, 188
Gvadányi József 40, 50

Gyáni Gábor 162
Gyapay László 58, 110
Gyöngyösi István 38, 41, 42, 55, 143, 152
Gyöngyössi János 72
Győry Aranka 100
Gyulai Pál 20, 102, 176

Haász Gabriella 157
Hajdu Lajos 174, 175
Halász Csilla 177
Hankiss Elemér 154
Hannibal (pun király) 22, 116
Harsányi István 20, 50, 86, 164
Hász-Fehér Katalin 13, *31–55,* 187
Heckenast Gusztáv 93, 98, 100, 176
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 128
Hegyi Dolores 64
Hegyi Ferenc 101
Heidegger, Martin 12
Heinrich Gusztáv 100
Heinse, Wilhelm 132
Heinze, Robert 18
Helmeczy Mihály 40, 69, 70, 77
Héra 94
Héraklész 50, 91, 93, 94, 143
Herczeg Ferenc 185
Herder, Johann Gottfried 133
Heyne, Christian Gottlob 23
Hidas Zoltán 98, 142
Himfy *lásd* Kisfaludy Sándor
Hites Sándor 121
Hoblik Márton 101
Hölderlin, Friedrich 25, 128
Home, Henry 77, 78, 85, 90, 96
Homérosz 85, 114, 142, 150
Horatius Flaccus, Quintus 8, 13, 14, 17–30, 34, 35, 36, 38, 41, 42, 45, 49, 50, 52, 104, 108, 113, 114, 116, 117, 118, 131, 141–144, 147–155, 165, 166
Hornik, Kurt 196
Hornyánszky Viktor 99
Horvát István 165
Horváth Ádám *lásd* Pálóczi Horváth Ádám
Horváth János 7, 11, 28, 36, 44, 45, 46, 102, 111, 119, 122, 123, 141, 144, 148, 150, 154
Horváth Judit 131,
Horváth Károly 122, 126, 129,
Horváth Tibor 174
Hrabovszky György 104
Hubbard, Margaret 18
Hudi József 161
Hume, David 162
Hunyadi János 40
Hutchinson, G. O. 23

Igaz Sámuel 120
Illyés Péter 35
Imre László *11–15*
Imre Samu 185
Ipolyi Arnold 93, 95
Iulius Caesar (római császár) 110

J. Soltész Katalin 187
Jaffee, David 162
Jancsó Elemér 101
Jannidis, Fotis 183
János evangélista 134
Jean Paul 132, 144
Jékel Pál 199
Jézus Krisztus 176
Jockers, Matthew L. 181, 182, 184, 186, 194
József Attila 12
József, II. Habsburg-Lotharingiai (magyar király) 146, 175
Juhász Ferenc 187
Juhász Gyula 185
Jurafsky, Dan 186

Kabdebó Lóránt 99
Kaergling, Johann Tobias 9
Káldy Pál 36
Kallimakhosz 23
Kanz, Roland 132
Kármán József 55, 184
Károli Gáspár 129, 134
Károlyi István 37, 173, 176
Kárpáty Csilla 72
Katona József 13, 100, 102, 106
Kazinczy Emil 81
Kazinczy Eugénia 81
Kazinczy Ferenc (gúnyneve: Zafyr Czenczi) 9, 19, 20, 31–55, 59–94, 106, 107, 113, 120, 146, 147, 153, 161–165, 189, 200
Kazinczy Ferencné *lásd* gróf Török Sophie
Kecskés András 37
Kemény János, gróf 41
Kemper, Dirk 132, 133
Kenyeres Zoltán 12
Kerényi Ferenc 163
Kerényi Károly 7, 94, 144
Keresztury Mária 152
Keszei András 97, 98
Kiessling, Adolph 18
Kis János (1770–1846) 19, 20, 32, 35, 49, 51, 54, 104, 120, 166
Kis János (1943–)142
Kisfaludy Sándor (Himfy) 45, 46, 47, 49, 52, 54, 55, 60, 61, 62, 64, 69, 70, 71, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 86, 98, 105, 107, 120
Klein, Lawrence E. 166
Kleist, Heinrich von 20
Klió 98, 151
Kokas Károly 181
Kölcsey Ferenc 13, 34, 42, 46, 57–96, 110, 113, 120, 144, 145, 146, 154, 161, 165
Komjáthy Jenő 163
Kónyi János 170
Kőrizs Imre 41, 43
Korompay H. János 121, 122, 123, 126, 148
Koselleck, Reinhart 142
Kossuth Lajos 176
Kosztolányi Dezső 185, 188
Kovács Sándor Iván 41, 42
Krüll, Philipp 127, 128
Kukla Krisztián 93
Kulcsár Szabó Ernő 154
Kulcsárné, özv. *lásd* Siess Katalin
Kulin Ferenc 60, 125, 146
Kultsár István 61
Kunoss Endre 153
Kupcsó Andrásné 175
Kurucz György 105, 106

Labádi Gergely 10, 14, 15, 112, *181–200*
Lajos, II. Nagy Anjou (magyar király) 40, 166
Lajos, XIII. Bourbon (francia király) 103
Lajtai L. László 142
Lakatos László 101
Landerer Leopold Ferenc 143
Landerer Mihály 37, 38, 41, 49
Lardenau, Guy 97
Laube, Heinrich 132
Lauer, Gerhard 183
Lengyel András 185
Lipóczy György 99, 100
Lipót, II. Habsburg Lotharingiai (magyar király) 38
Loewe Antal 37, 40
Lőrincz Csongor 154
Love, Harold 184
Lowrie, Michèle 28
Lucanus, Marcus Annaeus 25
Lucretius Carus, Titus 124
Luden, Heinrich 126, 127, 132
Lukács Mór 176
Lukácsy Sándor 122
Luther, Martin 36
Luxemburger Irén 100

Madarász Imre 174
Manzador, Joseph 9
Mányoky család 111
Mányoky Berta 111
Mányoky Gyula 101
Mányoky Katalin 111
Mányoky Vilma 111
Margócsy István 60
Mária Terézia, Habsburg (magyar király) 170, 174, 175
Máriássy József 171
Mars 22, 143, 166
Martialis, Marcus Valerius 118
Martinkó András 52, 129
Mártonffy Marcell 97
Máthé Elek 64, 110
Matthisson, Friedrich 34, 35, 36, 46, 50, 144
Mátyás, I. Hunyadi (magyar király) 118, 166
Mayer Erika 7
Mayer Károly József 171
Meinhard, Johann Nikolaus 78
Merényi Annamária 124
Merényi Oszkár 7, 8, 13, 20, 23, 32–39, 44–48, 52, 83, 93, 100, 106, 117, 146, 157, 158, 164, 166
Mészáros István 142
Metastasio, Pietro 35
Meyer, David 196
Mezei Márta 12, 122, 125, 128, 146, 168, 169, 179
Mezey Barna 175
Migiel, Marylin 97
Mihályi Patrícia 41
Mikszáth Kálmán 185
Milbacher Róbert 123, 124
Milton, John 109
Mohamed próféta 38
Moiret Margit 100, 101, 102, 111
Mommsen, Theodor 18
Montaigne, Michel de 35
Montesquieu (Charles-Louis de Sécondat) 35, 159
Moore, Dafydd 166
Moretti, Franco 183, 184
Nagy Ágoston 61
Nagy Lajos 162
Nagy Tótth József 35

Napóleon, I. Bonaparte (francia császár) 103, 146
Négyesy László 37
Nelson, Horatio 146
Németh G. Béla 152
Németh László 7, 11, 86, 138, 161
Nietzsche, Friedrich 98
Nisbet, R. G. M. 17
Nógrádi Gergely 186
Noszlopy Tivadar 101, 111
Nyáry Pál 173

Obernyik Károly 100
Odüsszeusz 143
Olympia 24
Onder Csaba 13, 40, *57–96,* 137, 191, 194
Opara, Karol R. 187
Orbán László 20, 50, 86, 164
Orczy Lőrinc 40, 41, 49, 53, 55
Orosz László 7, 34, 37, 100, 102
Oroszi Pál 80
Ovidius Naso, Publius 36

Pajor Gáspár 184
Pákh Albert 150
Pál, szent 129, 134
Pálóczi Horváth Ádám 36, 40, 49, 55, 101
Pándi Pál 12
Papp Ferenc 199
Párisz 143
Payr Sándor 36
Pearson, Karl 194
Perger Ferenc 107
Periklész 109, 110, 147
Perlaky Judit 47, 48
Péter László 185
Péter Róbert 181
Péterfi Mária 101
Péteri Takáts József (Téti Takáts József) 42, 44, 45, 49, 53, 55
Petőfi Sándor 7, 124, 125, 146, 163, 188
Petróczy Béla 107
Petronius 88
Pharosz 114
Phillipposz, II. (makedón király) 151
Pindarosz 13, 23, 24
Plachta, Bodo 182
Platón 34, 35, 50, 64, 66, 68, 72, 73, 77, 87, 88, 89, 128, 129, 130, 131, 135
Plutarkhosz 34, 35, 64, 65, 66, 67, 75, 89, 109, 110
Polgár Anikó 20
Porkoláb Tibor 42, 43, 44, 53, 116, 117
Prométheusz 114
Prónay Sándor, báró 164
Pusztai Bertalan 135
Pyrker, Johann Ladislaus [Pyrker János László] 49

Raffaello Santi 132
Rajnai László 132
Rájnis József 13, 37, 38, 39, 51, 52
Rawles, Richard 24
Régeni István 72
Reisinger Rezső 20
Rejtő Mária 101
Révai Miklós 35, 36, 37, 40, 53, 60, 189, 198, 200
Richardson, Samuel 182
Ritoók Zsigmond 151
Romhányi Török Gábor 141
Rónay György 129
Rumy Károly György 104, 108
Ruszek József 107
Ruzsiczky Éva 62

S. Varga Pál 14, 60, 134, 135, *141–155*
Sáfrán György 150
Sajó Sándor 128
Sándor István (1750–1815) 36
Sándor István (1907–1994) 150
Sándor, Nagy (makedón király) 146
Sárvári Pál 78
Sárváry Jakab 176, 177
Schedel Ferenc *lásd* Toldy Ferenc
Schedius Lajos János 130, 136
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 127, 128, 132
Schiller, Friedrich 34, 35, 36, 85, 93, 102, 114, 129, 130
Schlereth, Thomas 162
Schmid, Christian Heinrich 35
Schmidt Edit Erzsébet 101
Schorn, Jacob 9, 10
Schönwälder, Jürgen 132
Seneca, Lucius Annaeus 81
Shaftesbury, Anthony Ashley-Cooper 166
Shakespeare, William 184, 186
Shelley, Percy Bysshe 125
Siess Katalin (özvegy Kulcsárné) 51
Simon Eszter 187
Sólyom Jenő 35, 36, 40, 49
Somlyó Bálint 173
Sommsich Miklós, báró 85
Somogyi Gedeon (gúnyneve: Bohógyi Gedeon) 59, 69, 74
Soós István 20, 50, 86, 164
Spartacus 22
Stein János 72
Steiner Lenke 101
Streibig József 40

Szabó G. Zoltán 93
Szabó Magda 99
Szabó Márton 142
Szajbély Mihály 13, 36, 37, 135, 146
Számmer Klára 99
Szántó István 173
Szapolyai János 21
Száraz Orsolya 143
Szász Károly 100
Szathmári István 185
Szauder József 15, 51, 102, 111, 123, 163, 180
Széchényi Ferenc, gróf 105
Széchenyi István, gróf 28, 137, 151, 168
Szegedy-Maszák Mihály 124, 125
Székács József 64
Szemere Bertalan 176, 179, 180
Szemere Pál 62, 71, 73, 74, 76, 86, 144, 165
Szentjóbi Szabó László 143
Szentmiklóssy Alajos 80
Szentpáli Ferenc 61
Szigethy Mihály 88
Szijártó M. István 61
Szilágyi Gábor 97
Szilágyi Márton 59, 139, 181, 184
Szilágyi Miklós 162
Szili József 153
Szinnyei Ferenc 184
Szinnyei József 99
Szirák Péter 154
Szókratész 81, 88, 137, 149
Szolón 57, 64, 65, 66, 67, 74, 75
Szörényi László 122, 125, 151, 154
Szűcs Zoltán Gábor 61
Szücsi József 119, 120
Szüts László 185

T. Erdélyi Ilona 20, 143
Tahin Szabolcs 185
Takács Miklós 143

Takáts József 59, 124, 163, 165
Tamás, Aquinói szent 127
Tarquinius Superbus, Lucius (római király) 151
Tatár György 98
Tatarkiewicz, Władisław 128
Tatlock, Lynne 183
Telegdi Zsigmond 187
Teleki Ferenc, gróf 24
Teleki József, gróf 90
Teleki László, gróf 164
Tessedik Sámuel 14, 170, 171, 172
Téti Takáts József *lásd* Péteri Takáts József
Theokritosz 23
Thomas, Rosalind 24
Tiberius (római császár) 149
Tieck, Ludwig 133
Tilsch János, ifj. 176
Tímár Árpád 132
Titán 143
Toldy Ferenc (sz. Schedel Ferenc) 58, 79, 98, 99, 100, 121
Tompa Mihály 163
Török Erzsébet 101
Török Sophie, gróf (Kazinczy Ferencné) 192
Tóth Dezső 131
Tóth Judit 177
Tóth Lőrinc 101, 176, 177, 178
Tóth Mihály 185
Tóth Orsolya 13, *97–120*
Trattner János Tamás 59
Trattner Mátyás 40, 42, 78, 173
Trattner-Károlyi István 173, 176
Turóczi-Trostler József 129, 130

Váczy János 20, 21, 50, 86, 164
Vadai István 190
Vaderna Gábor 7–9, 14, 19, 22, 24, 25, 29, 30, 32, 51, 59, 60, 86, 101, 112, 116, 121, 139, *157–180*
van Dülmen, Richard 173
Varga Imre 61
Vargha Balázs 7
Vay Ábrahám, gróf 50
Venus 41, 47, 143
Vergilius Maro, Publius 40, 52, 114, 118, 152, 154, 155, 165
Verseghy Ferenc 60, 199
Vickers, Brian 184
Vilcsek Béla 37
Vilmos, II. Hohenzollern (német császár) 18
Vincze Veronika 190, 192
Virág Benedek 35, 42, 43, 44, 49–55, 80, 105, 200
Viszota Gyula 28
Vitkovics Mihály 165, 166, 167, 169
Voigt Vilmos 181
Voltaire (François-Marie Arouet) 114, 162
Vörösmarty Mihály 14, 99, 121–139

Wackenroder, Wilhelm Heinrich 132, 133
Waldapfel József 102, 106
Watt, Ian 182
Wéber Antal 99
Weinmüller Klára, özv. 39
Weinrich, Harald 97, 98, 117
Werbőczy István 167
Werfer Károly 176
Wesselényi Ferenc, báró 143,
Wesselényi Miklós, báró 137, 192
West, Martin L. 181
Wieland, Martin 114
Wigand Ottó 88, 108

Wilamowitz-Moellendorff, Tycho von 18
Winckelmann, Johann Joachim 132

Zakariás próféta 36
Zénón, kitióni 81, 82, 91
Zentai Mária 124, 137, 146, 148
Zrínyi Miklós, gróf 42
Zsibrita János 190, 192
Zsigmond Gábor 170
Zsilka Tibor 187, 188
Zsoldos Jenő 100, 101, 103

A kötet szerzői

Ferenczi Attila
Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Ókortudományi Intézet Latin Tanszék, tanszékvezető, habilitált egyetemi docens

Fórizs Gergely
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

Hász-Fehér Katalin
Szegedi Tudományegyetem BTK, Magyar Irodalmi Tanszék, docens

Imre László
A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja; Debreceni Egyetem BTK, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, professor emeritus

Labádi Gergely (1975–2017)
Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Irodalmi Tanszék, docens

Onder Csaba
Eszterházy Károly Egyetem BTK Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, főiskolai tanár

S. Varga Pál
A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja; Debreceni Egyetem BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, intézetigazgató egyetemi tanár

Tóth Orsolya
Pécsi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, egyetemi adjunktus

Vaderna Gábor
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatárs,
Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi adjunktus